

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ

БАТЬКІВСЬКА
ПЕДАГОГІКА

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ

БАТЬКІВСЬКА ПЕДАГОГІКА

8853
680 Мх

~~60062~~

КИЇВ
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
1978

Книга посвящена вопросам семейного воспитания, разработанным выдающимся советским педагогом В. А. Сухомлинским. В нее вошли: неоконченная и неопубликованная работа «Родительская педагогика» (первый раздел «Что мы оставляем в сердцах своих сыновей, отцы?»), а также статьи, написанные в 1965—70 годах, часть из которых не была опубликована (разделы II—VI). Освещаются актуальные проблемы воспитания детей в семье, вопросы совместной работы школы, семьи и общественности.

Книга рассчитана на родителей, учителей, работников органов народного просвещения и всех, кого интересует проблема воспитания молодого поколения.

Підготував до видання текст і написав вступну статтю доцент В. Ф. Шморгун.

Рукопис рецензували: Петухов Є. І., Поплужний В. Л.— кандидати педагогічних наук та Ігнатченко В. М.— старший викладач педагогічного інституту.

ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ТВОРЧОСТІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Педагогічна творчість В. О. Сухомлинського багатогранна і невичерпно багата. В. О. Сухомлинський увійшов в історію радянської і світової культури як видатний педагог і письменник, як полум'яний патріот і поборник найгуманніших ідей у комуністичному вихованні, як політичний трибун і громадський діяч, безмежно відданий комуністичним ідеалам і своєму народові.

Благородній справі комуністичного виховання молодих поколінь В. О. Сухомлинський віддав усе своє невтомне життя і вогонь серця. Його численні педагогічні праці, нариси, оповідання нині відомі не тільки педагогічній громадськості, а й широким колам читачів і в нашій країні, і за її межами. За своє коротке життя Василь Олександрович опублікував близько тридцяти книжок — монографій та багато наукових і популярних статей у журналах і збірниках. Багато з них перекладено на різні мови народів світу.

Усі твори видатного педагога пройняті безмежною вірою в людину, щедрість і благородство її душі, невичерпне багатство інтелектуальних і моральних сил і в ті величезні виховні можливості, які створює соціалістичне суспільство.

Педагогічні ідеї і праці В. О. Сухомлинського швидко привернули увагу численних дослідників і всієї педагогічної громадськості. Павлівська школа ще за життя Василя Олександровича стала своєрідною педагогічною лабораторією, академією, місцем педагогічного паломництва.

У працях Сухомлинського знаходять розвиток прогресивні педагогічні ідеї корифеїв вітчизняної і зарубіжної педагогіки — Коменського і Руссо, Дістервега і Песталоцці, Толстого і Ушинського, Крупської і Макаренка.

Учений-педагог, полум'яний публіцист ставить у своїх творах найрізноманітніші проблеми комуністичного виховання. Це передусім проблеми морального і естетичного виховання, розумового розвитку, формування марксистсько-ленінського світогляду, проблеми всебічного гармонійного розвитку і громадянського виховання.

Водночас В. О. Сухомлинського все життя хвилювали й проблеми сімейного виховання, батьківської педагогіки, тієї найменшої соціальної клітинки, де закладаються основи особистості, формуються характер молодого людини, моральні почуття, поведінка, громадянська зрілість. Він був переконаний у тому, що успіху у вихованні поколінь можна досягти тільки спільними зусиллями сім'ї, школи і громадськості. «Всі шкільні проблеми стоять і перед сім'єю, усі труднощі, які виникають у складному процесі шкільного виховання, сягають своїм корінням у сім'ю»¹. В. О. Сухомлинський твердив, що зміцнення соціалістичної сім'ї, вдосконалення родинного виховання — одна з найважливіших соціальних проблем, від розв'язання якої залежатиме майбутнє нашого суспільства, моральне обличчя молоді. У статті 66 Конституції СРСР записано: «Громадяни СРСР зобов'язані піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, рости гідними членами соціалістичного суспільства»².

Наприкінці свого життя В. О. Сухомлинський розпочав роботу над дуже потрібною книжкою — енциклопедією сімейного виховання «Батьківською педагогікою», в якій повинні були висвітлюватися найактуальніші сучасні проблеми виховання дітей у сім'ї, педагогічної освіти батьків і дорослих, соціальної педагогіки. Та не встиг Василь Олександрович підготувати до друку задуману ним працю. Вже після його смерті вдалося зібрати рукописні та деякі надруковані статті й підготувати видання «Батьківської педагогіки».

«Батьківська педагогіка» — це захоплююча і хвилююча поетична розповідь про найважливіший, священний обов'язок батьків щодо своїх дітей, це пристрасний гімн благородній душі дитини, її сподіванням, устремлінням, людському сімейному щастю. Водночас це гірка правда про те, як батьківська нерозсудливість, сліпа потворна любов до дітей, духовне зубожіння, міщанство та інші вади сімейного життя частини наших громадян призводять до трагічних наслідків — спотворення душі дитини, появи антисоціальних явищ, дармоїдства, марнотратства, споживацької психології, дитячої злочинності.

Ця книжка примусить читача глибоко задуматись над проблемами сімейної педагогіки, стане надійним порадником для всіх, хто має справу з вихованням дітей. Ця книжка — поезія правди і краси, добра і щастя, гімн благородству душі дитини, віра в її невичерпні можливості. Це чудово сплетене і органічно

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори. К., «Радянська школа», 1976, т. 1, с. 86.

² Конституція СРСР. К., Політвидав України, 1977, с. 25.

пов'язане мереживо оригінальних оповідань, народних легенд і переказів, повчальних прикладів і епізодів з життя школи і сім'ї, які вражають, хвилюють, пробуджують думку, змушують читача глибоко замислитися над педагогічними проблемами, зробити корисні висновки й практичні кроки. Автор вдало використовує найпрогресивніші традиції народної педагогіки, народну мудрість, що століттями формувалися в повсякденному житті та боротьбі і відточувалися в горнилі практичного досвіду, передавалися з покоління в покоління у легендах, оповіданнях, казках і прислів'ях. Педагогічна майстерність В. О. Сухомлинського виявлялася в тому, що звичайні життєві явища, події чи ситуації він умів використовувати як важливі фактори виховного впливу на особистість дитини, перетворювати їх у засоби виховання. Так, жменька пшеничних зерен, що чудом збереглася з довоєнного врожаю, була використана для важливих виховних цілей. Грядка, на якій були посіяні зерна, стала дорогою реліквією, діти посадили навколо неї гвоздики, червоні маки, дбайливо доглядали й вирощували пшеничний колос, який став символом перемоги, пам'ятником ратному подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Так, у «Батьківській педагогіці» кожний маленький епізод, подія з життя школи чи сім'ї, легенда чи переказ стають канвою, відправним моментом для змістовної розмови, педагогічних роздумів і міркувань, що змушують глибоко вникати в проблеми сімейної педагогіки.

В. О. Сухомлинський був справжнім знавцем і дослідником психології людини, він глибоко розумів душу дитини, її переживання, почуття, прагнення і сподівання, досконало знав психологію взаємин батьків і дітей, молодшого і старшого поколінь, міжособових стосунків у дитячих колективах, психологічний клімат у соціальних групах і ті фактори, що його зумовлюють. Виняткова педагогічна спостережливість, душевна проникливість, палка любов до дітей і доброзичливість, невтомна наполеглива дослідницька робота сприяли всебічному пізнанню й розкриттю найінтимніших відтінків психічного життя дитини, виявленню особливостей її почуттів, намірів, сподівань і мрій.

В. О. Сухомлинський вважав, що Батьківщина починається із сім'ї, що найважливіші риси і якості радянського громадянина-патріота, відданого комуністичним ідеалам, зароджуються в сімейному вихованні, що діти — продовження не тільки нашого роду, а й нашого соціального ладу, наших завоювань і благородних намірів. І від того, які духовні цінності візьме від нас молодь, залежатиме майбутнє нашого народу і суспільства. От чому в світі йде така запекла непримиренна боротьба за

оволодіння умами й серцями молодого покоління, за його світоглядну та ідейно-політичну орієнтацію. А тому через усі праці В. О. Сухомлинського проходить головна ідея громадянського виховання, патріотичного та інтернаціонального обов'язку, формування гармонії морального та інтелектуального, героїчного і естетичного, особистого і соціального.

Проблема виховання молоді на героїчних і трудових традиціях нашого народу посідає провідне місце в творчості В. О. Сухомлинського. Ідея вірності і відданості Батьківщині, пише Сухомлинський, стає переконанням лише тоді, коли Батьківщина постає перед дитиною в ореолі героїчного і прекрасного. Вже самі заголовки першої частини — «Нехай попіл героїв стукає в серця дітей», «Чи знають діти, якою ціною здобуто їхню радість», «Загін носить ім'я героя» красномовно говорять про це.

Переживання краси героїчного — це духовна сила, що возвищує людину в її очах. Це не сліпі почуття, а поєднані із свідомістю і переконанням благородні поривання людської душі, що кличуть на подвиги, героїчні вчинки. Це нова проблема в теорії і практиці комуністичного виховання, що потребує пильної уваги дослідників. До Сухомлинського ніхто в теорії педагогіки не підніс на таку висоту проблеми формування особистості через красу героїчного і величного. Василь Олександрович приділяє велику увагу патріотичним ритуалам і традиціям, присвяченим героїчним подіям у житті нашого народу, як засобу ідейно-політичного виховання, джерела моральних та естетичних почуттів.

Розвиваючи ідеї А. С. Макаренка, Сухомлинський збагатив радянську педагогіку новими формами високоідейних ритуалів і традицій, показав чудові зразки й способи організації естетичного і патріотичного виховання учнів.

В. О. Сухомлинський, як і А. С. Макаренко, високо цинив роль традицій і звичаїв у вихованні радянського патріотизму, громадянському вихованні, формуванні ідейних переконань і моральних почуттів.

У Павлівській середній школі були створені прекрасні традиції, звичаї, що сприяли формуванню високих моральних якостей у школярів, згуртовували дитячий колектив, створювали сприятливу психологічну атмосферу в дитячих групах і колективах. Це передусім культ героїв війни і мирної праці, традиційне вшанування пам'яті тих, хто віддав своє життя за визволення і незалежність нашої Батьківщини. Це не тільки урочисте проведення пам'ятних днів, а й повсякденна практична діяльність — догляд за могилами воїнів-героїв, праця в Музеї Слави, створення Алеї Героїв, участь у відтворенні історичних подій героїчного минулого, допомога інвалідам війни і праці тощо.

Це культ праці, культ бережливості, культ творення і примноження матеріальних і духовних цінностей.

У системі роботи Павлівської середньої школи ці традиції і звичаї входили в життя вже з самого початку навчання дитини в школі, коли вона своїми руками прикрашалаobelіски, висаджувала і доглядала квіти на братських могилах, виготовляла пам'ятні подарунки знатним трудівникам. Активна участь у громадських справах старших школярів, освоєння пустирів і запущених ділянок землі, боротьба з ерозією ґрунту, насадження лісозахисних смуг, парків, садів, участь у збиранні врожаю, урочисте відзначення свята Першого Снопа і Першого Хліба — все це сприяло не тільки створенню в дитячому колективі культу величного і героїчного, але й культу праці, вихованню комуністичного ставлення до праці, високої пошани і поваги до трудівників.

Варто відзначити і таку традицію, як урочистий прийом у піонери і комсомол, коли вручаються пам'ятні подарунки, проголошується клятва вірності, передаються заповіді старших і т. п. В. О. Сухомлинський — неперевершений майстер створення патріотичних ритуалів і традицій, обрядів і звичаїв. Шкільні традиції передавалися наступним поколінням, забезпечуючи ідейний зв'язок, вони згуртовували учнівський колектив, формували почуття честі і відповідальності, обов'язку і поваги до колективу. Ідеї А. С. Макаренка про виховуючу роль традицій В. О. Сухомлинський розвинув і збагатив у нових соціальних умовах, зокрема в умовах сільської школи.

Виховання громадянської активності, громадянського обов'язку та ідейно-політичної зрілості — основна й провідна тема як «Батьківської педагогіки», так і інших праць В. О. Сухомлинського. Потребу формувати активну життєву позицію особистості в соціалістичному суспільстві з особливою силою підкреслив Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС: «Ніщо так не підносить особу, як активна життєва позиція, свідоме ставлення до громадського обов'язку, коли єдність слова і діла стає повсякденною нормою поведінки. Виробити таку позицію — завдання морального виховання»¹.

Виховання громадянина-патріота починається із сім'ї. Сім'я — це найменша клітинка нашого суспільства, в якій, як у фокусі, відображається все життя нашої країни. І тим сильніший виховний вплив робить сім'я на особистість дитини, чим активнішу життєву позицію займають батьки в суспільстві, чим вищі їхні моральні достоїнства і культурний рівень.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 87.

Становлення громадянина — процес тривалий і багатогранний. Особлива роль у ньому належить суспільно корисній діяльності дітей, праці на благо суспільства.

Комуністичну ідейність, патріотичні почуття і переконання не можна сформувати лише словами і прикладами, їх треба втілювати у практичні діла і вчинки, утверджувати і розвивати са-мовідданою працею на благо суспільства. Громадянська зрілість не падає з неба, не вкладається в паспорт як додаток, пише В. О. Сухомлинський. Її корені сягають у дитинство і отрочество. Життя дитини повинно бути наповнено громадянськими справами. Отже, виховання громадянського обов'язку — один з найважливіших аспектів сімейної педагогіки. Радість творення суспільних благ, примноження людського багатства, служіння народу, Батьківщині — основний шлях формування громадянської зрілості, громадянського обов'язку.

В. О. Сухомлинський, як і А. С. Макаренко, виявив дуже важливу особливість психіки дитини — чим молодший її вік, тим вразливіша, сприятливіша вона до виховного впливу, тим легше пробудити в ній благородні почуття, виховати чи перевиховати. В. О. Сухомлинський розвинув і збагатив макаренківські ідеї про особливо сприятливі можливості виховання дитини дошкільного віку. Всім відоме твердження А. С. Макаренка про те, що виховання дитини, в основному, проходить до шести років, і якщо ви не виховали дитину в цьому віці, тоді виникає потреба перевиховувати її. Психологічними дослідженнями встановлено, що той чи інший період розвитку дитини характеризується підвищеною чутливістю і сприйнятливістю, коли виникають і особливо рельєфно виявляються надзвичайні й навіть неповторні можливості ефективного розвитку й формування особистості дитини. А потім такі можливості поступово або й різко слабнуть, зникають, ускладнюючи процес виховання. Це стосується насамперед соціальної адаптації, розвитку пізнавальних інтересів, моральних якостей і поведінки дитини.

Так, у дошкільному віці, коли дитина особливо інтелектуально і соціально активна, порівняно легко виховати елементарні моральні почуття і правила поведінки: слухняність і доброзичливість, чесність і правдивість.

На яскравих повчальних прикладах із сімейного виховання В. О. Сухомлинський показує, як успішно закладаються і міцніють основи комуністичної моралі в дітей, якщо батьки враховують ці особливості й можливості розвитку психіки в дошкільному віці («Моральні цінності сім'ї», «Бережіть душу дитини»), і як несформовані й незакріплені в ранньому дитинстві такі елементарні моральні правила життя і поведінки дитини, як «мож-

на», «не можна», «треба», «не треба», «дозволено», «заборонено», відсутність елементарних почуттів обов'язку і відповідальності ускладнюють дальший процес виховання особистості в наступних вікових періодах.

А кому не відомі надзвичайна дитяча спостережливість, цікавість і допитливість, скільки разів малюки завдають клопоту старшим своїми нескінченними «чому?», «для чого?», «навіщо?». То зароджується і з неповторною силою виявляється пізнавальний інтерес — потреба все знати, зрозуміти, пояснити. Задовольняючи дитячу допитливість розумними, доступними для її розуміння відповідями, підтримуючи її цікавість, ми сприяємо розвитку мислення й уяви дитини, стійких пізнавальних інтересів як найважливішого компонента в структурі інтелекту особистості. Та, на жаль, дорослі не завжди усвідомлюють свою відповідальність за розумовий розвиток дитини, їм не вистачає ні часу, ні зусиль, щоб задовольнити дитячу допитливість, поміркувати, порозмовляти з дитиною, дати правильну і зрозумілу відповідь на ті чи інші запитання, заохотити до дальшої пізнавальної діяльності, розвинути дитячу спостережливість і увагу, пам'ять і мислення. Так зароджується психологія байдужості, так виростають діти, яких ніщо не приваблює. Їх не цікавлять ні знання, ні школа, вони вчаться лише формально, з обов'язку або примусу, у них не виникла потреба все знати, зрозуміти, не сформувалися пізнавальні інтереси. От чому В. О. Сухомлинський звертається до батьків із закликом вчити дітей спостерігати, пізнавати світ, міркувати, бути уважними до їхніх запитань, заохочувати і спрямовувати дитячу допитливість і, головне, не залишати дітей поза батьківською увагою, турботою про їхнє розумове виховання, своєчасно впливати на розвиток розумових здібностей. Звичайно, сформувати в малих дітей стійкий пізнавальний інтерес, органічну потребу в знаннях, освіті — нелегка справа. Василь Олександрович радить батькам знаходити різноманітні форми й способи спонукання дитячої спостережливості, цікавості, показувати й розкривати перед ними неповторну красу природи і людського життя («Вашій дитині завтра йти до школи», «Розмова з молодим директором школи»). «Тридцять шість років роботи в школі,— пише Василь Олександрович,— привели мене до переконання, що навчати дітей у початковій школі — передусім учити їх бачити, вчити відкривати світ»¹.

Щодо формування моральних почуттів, найблагородніших рис і якостей особистості особливо сприятливий вік раннього дитинства.

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори. К., Радянська школа, 1977, т. IV, с. 518.

У цьому віці порівняно легко формуються такі моральні цінності особистості, як колективізм, дисциплінованість, працьовитість і бережливість, почуття обов'язку і відповідальності, дружби, товаришування, поваги до праці й людей праці. У підлітковому і юнацькому віці інтенсивно формуються світоглядні і морально-вольові якості особистості — ідейні переконання, патріотичні і комуністичні ідеали, громадянська зрілість. Сухомлинський назвав цей вік періодом становлення громадянина, світоглядним віком, періодом формування вольових якостей і характеру молодого людини. Ось чому дуже важливо для всіх, хто має справу з вихованням дітей, знати не тільки вікові та індивідуальні особливості розвитку дитини, а й ті умови, за яких успішно формуються й виховуються в тому чи іншому віковому періоді найбільш значущі риси і якості особистості, та забезпечити їхній максимальний розвиток. Своєчасність виховного впливу — запорука успіху у вихованні молодого людини.

В. О. Сухомлинський умів підмітити найтиповіші вади сімейного виховання. Одною з найшкідливіших вад є, за його висловом, споживацький характер способу життя багатьох дітей. Деякі батьки вважають, що живуть вони і працюють лише заради щастя своїх дітей і тому дозволяють їм усе, створюючи максимальний матеріальний достаток, тепличні умови, задовольняючи всі необмежені бажання й навіть примхи. Діти в таких сім'ях виростають, не знаючи ні в чому нужди, не знаючи обов'язків і відповідальності. Радість споживання матеріальних і духовних благ — єдина діяльність багатьох дітей, пише В. О. Сухомлинський. Це призводить до дуже небезпечних наслідків, — спотворення людської особистості, марнотратства, споживацького, паразитичного способу життя, до появи «малих негідників» і навіть злочинців. Бо чим інакше можна пояснити такий ганебний вчинок школярів, які заради розваги побили вітрові стекла в автомобілях, знищили одяг, взуття, яке їм видали в школі-інтернаті тощо? Споживацький підхід до суспільного добра перетворює дитину в маленького злочинця, маленького негідника. Психологія малого негідника формується вже з ранніх років, розпочинається з сім'ї, з нескінченних розваг або дитячої бездіяльності. Люди з кам'яним серцем частіше виростають саме в таких сім'ях, де батьки віддають дітям усе й не вимагають від них нічого, пише Василь Олександрович.

Читаючи «Батьківську педагогіку», можна дізнатися, чому в благополучній, матеріально забезпеченій сім'ї інколи виростає малий негідник, ледар, егоїст, з чужими нам поглядами й аморальною поведінкою. Де, коли, в чому допустилися батьки неоправної помилки у вихованні своїх дітей? Прикро помиляються

ті батьки, які вважають, що лише матеріальний достаток дає їхнім дітям найбільшу радість і щастя. На повчальних прикладах В. О. Сухомлинський переконливо показує, до яких сумних, а інколи й трагічних наслідків призводить гіпертрофія матеріального достатку в деяких сім'ях. «Ми добилися чимало в поліпшенні матеріального добробуту радянського народу,— вказував на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев.— Ми будемо й далі послідовно розв'язувати це завдання. Необхідно, однак, щоб зростання матеріальних можливостей постійно супроводилося підвищенням ідейно-морального і культурного рівня людей. Інакше ми можемо мати рецидиви міщанської, дрібнобуржуазної психології»¹.

Особливу увагу приділяв В. О. Сухомлинський трудовому вихованню дітей як у сім'ї, так і в школі, вихованню любові до праці, працьовитості, поваги до людей праці, бережливого ставлення до матеріальних і духовних благ людства.

У школі було запроваджено чітко продуману систему виховання дітей, створені належні умови для формування трудових традицій, які переросли в культ праці.

Василь Олександрович писав, що не гра в працю, а справжнє трудове життя,— з потом, втомою, мозолями, радістю досягнутої мети — ось щастя людини.

Водночас він відзначав, що марне витрачання часу, байдкування, ледарство проникає нині навіть у життя сільських дітей; та деякі батьки вважають, вказував В. О. Сухомлинський, що їхні діти повинні тільки гратися, забавлятися, розважатися, а праця — це обов'язок дорослих. Дітей перетворили у бездушних споживачів радощів, вони навіть не усвідомлюють, звідки та радість прийшла і якою ціною завойована. Такі батьки переконані в тому, що найбільше щастя дитинства — безтурботність, втіха, радісне життя.

У деяких сім'ях діти аж до підліткового, а то й юнацького віку не знають особливих турбот, серйозної праці, не мають постійних трудових обов'язків і доручень, а свій вільний від навчання час проводять у розвагах, іграх, а то й бешкетуванні. Деякі батьки вважають, що бажання працювати, любов до праці приходить до людини з віком само собою. Вони заявлять: ми в свій час набідувалися, зазнали стільки горя, то хай хоч наші діти будуть щасливими, ростуть безтурботними, тішаться радощами дитинства. Сухомлинський підводить читача до головної думки: чи знають наші діти, якою ціною здобута їхня радість, чи розуміють вони, в чому справжні радість і щастя людини,

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 87.

в чому сенс життя? Прогаянне в дитинстві важко надолужити в підлітковому чи юнацькому віці, важко виховати любов і звичку до праці, подолати лінощі, неорганізованість. Якщо підліток нудьгує від бездіяльності, то це страшне горе для суспільства, — пише В. О. Сухомлинський. Адже справа навіть не в тому, що діти не створюють матеріальних благ, не примножують людського багатства — праця облагороджує людину, формує характер, волю, найважливіші риси і якості особистості, вона містить у собі величезні виховні можливості. В праці розкриваються здібності, моральні та інтелектуальні сили молодої людини, формується її особистість. «Працю у нас піднесено на рівень найвищих моральних цінностей, — говорив В. В. Щербицький. — Саме в праці найповніше виявляється гідність радянської людини. Наше суспільство оцінює кожного громадянина насамперед за його вкладом у загальнонародну справу. Це — найсправедливіша і найгуманніша оцінка»¹. Тільки в процесі трудової діяльності виникає потреба в спілкуванні, у становленні соціальних і психологічних відносин, ділових взаємин між людьми, взаємодопомоги, взаєморозуміння, дисциплінованості, погодженості дій і вчинків тощо.

Саме усвідомлення дитиною того факту, що вона створює і примножує матеріальні або духовні цінності для суспільства, для добра і блага інших людей, формує в неї громадянську гордість і патріотичні почуття, бережливе ставлення до соціалістичної власності.

Потреба в праці, звичка і відповідальне ставлення до праці можуть сформуватися лише при наявності посильних і постійних трудових доручень, у праці радісній, без примусу і покарань, самостійній і творчій, корисній як для особистості, так і для суспільства.

Через усі педагогічні праці В. О. Сухомлинський проводить основну ідею — ідею самоутвердження і становлення особистості громадянина у творчій праці на благо суспільства.

Дати дитині радість творення, радість праці, праці на благо людей — це і є справжня мудрість батьківської любові до дітей.

Радості споживання благ, марнотратству, безтурботності В. О. Сухомлинський протиставляє радість творення матеріальних і духовних цінностей — радість праці. Справжня радість — радість творення добра для інших. Бо в чому ж найвищий сенс життя? В красі творчої праці, в праці на благо людства, в праці,

¹ Щербицький В. В. Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. Політвидав України, 1976, с. 57.

що нагадує мистецтво і дає найбільше задоволення. Людина, закохана в працю, прагне до майстерності й досконалості й стає свого роду поетом і художником.

У трудовому вихованні молоді особлива роль належить сім'ї. Роль сімейних трудових традицій, виховання потомствених хліборобських, робітничих династій — це педагогічні проблеми, що чекають на своїх дослідників. В. О. Сухомлинському належить величезна заслуга в постановці й науковій розробці цих питань у нових умовах (нариси «Нехай ввійде в серце твого сина краса праці», «Праця і хліб»).

У такому плані говорить В. О. Сухомлинський і про навчання як радість пізнання, як красу розумової праці. Переконаливо показати, що в знаннях зосереджена краса життя і геній людства, активізувати розумову діяльність учнів, заохочувати вольові зусилля, сприяти усвідомленню ними потреби в знаннях — запорука успіху в навчанні. От чому свою школу він називає «школою радості». Основи пізнавальної діяльності і навчальної праці закладаються в ранньому дитинстві, а тому автор «Батьківської педагогіки» дає практичні поради батькам: розвивати в дітей спостережливість, вміння орієнтуватися в різноманітних ситуаціях, мислити, міркувати, фантазувати. Цьому особливо сприяє вивчення явищ природи в ранньому дитинстві, спільні прогулянки, бесіди, читання книжок, спільна праця.

Мислення дитини своєрідне, її думка невіддільна від почуттів, вона прагне все пізнати, зрозуміти. А тому сам процес навчання повинен бути життєрадісним, захоплюючим, будити думку і почуття, мати дослідницький характер. Водночас розвиток пізнавальних і навчальних інтересів немислимий при застосуванні примусу, покарань або сухих формальних вимог. В. О. Сухомлинський пише: «Діти, на яких часто кричать, втрачають здатність сприймати найтонші відтінки почуттів інших людей і — це особливо тривожить — втрачають чутливість до правди, справедливості»¹.

В. О. Сухомлинський на яскравих прикладах показує, яке значення для інтелектуального розвитку, зокрема мислення і пізнавальних інтересів, має психологічний клімат соціального середовища, в якому дитина формується і розвивається, багатство інтелектуальних зв'язків і відношень, мовне спілкування, активна пізнавальна і трудова діяльність. Багато цікавих порад з цього питання знайде читач у статті «Вашій дитині через рік іти до школи» та ін.

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори, т. IV. К., Радянська школа, с. 501.

Величезного значення надавав В. О. Сухомлинський вихованню дітей засобами природи, безпосередньому спілкуванню їх з природою. Природа стає могутнім фактором виховання особливо тоді, коли дитина пізнає і розкриває її таємниці, розумно перетворює і примножує її багатства, оберігає її скарби.

Спілкуючись з природою, діти не тільки вчаться пізнавати світ, мислити, вони вчаться розуміти прекрасне. Збагачуються духовний світ дитини, її почуття, облагороджується душа. Прогулянки дітей у ліс, на луг, річку, колгоспне поле — це не розвага, пише В. О. Сухомлинський, це справжні уроки, на яких дитина пізнає світ, вчиться мислити, міркувати, розуміти і усвідомлювати складні різноманітні її явища, доцільність законів її розвитку. Уроки мислення серед природи, що їх майстерно проводив Василь Олександрович, переконливо показують неоціненну роль таких уроків у духовному розвитку особистості, і ми впевнені, що в майбутньому вони неодмінно стануть складовою частиною виховної роботи в усіх школах. А які оригінальні його подорожі в природу в пошуках емоційно-естетичного звучання слова, подорожі до джерел думки і почуттів. «Переді мною відкрилася дивовижно багата, невичерпна за красою грань педагогічної майстерності — уміння вчити дітей думати», — пише В. О. Сухомлинський.

Особливе значення має виховання засобами природи в ранньому дитинстві, коли душа дитини надзвичайно вразлива, чутлива, ніжна. Перші уроки розвитку духовної культури слід проводити не в чотирьох стінах, перед класною дошкою, а серед невичерпного багатства природи, неповторної її краси. Такі уроки допоможуть виховати в дитини любов до природи, захоплення красою і гармонією, бережливе ставлення до неї. На яскравих прикладах В. О. Сухомлинський показує, як у дітей зароджуються благородні почуття, коли вони спостерігають за життям малих пташенят у гнізді, доглядають молодняк на колгоспній фермі, вирощують квіти і плодіві дерева, закладають сади і виноградники, доглядають столітні дуби.

Читач знайде також цікаві приклади і поради для батьків, як треба використовувати багатства природи у виховних цілях, що треба робити, щоб у нашому суспільстві не було бездушних, жорстоких до природи людей. Бо й справді, чим можна пояснити браконьєрство, нещадне знищення, плюндрування природи, забруднення природного середовища як не недоліками нашого виховання.

Якщо дитина в дошкільному віці знищує квіти і дерева, знущається над тваринами, то в зрілому віці вона стане справжнім варваром по відношенню до природи, черствою, бездуш-

ною людиною. «Від бездушності до жорстокості — лише один крок», — пише В. О. Сухомлинський.

Почуття влади людини над природою — це передусім збереження і примноження її багатств і краси.

Василь Олександрович постійно цікавився проблемами сімейного виховання, умовами і особливостями виховання дітей у різних сім'ях, вивчав позитивний досвід, підмічав найістотніші і найбільш типові вади та недоліки сімейного виховання, шукав причини цих недоліків. Він проводив велику виховну і освітню роботу з батьками, дорослими, навчав їх мистецтва сімейного і громадського виховання, гостро критикував обивательство, неучтво, примітивізм. У Павлівській школі було створено чітку систему педагогічної освіти і пропаганди педагогічних знань серед населення, батьків і навіть старшокласників.

В. О. Сухомлинський вважав за необхідне ввести в зміст загальноосвітньої школи мінімум педагогічних знань, зокрема з галузі «Батьківської педагогіки», виховувати майбутніх батьків, морально готувати їх до великої відповідальної батьківської місії. Він підкреслював, що безвідповідальне ставлення молодих батьків до виховання своїх дітей дорого обходиться передусім суспільству.

Морально не підготовлені до народження і виховання дітей батьки є великим нещастям для суспільства. Слід відзначити, що останнім часом стало досить помітним таке явище — невідповідність між фізіологічною готовністю до народження дітей і морально-психологічною зрілістю молодих батьків та усвідомленням їх батьківської місії і ролі, величезної відповідальності перед суспільством за виховання своїх дітей. Велике горе приходить тоді, коли такі дорослі діти приводять на світ дітей — біда і суспільству, і дітям. Частина з таких батьків не обізнана з елементарними правилами виховання дітей у сім'ї. Сімейні конфлікти, ненормальні відносини тощо призводять до розлучення молодих пар і як результат — важкі діти, трагедія для дітей і батьків. Діти, які виростають у таких неблагополучних сім'ях, як правило, стають важкими у вихованні, бо погіршуються умови їхнього морального розвитку в сім'ї, їм не вистачає батьківської турботи, тепла і ласки. Життя дітей у деяких сім'ях, пише В. О. Сухомлинський, безпросвітна каторга і мука. «Важкі діти» — це передусім результат неправильного виховання, вад сімейного життя, несприятливого психологічного клімату і ненормальних стосунків у сім'ї.

Автор дає ряд цінних порад, як запобігти цьому суспільному лиху, як попередити ці негативні явища у нашому житті, наводить переконливі приклади розумного підходу до таких склад-

них суспільних проблем, як любов, шлюб, сім'я і виховання дітей.

Молоді батьки повинні розуміти, що шлюб розпочинається з готовності до великої і відповідальної соціальної ролі — виховання дітей, успіх якої залежить передусім від духовного багатства, вірності коханню, взаємної поваги і спілкування, педагогічних знань і умінь. «Своїх вихованців — юнаків і дівчат ми вчимо: моральне право на кохання має той, хто вміє відповідати за майбутнє — за своїх дітей»¹.

В. О. Сухомлинський вважає, що потрібна школа мудрості майбутніх батьків, що молодь треба цілеспрямовано й своєчасно готувати до цієї відповідальної громадянської місії. У своїй практичній педагогічній діяльності Василь Олександрович ішов двома шляхами: облагородження почуттів, поведінки юнаків і дівчат у системі виховної роботи в школі, а також впровадження спеціальної педагогічної освіти і виховання молоді, моральна підготовка до сімейного життя (нарис «Виховання майбутніх матерів і батьків»).

В. О. Сухомлинський був не тільки великим знавцем батьківської педагогіки, досвідченим пропагандистом педагогічних знань, він сам був прекрасним сім'янином, батьком дітей, що дістали зразкове сімейне виховання, освіту, громадянську зрілість.

В. О. Сухомлинський вважав, що, яким би успішним не було виховання, впливу самого авторитету батьків і дорослих, позитивного прикладу і т. п. для формування всебічно розвиненої особистості не досить. Виховання має доповнюватися самовихованням, тобто зусиллям самої дитини або підлітка, спрямованим на самостійне вироблення потрібних ціннісних морально-вольових чи інтелектуальних рис і якостей особистості і ліквідацію негативних. І це дуже важлива справа. Адже ніякі розмови, приклади, заохочення чи покарання з боку батьків чи вихователів не допоможуть підліткові позбутися лінощів і стати працюючою людиною, поки цих лінощів, бездіяльності не позбудеться сам учень. Скільки б ми не вмовляли дитину бути відважною, не боятися труднощів, перешкод, вона буде боягузливою доти, поки не подолає сама в собі страх, нерішучість, скованість тощо.

Помиляються й ті батьки, які вважають, що найцінніша риса особистості — слухняність, безумовне виконання всіх вимог старших, підкорення волі наставників тощо. Така беззастережна

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори. К., Радянська школа, т. I, с. 188.

«слухняність», сліпа підпорядкованість можуть породжувати конформізм, слабкі характери, підлабузництво, слабовольність. А гіршого, ніж безхарактерність і безвольність, немає нічого. Спиратися можна лише на те, що чинить опір, писав Стендаль, лише той характер сильний, в якому дозріла самостійність, власна думка, самокритичність; незалежність власних суджень і переконань, поглядів і поведінки. Намагання всім і всюди подобатись, усім догодити, не вступати в суперечки й конфлікти, пристосовуватися до всяких вимог (розумних і нерозумних) створить характер, почуття і волю молодої людини, сформує психологію раба. «Виховання може бути безрезультатним,— пише В. О. Сухомлинський,— якщо молода людина з ранніх років не буде виховувати сама себе, коли виховання не буде доповнюватися самовихованням. Самовиховання розпочинається з пізнання самого себе і здатності бачити свої достоїнства, недоліки і вади, реально оцінювати свої можливості і поведінку». Звичайно, самовиховання потребує особливої уваги з боку батьків і педагогів. Це передусім розумні поради дітям, формування корисних звичок, постійна увага до дітей і допомога у їхній навчальній роботі, правильні настанови, посилені й розумні вимоги до їх поведінки і праці. Неправильні або спотворені уявлення про правила і норми співжиття, поведінки, навчальної діяльності зводять нанівець виховні зусилля і працю як учнів, так і педагогів.

Самоутвердження молодої людини проходить у боротьбі із своїми власними вадами і недоліками, у боротьбі самого з собою. Перемога над самим собою — найбільша перемога. Щасливим, пише В. О. Сухомлинський, може бути лише той, хто є володарем своїх бажань, хто вміє володіти собою, своїми почуттями. Треба відзначити, що багатьом нашим дітям і учням саме бракує цієї дуже цінної риси — відповідності рівня бажань і домагань рівневі їх заслуг і можливостей. Разюча невідповідність власних домагань власним достоїнствам породжують паразитичний спосіб життя дітей у деяких сім'ях — дармоїдство, марнотратство, сімейні і соціальні конфлікти. Незагнуздані і неприборкані примхи, претензії, незаслужені й невиправдані вимоги молодої людини, які нерозумно задовольняються дорослими,— джерело егоїзму, міщанської психології, зарозумілості, появи спотворених характерів.

До речі, В. О. Сухомлинський з нових позицій підходить і до оцінки життєвої позиції, і ролі дитини в сім'ї. Діти в сім'ї — це не тільки слухняні виконавці волі батьків і старших, вони рівноправні члени сім'ї, активні учасники всіх сімейних справ, вони можуть чинити взаємний позитивний вплив на сім'ю; поведінку

батьків і старших, їх ставлення до своїх сімейних і громадських обов'язків. Вони не повинні відчувати своєї нерівності, неповноцінності, приниженої гідності. Автор відстоює право дітей активно втручатись у сімейні справи. Цікаві приклади, наведені у «Батьківській педагогіці», переконують нас у тому, що під впливом думки дітей, їх вимог, ставлення батьків до деяких антисоціальних явищ — п'янства, крадіжок, обману, протекціонізму, нечесного способу життя та інших аморальних вчинків, — можна змінити або позбутися цих явищ.

В. О. Сухомлинський з нових позицій порушує і дуже актуальну проблему сучасності — проблему спілкування дітей з дорослими, проблему нового соціального середовища, виховання дітей за місцем проживання. Це не тільки розвиток ідей А. С. Макаренка про різновікові групи, це питання включення дітей у матеріальну сферу виробництва через учнівські виробничі бригади, міжшкільні виробничі об'єднання, участь дітей разом з дорослими у різноманітних громадсько-політичних справах, у виконанні народногосподарських завдань. І головне, щоб у спільній діяльності і спілкуванні з дорослими діти почували себе рівноправними, не відчували приниження їхньої гідності, не ставали формальним об'єктом виховання. Бо спілкування з дорослими тільки в тому разі матиме належний виховний вплив, коли виступатиме не як службовий обов'язок, а як веління душі й серця, як потреба духовної єдності і дружби поколінь, потреба повторення себе в дітях.

В. О. Сухомлинський мав намір написати також книжку, яка містила б конкретні практичні поради для батьків і дорослих. У рукописах ми знаходимо початок роботи під назвою «Двісті порад батькам», «Листи до батьків», «Ми продовжуємо себе в наших дітях» та ін.

Багатьох задумів і планів не встиг довершити В. О. Сухомлинський. Перенесені важкі поранення на фронтах Великої Вітчизняної війни, хвороби підірвали здоров'я і вкоротили життя талановитому педагогові, вченому, письменникові, полум'яному борцеві за комуністичні ідеали, людині, яка віддала все своє серце і розум найблагороднішій справі — комуністичному вихованню молоді.

Книга «Батьківська педагогіка» не дає готових рецептів для батьків, але кожний наведений у ній приклад, розповідь, легенда чи епізод учать нас, як треба виховувати справжню людину — борця за перемогу наших комуністичних ідеалів, як обережно треба підходити до душі дитини, щоб провести її через дитинство до справжнього людського щастя.

«Дитинство,— пише автор,— найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя».

«Батьківська педагогіка» — не тільки пристрасна повість про виховання дітей у сім'ї, громадське виховання. Вона далеко виходить за рамки педагогічних рекомендацій і порад. Це книжка гострого політичного спрямування, в якій В. О. Сухомлинський як політичний трибун, полум'яний патріот, громадянин Країни Рад, комуніст і поборник найпередовіших гуманних ідей і поглядів зумів у доступній, популярній формі донести до мільйонів читачів основні ідеї і завдання, принципові положення політики КПРС у галузі комуністичного виховання.

В. Шморгун

СЛОВО ДО БАТЬКІВ

За останні два роки я одержав від вас понад шість тисяч листів. Відповісти на кожний лист окремо неможливо. Але й не відповісти теж не можна. Розгортаєш одну за одною численні папки з материнськими і батьківськими листами й здається, що торкаєшся оголених сердець — так багато тривоги, болю, гіркоти, страждань у цих маленьких папірцях.

Ось і сьогодні пошта принесла дев'ять листів. Читаю їх, і серце наповнюється чужим горем, Ні, не чуже воно. Якщо прочитати й спокійно покласти ці маленькі папірці, якщо нічого не зробити, щоб допомогти кожній людині,— хто ж тоді допоможе?

В одних листах — перша материнська тривога: щось із сином або донькою не так виходить, як би хотілося... Якесь тінь лягла на сімейне життя... «Син вчиться в третьому класі,— пише мати з Новосибірської області.— До школи хлопчик вивчився читати й писати, у першому класі був відмінником, але тепер бачу: з кожним місяцем усе більше згасає інтерес до навчання. Бачу, байдуже йому, яка буде оцінка — трійка чи п'ятірка. У чому справа? Чому це так виходить? Не тільки у нас, але й в інших матерів і батьків, за їхніми розповідями, те саме. Як виховати в дитини інтерес до навчання, щоб у її душі ніколи не згасло бажання вчитися? Як добитися, щоб хлопчик поривався до книги, щоб світанок заставав його над книгою (знаю я одного такого підлітка)?»

«Що нам робити з тринадцятилітнім сином? — пише батько з Волгоградської області.— Був тихий, слухняний, покірний... і раптом — ні з того, ні з сього — ніби зурочив хтось, як казали наші діди: грубить, робить наперекір нашим проханням і умовам, став зухвалим. Що робити? Якщо й далі у хлопчаків зле, недобре буде розвиватися так швидко, що ж буде?»

В іншому листі — розповідь про велике людське горе. Пише з Московської області батько, прикутий тяжкою хворобою до ліжка. «Єдиний син — зараз він вчиться в десятому класі — живе у матері. Дружина, його мати, пішла від мене, я залишився сам... Минуло два роки, але син жодного разу не прийшов, не поцікавився, як я живу, чи ще живий... Горе спалює мене. Такого ставлення рідного сина я нічим не заслужив...»

Ще лист — від матері другокласника з Далекого Сходу. Це справжня повість на двадцяти чотирьох сторінках. Мати з любов'ю й сумом розповідає, яким добрим, чуйним, чутливим був її хлопчик до вступу в школу і в першому класі. «Одного разу він одержав двійку. Прийшов додому задумливий, похмурий. Я зрозуміла: щось не в порядку з навчанням. Дає мені щоденник, а я кажу: поклади, Юро, щоденник у портфель, я завтра вранці, перед тим як ітиму на роботу, подивлюсь. Уночі Юра підвівся з постелі, розгорнув щоденник і, бачу, стирає двійку, виправляє її на трійку... Нічого я не сказала синові, але в душі в мене ні на мить не вщухає тривога: що ж це робиться? Адже син мій — чесний, правдивий хлопчик. Щось негаразд із цими оцінками в школі... Оцінювати працю дитини, звичайно, треба, але що ж це виходить? Я знаю багатьох батьків, які б'ють дітей за двійки...».

У листі з Київської області — з красивого, давнього села над Дніпром — мати виливає своє горе. Батько залишив сім'ю, хлопчик став мовчазним, задумливим. Утікає з дому, двічі побував у міліції. Що буде з дитиною?

І ще три листи — від матерів, чоловіки яких — п'яниці. У різних варіантах повторюється одне й те саме: діти перестають вірити в добро і людяність, робляться грубими й жорстокими... І той самий материнський зойк: що робити? Багато жінок, у яких чоловіки п'яниці, запитують: чому в нашому суспільстві існують п'яниці, чому з часом їх не меншає, а стає більше? Чому людину тягне до горілки?

Не тільки листи. Із своїм болісним «що ж далі?» приїжджають до мене матері з багатьох сіл і міст нашої країни. Бесіди — складні, відверті — як і такі самі відверті листи, переконали мене в тому, що нашому суспільству — і батькам, і молоді, якій у майбутньому будувати сім'ю, — необхідна батьківська, або сімейна педагогіка.

Я багато думав, як назвати свою нову книжку — Батьківською чи Сімейною педагогікою. І дійшов висновку, що назва Батьківська педагогіка буде все-таки точнішою. Виховує, звичайно, сім'я в цілому — її загальний дух, культура людських стосунків. Але хто творить цей дух, цю культуру? Звичайно ж, батьки. Без батьківської мудрості нема виховуючої сили сім'ї. Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей; сімейні стосунки, побудовані на громадянському обов'язку, відповідальності, мудрій любові й вимогливій мудрості батька й матері, самі стають величезною виховуючою силою. Але ця сила йде від батьків, у них — її коріння і джерело.

Батьківська педагогіка уявляється мені книгою про сім'ю, про моральну підготовку до вступу в шлюб, про любов і щастя, про

виховання дітей. Можливо, це слово книга треба розуміти не тільки в прямому але й у непрямому значенні: кожний батько, кожна мати повинні читати книгу про найскладнішу сферу етики — про етику людських стосунків, кінцева мета яких — творення нової людини. Нехай цим читанням буде батьківська школа (так ми називаємо свою роботу з батьками) або педагогічний університет.

Батьківська педагогіка — це, на мій погляд, педагогічна освіта батьків і матерів, освіта тих, кому завтра бути батьками й матерями.

Ми часто чуємо і вимовляємо слово жити. Це містке, багатогранне поняття. Як у квітці пелюсток, у ньому багато сторін, сфер, проявів. Жити — це означає насамперед бути патріотом своєї Радянської Вітчизни, будувати і зміцнювати наше суспільство, створювати і примножувати його матеріальні й духовні цінності, захищати його, бути готовим віддати своє життя за його могутність, честь, гідність. Але є ще й інші сфери людського життя, надзвичайно важливі і дорогі нашій свідомості й серцю. Жити — це означає творити радощі і щастя свого буття. Жити — означає продовжувати себе в своєму синові, у своїй дочці. Жити — творити людину. Жити — це означає задовольняти цю людську потребу, яку К. Маркс вважав найважливішою умовою справжнього людського щастя і справжньої свободи — *потреба в людині*.

Головний осередок, де розквітає ця справжня людська потреба, — наша соціалістична сім'я. У сім'ї шліфуються найтонкіші грані людини — громадянина, людини — трудівника, людини — культурної особистості.

Із сім'ї починається суспільне виховання. У сім'ї, образно кажучи, закладаються коріння, з якого виростають потім і гілки, і квітки, і плоди. Сім'я — це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави. На моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна мудрість школи.

І в індивідуальних бесідах, і на заняттях батьківської школи найгострішим, найжагучішим питанням, яке ставлять батьки, є питання *як? Як* виховувати? *Як* знайти гармонію батьківської любові, ласки і вимогливості? *Як* дати дітям щастя? Нема складнішої мудрості, ніж батьківська і материнська мудрість вихователя людини. Усе життя я прагнув збагнути цю мудрість. Ось результат моїх роздумів — ця книжка — *Батьківська педагогіка*. Може, вона стане хоча б однією сторінкою тієї *Батьківської педагогіки*, про яку я говорив як про настільну книгу батька і матері. Нехай вона буде однією краплиною в джерелі педагогічної мудрості батьків — і це буде для мене велике щастя.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

**ЩО МИ ЗАЛИШАЄМО
В СЕРЦЯХ СВОЇХ СИНІВ,
БАТЬКИ?**

НЕХАЙ ПОПІЛ ГЕРОІВ СТУКАЄ У СЕРЦЯ ДІТЕЙ

ЧИ ЗНАЮТЬ НАШІ ДІТИ, ЯКОЮ ЦІНОЮ ЗДОБУТИ
ЇХНІ РАДОЩІ?

Батьки і діти... Це вічний світ, у якому завжди було і буде багато важкого і непізаного.

У нашому соціалістичному суспільстві цей світ не розтинається тими нерозв'язними внутрішніми суперечностями, які характерні для експлуататорського суспільства. Молоде покоління нашої країни, проймаючись гордістю за славні діла своїх дідів і батьків, примножує їхні героїчні, бойові і трудові традиції, вчиться у старших поколінь жити, боротися в ім'я ідеалів, що надихали дідів і прадідів.

Ми, батьки і матері, будуємо комуністичне суспільство для прийдешніх поколінь, для наших дітей. Ми хочемо, щоб наші діти були щасливими. Я належу до покоління, яке в тяжкому 1941 році, ледь закінчивши школу, пішло із зброєю в руках на захист нашої Батьківщини. У полум'ї війни згоріли серця багатьох із нас, тисячі братських могил стоять у тіні двадцятирічних дерев. А на долю тих, кому судилося повернутися з війни, випала нелегка праця; з попелу й руїн ми відродили наші фабрики й заводи, побудували нові міста й гідроелектростанції, звели чудові школи й палаци, розорали мільйони гектарів цілих земель.

Наші діти, діти моїх ровесників, діти того покоління, яке нині переживає пору розквіту, проходить через zenit творчої зрілості, наші діти сьогодні вранці пов'язують піонерський галстук, готуються до вступу в комсомол, переживають перші неповторні почуття юнацької закоханості. Наші дружини встають уранці за годину-півтори перед тим, як розбудити дітей. Наші дружини — бойові наші подруги, вийшли заміж за нас не вісімнадцяти, двадцятилітніми дівчатами. До тридцяти років вони чекали нас, у багатьох з них перше кохання — під двадцятирічними деревами, що схилилися над плитами братських могил. Ми, чоловіки, не ревнуємо їх до цієї першої юнацької любові, ми любимо їх ще міцніше за те, що в дні всенародних свят, проходячи повз пам'ятники вічної слави, вони крадькома змащують сльозу...

Коли ми лежали в окопах і штурмували тисячі безіменних висот на рідній і ворожій землі, вони, наші дорогі наречені, піднімалися вранці так само рано, як і тепер, і ніхто не готував їм сніданку, ніхто не прасував комірців. Вони поспішали в цех і на тваринницьку ферму, в холодні класи шкіл, у палати госпіталів. Наші наречені штопали вже багато разів штопані панчохи, просили сусідок позичити на один день сукню, щоб зустріти нас, коли ми поверталися додому після Перемоги.

Далеко ці роки; сивина в косах наших дружин, усе вище піднімаються каштани й тополі над бронзовою постаттю воїна, який віддає останню шану прахові героїв. Щасливі наші дружини, щасливі й ми, батьки,— у нас ростуть діти. І ми щиро радіємо, коли бачимо, як для дітей споруджується новий палац, як вони веселою зграйкою йдуть разом із своїми матерями, бабусями й дідусями до автобуса, що везе їх на літо в піонерський табір. Бабусі й дідусі несуть чемодани, матері в сотий раз напучують дітей. Загуркотів мотор автобуса, поїхали діти, хмарка пилюки огорнула каштани, що схилилися над вічним вартовим біля могили героїв... Раз на тиждень ми відвідуємо своїх чотирнадцяти, п'ятнадцятирічних дітей, докладно розпитуємо, чим їх годують, обурюємося, дізнавшись, що в літньому будинку табору розбито дві шибки, адже хлопців може протягти, куди ж дивиться завгосп — нероба? І як тільки ми висловили своє обурення начальникові табору, через п'ять хвилин бачимо завгоспа із склярем, шибки встановлено...

Усе це закономірності нашого життя, ні в кого це не може викликати якогось подиву. Але мене, батька, і, я в цьому впевнений, багатьох інших батьків, тривожить одне питання... Не так давно, років два тому, в одній з чудових шкіл-інтернатів сталася подія, що обурила педагогів і громадськість. Тридцятьо дітей разом з вихователем пішли в неділю до лісу. Початок квітня, звечора пройшов дощ. Діти (це були учні VII класу, 14-річні хлопчики й дівчатка) взули на черевики калоші. Удень розгодилося, сонечко підсушило землю, калоші здалися важкими, й учні викинули їх у глибокий крутояр, присипали землею... Зробили це все так, що й вихователь не бачив. Коли потім запитали в дітей: «Навіщо ви це зробили?», вони відповіли: «Адже строк калошам уже вийшов, усе одно видадуть скоро нові...».

Іх почали соромити, намагалися примусити піти в ліс і забрати калоші, але ніхто не пішов. Більше того, вихованці були дуже невдоволені «грубим ставленням» директора та вихователів і продемонстрували своє невдоволення обурливим вчинком. Уночі хлопчики відчинили вікна і викинули на дорогу, в калю-

жу, кашкети. «На складі вже давно лежать нові кашкети, чому досі не дають?» — говорили хлопчики, коли з ними почали свору розмову про неприпустимий вчинок.

Я не буду розповідати, чим закінчилася ця історія. Закінчити її якимось одним «заходом» неможливо. Кінець її упирається в складні проблеми виховання нашого молодого покоління. Мудрі, повчальні слова, що допомагають правильно розв'язати ці проблеми, сказав Герой Соціалістичної Праці слюсар заводу «Красный пролетарий» В. В. Єрмилов: «Ми будемо дітям «Артеки» і «Орлята», палаци на Ленінських горах і в Лужниках. Стараємось (поки що недостатньо) завалити для них прилавки іграшками, одягом і взуттям якомога яскравішими, міцнішими і красивішими. Але собаці під хвіст такі турботи, якщо ми перегодуємо паростків ласощами і виявимо в них егоїстів, хвальків татовим становищем та паничів»¹.

Так, можливо, це трохи різкі, але дуже правильні слова. Радощі життя плывуть до наших дітей нескінченним потоком, але далеко не завжди діти знають, якою ціною здобуто ці радощі. Вони це повинні не тільки знати, а й глибоко переживати, відчувати всім серцем. Інакше виросте пустоцвіт. Працівник воєнізованої варті К. Гурєєв розповів на сторінках «Пионерської правди» саме про такий пустоцвіт, про дітей з пустим серцем: «П'ятнадцять автомашин, зроблених з металу, який зібрали піонери, перевозилися залізницею... Новенькі машини привернули увагу деяких школярів, що живуть поблизу залізниці: Ці «деякі», а просто кажучи негідники, не один десяток каменів шпурнули в «рухомі мішені». Влучали точно — стекол у кабінах машин не залишилося». Цей факт волає, кричить, примушує задуматися: чому в нашому суспільстві є вже *маленькі негідники*? Чому ми не помічаємо, що людина стає негідником уже в дитинстві? Що треба зробити, щоб не було дітей-негідників, — тільки за цієї умови не буде негідників-дорослих.

У чому ж тут справа, дорогі батьки? Нещодавно до мене в школу прийшла мати восьмикласника Толі. Гарна, працююча жінка мого покоління. Вона поділилася зі мною думками, що її хвилювали: «Чому це син не дорожить усім, що йому дається? Чому в серці дітей нема почуття вдячності? Закінчує він восьмирічну школу, купив йому батько подарунок — маленький напівпровідниковий радіоприймач. Думав батько: от уже син буде дякувати. Але син навіть спасибі не сказав. День-два повозився з приймачем і викинув на горище. Виявляється, він

¹ Комсомольская правда, 1963, 23 январа.

невдоволеній: його другові батько купив дорожчий подарунок — радіолу. Коли батька нагородили орденом за добру працю в колгоспі, багато друзів по роботі приходили поздоровляти батька. Син не раз чув, що люди пишаються батьком, що він не тільки прекрасний трудівник, але й добра, чуйна, сердечна людина. Але чому ж син не поздоровив батька?

Любі батьки, мої дорогі ровесники. Я працюю директором школи, я, як і ви, теж батько, і мене не менше, ніж вас, хвилюють і тривожать ці питання. Потік радощів нестримним струменем вливається в серця наших дітей. Та хіба може людина бути щасливою, якщо її життя перетворюється в бездумне споживання радощів, якщо вона, взявши в торбу хліба й солі, не пішла вузенькою стежкою до витоків цього потоку радощів, не окинула своїм поглядом тисячі струмків, з яких він народився не сьогодні, а давно, коли Олександр Ульянов проголошував на суді гнівну промову, що викривала царя-тирана і його сатрапів, коли великий Ленін закладав фундамент нашої партії, коли Сергія Лазо спалили в паровозній топці, коли ти, батько, стояв на смерть біля стін фортеці на Волзі, коли тисячі горбочків з червоними зірочками вирости на наших полях і в наших селах від Волги до Ельби, до Берліна і Праги? Ні, не може бути щасливою людина, яка не знає джерел своїх радощів і свого щастя. Так давайте ж, дорогі батьки, частіше водити своїх дітей до цих джерел.

На питання, як тривожать багатьох батьків і матерів мого покоління, я спробував дати відповідь у цій невеликій книжці. Я працюю директором школи, отже, маю справу і з першокласниками, і з юнаками та дівчатами, що закінчують школу. Багато виховних і господарських турбот у директора. Але серед усіх справ і турбот у мене є одна улюблена справа, якій я віддав ось уже понад двадцять років. Це дружба з піонерами, особливо підлітками. І якщо робота в школі — моє особисте щастя, то корінь цього щастя в тому, що назавжди в мою душу увійшли мої дорогі хлоп'ята і дівчатка. З того дня, коли вони дають урочисту обіцянку, надівають червоний галстук, я не можу розлучитися з ними. Разом з ними я вирушаю в походи до джерел того потоку радощів, які так щедро дає молодому поколінню наша Батьківщина. Як хочете назвіть мене — вихователем, піонервожатим, наставником юних лєнінців, але коли я з дітьми, коли я сиджу з ними біля нічного вогнища або йду в похід, закладаю Сад Пам'яті воїнів, що загинули в роки війни, або поливаю дерева в піонерському Кутку Краси, — я завжди відчуваю, що переді мною діти мого покоління, діти тих, хто трудиться на полях і фермах і гаряче бажає щастя своїм синам і дочкам,

діти тих, хто спить вічним сном під тінню двадцятирічних дерев. Переді мною сини і дочки покоління, яке заслуговує, щоб його діти були гідними нашої важкої, але славної і красивої молодості.

Наша Батьківщина, соціалістичний лад щедро дають молодому поколінню матеріальні й духовні блага і радощі. Складності й труднощі виховання криються зовсім не в тому, що ці радощі приховують у собі і якусь небезпеку. Ні, справа зовсім не в цьому. Комунізм ми будуємо для блага й радості людини. Складності й труднощі виховання з'являються через те, що чим більше радощів життя даємо ми молодому поколінню, тим більше ми повинні вкладати в юні серця ті моральні цінності й багатства, без яких життя може перетворитися в бездумне проїдання створеного старшими поколіннями.

Що ми залишаємо в серцях синів своїх, батьки? — запитую я сам у себе, у своїх ровесників — батьків і матерів, виходячи з підлітками в похід до витоків радості їхнього дитинства й отроцтва. Що ми повинні залишити в їхніх серцях, щоб радощі й блага юності вони не сприймали як щось само собою зрозуміле, як таке, що впало з неба, одержане в спадщину, як прізвище батька? Що ми повинні утвердити в їхній душі, щоб для кожного хлопчика, для кожної дівчинки була величезним щастям сама думка про творчу працю на благо Батьківщини, щоб наші хлопчики й дівчатка дорожили кожною жменею зерна, вирощеного на рідній землі, щоб праця батьків була для них такою ж святиною, як ленінський червоний прапор, як честь Батьківщини?

Я глибоко переконаний, що підлітковий вік — це надзвичайно важливий період становлення громадянина, період, коли світ турбот, тривоги, хвилювань, трудів і сподівань Батьківщини входить у людське серце особливо бурхливо і яскраво. І від того, що саме увійде в серце наших дітей у цей період, залежить, якими людьми стануть вони. Я закликаю всіх батьків і матерів, своїх ровесників: ходімо разом з нашими дітьми до витоків радощів їхньої юності, покажемо їм ці витoki, нехай вони всім серцем відчують, якою дорогою ціною здобуті їхні радощі. Утвердимо в серцях своїх синів, дорогі батьки й матері, те, що стало для них святиною, — самовіддану любов до Вітчизни, обов'язок перед тими, хто своїм життям завоював нам і нашим дітям сине небо і яскраве сонце. Утвердимо в юних серцях священне почуття людського братерства, працьовитість, людяність. Повторимо, дорогі батьки і матері, у своїх синах і дочках нашу чесну, важку, красиву молодість, наші ідеали, наші мрії про щастя. Зробимо це — наші діти стануть справжніми людьми.

Піонер шанує пам'ять тих, хто віддав своє життя в боротьбі за свободу і процвітання Радянської Батьківщини — говорить один з перших законів юних ленінців. Наше молоде покоління повинне не тільки знати, але й глибоко переживати ту дорожку ціну, яку заплатив радянський народ за щастя дитинства, отроцтва і юності.

Разом з благами життя, які ми передаємо молодому поколінню — серед цих благ на першому місці стоїть щастя вільної, творчої праці,— треба передавати благородне почуття болю, пережите мільйонами борців за свободу і незалежність нашої Батьківщини, коли вони йшли на смерть за життя прийдешніх поколінь. Від Волги до Ельби, від Заполяр'я до Чорного моря мільйони людей поклали свої голови за те, щоб юнак, якого ми готуємо до вступу на самостійний шлях трудового життя, радів сонцю й зорям, насолоджувався багатствами культури.

Кожна дитина, кожен підліток, кожен юнак, кожна дівчина повинні переживати свій обов'язок перед тим невідомим солдатом, який у час смертельної небезпеки для Батьківщини не відступив за Волгу, не пустив ворога до стін Москви, стояв на смерть, тілом своїм перепинив шлях фашистському танку, кинувся під танк із зв'язкою гранат, згорів у полум'ї війни, окропив рідну землю кров'ю, щоб вони, діти вільного радянського народу, могли йти як господарі по своїй землі, купатися в ласкавих променях сонця, слухати солов'їну пісню, кохати, народжувати дітей. Нехай серце дитини прискорено заб'ється від думки про те, що на цьому ось горбку, в цьому ярочку, де сьогодні треба посадити полезахисну лісосмугу, щоб не знищувала ерозія дорогоцінного народного багатства — родючого ґрунту,— на цьому місці йшов в атаку його батько, дід, прадід; земля, рясно напоена його кров'ю, і стала його могилою. Якщо в нього затремтіло серце від цієї думки, то з найпотаємніших куточків його серця відгукнеться голос совісті, скаже дитині: ти йдеш під ясным сонцем, дивишся на блакитне небо, милуєшся квітами, радієш із життя тому, що під тополями й березами, під дубами і яблунями лежать ті, хто зберіг для тебе сонце і блакитне небо, квіти і радість життя.

Пізньої осені 1943 року наше село було визволене від фашистських загарбників. Шкільна будівля чудом збереглася: наші сапери встигли знешкодити міни, закладені під кожним кутком. На околиці села ще гриміли постріли, у небі спалахували ракети, а до школи прийшла дівтора. Прийшов і старий учитель, тридцять два роки працював він у селі. З гнівом і скор-

ботою дивилися діти й учитель на розбиті вікна і двері, на втопані в болото книги. Фашистські недолюдки не тільки грабували, — вони прагнули вбити, опоганити в молодому поколінні живу народну душу. Вони хотіли, щоб діти забули своїх героїв. Вони прагнули вирвати із серця радянської дівчорони найдорожче — почуття любові до Батьківщини, почуття гордості за те, що вона ніколи не покорялася загарбникам. Фашистські офіцери поширювали серед молоді й дітей брудні брошури, в яких перекручувалась історична правда про минуле нашої Батьківщини. Цю писанину діти з обуренням відкидали. Усе, що нагадувало про героїчне минуле, зберігалось як святиня.

Ось і зараз діти прийшли до своєї рідної школи, принесли портрети Леніна, Чапаєва, Котовського, Фрунзе — ці маленькі портрети, вирізані з книжок, дбайливо зберігалися на горищах, у скринях. Недалеко від школи стояв дубок, що його діти посадили років за десять перед війною. Тепер дубок був скалічений: крона обломана розривом снаряда, гілки зрізані осколками, стовбур пробитий кулями. Під деревом — убитий червоноармієць. Бійця поховали під дубком. Уже наступного дня скалічені гілки дуба було зрізано, зачищено, обідрану кору замазано глиною. Із самого ранку біля дубка й могили поралися діти з учителем. Могилу обклали свіжим дерном, посадили трояндовий кущ. Учитель споруджував біля напівзруйнованого сарая щось схоже на льох. Це маленька теплиця. Діти вже знали, що в цій теплиці вони вирощуватимуть квіти, щоб класти їх на дорогу могилу. І сьогодні, в перший день вільного життя у вільному селі, на могильному горбку стояла маленька глиняна вазочка з хризантемами. Діти прибирали сухе листя навколо могили.

— Це буде вічний пам'ятник нашому герою — нашому визволителю — говорив учитель. — Перед вами, діти, відкривається життя. Покляніться, що ніколи не забудете дороги до могили героя. Не забувайте своєї клятви, передавайте її своїм дітям і онукам. Скільки буде стояти під сонцем Руська земля, стільки і пам'ять про героя буде жити в серці народному. Вічно буде шелестіти листя дуба над його прахом. У день смерті героя, у щасливі дні свого життя приходьте на могилу і вшануйте пам'ять героя хвилиною скорботного мовчання. Своєю кров'ю він повернув вам сонце, життя, радість. Я передам молодому поколінню свій заповіт: нехай у хвилини своєї найбільшої радості гляне кожна дитина на ясне небо, нехай згадає і ніколи не забуває, якою дорогою ціною здобута її радість...

У скорботному мовчанні стояли діти навколо могили. Учитель промовляв слова клятви, а діти повторювали за ним:

— Клянусь: ніколи не забуду могили героя. Клянусь: на цьому місці буде вічно шелестіти зеленим листям дуб. Клянусь: вічно буду зберігати в своєму серці пам'ять героя. Клянусь: ніколи не забуду, що він своєю кров'ю повернув мені сонце, радість, щастя.

Закінчилася війна, я скинув шинель і повернувся до улюбленої учительської роботи. У сонячний весняний день прийшов до школи. Була неділя. Я прийшов до могили героя. Поранений вогнем війни, дуб уже залікував свої рани. Замість зрізаних гілок з'явилися нові, крона стала кучерявою, глибокі ум'ятини на стовбурі затяглися. Могильний горбок зеленів, ніжна травичка вкрила землю пухнастим килимом. Біля узголів'я — глиняна ваза з кількома дзвіночками конвалій, над білими квітами дзижчить бджола. Раптом я почув кроки, до могили йшла дівчинка з відром. Тільки тепер я помітив: в ногах у воїна ще один маленький дубок, дівчинка полила його.

«Тут могила радянського солдата. Він загинув смертю героя у день визволення села від фашистів,— розповідала дівчинка.— Для чого ми посадили ще один дубок? Адже пам'ятник цей вічний. Старий дуб колись помре — на зміну йому прийде молодий. А на місці старого знову посадять маленький дубок...».

Старий учитель, який посіяв у серцях дітей добрі зерна любові й поваги до пам'яті героя, помер. Мене призначили директором школи. Першою думкою, що схвилювала мене в день цієї незабутньої зустрічі з дівчинкою, була думка про те, як зберегти в дитячих серцях вогник цієї любові й поваги, як передавати його з покоління в покоління.

Наближалася річниця визволення села від фашистських загарбників. Ми готувалися до цього дня як до великого свята. Старий учитель заповідав мені в своєму листі: «Коли повернешся до школи, не забувай про клятву на могилі воїна. Цю клятву треба повторювати щорічно в день визволення села від фашистів. Кожного року в школу приходять нове покоління малюків, з кожним роком усе далі в минуле будуть відходити страшні й героїчні дні війни, але ти не забувай, що наш дорогий воїн, наш визволитель повинен бути живим сучасником для твоїх учнів завжди, скільки б років не минуло після війни. Нехай старше покоління школярів передає молодшому поколінню незгасний вогонь любові до Батьківщини і ненависті до ворогів».

І ось тихим листопадним ранком біля могили вишиковується вся школа: піонери, жовтенята, комсомольці. Першими повторюють клятву жовтенята, потім піонери, комсомольці. У кожного в руках маленький букет осінніх квітів. Кожне виходить

з шеренги, кладе квіти на зелений горбик. Незабаром горбик вкривається тисячами яскравих квітів. Діти, підлітки, юнаки і дівчата стоять у суворому мовчанні.

Ці хвилини скорботи, хвилини благородного людського суму стали традицією. Як вічний вогонь біля узголів'я воїна щодня, ось уже двадцять років підряд, горять живі квіти. Їх міняють діти рано-вранці, коли перші промені сонця осявають гілки дуба. За двадцять років він піднявся лише метрів на два. Зате став широким, міцним, могутнім. А поряд із ним, біля ніг воїна, піднімається маленький дубок. Кожному новому поколінню малюків, яке переступило поріг школи, старші товариші і ми, вчителі, розповідаємо про героїчну смерть нашого визволителя. Кожна дитина вирощує дома квіти і кладе їх на дорогу могилу в призначений день. Узимку квіти вирощуються в теплиці — тепер у школі дві великі, світлі теплиці, одна з них спеціально призначена для вирощування квітів.

Ранній зимовий ранок. Жовтень, якому випадає честь покласти сьогодні квіти на могилу, приходиться до школи задовго до занять. Воно в святковому одязі, разом з ним двоє товаришів. Так склалася традиція: один покладає квіти, а двоє товаришів супроводжують його до могили. Утрюх несуть з теплиці квіти, ставлять їх у глиняну вазу. Якщо напередодні випав сніг, очищають горбок від снігу.

В житті піонерського загону багато радісних днів, але один день на рік буває особливо радісним. Для моїх вихованців найрадісніший день — поїздка в далеку екскурсію. І в цей радісний день піонери йдуть на могилу воїна, покладають квіти. Це ще раз нагадує дітям, хто і якою ціною завоював їм радість, кому вони зобов'язані своїм щастям. Надзвичайно важливим я вважаю те, щоб почуття обов'язку перед старшим поколінням утверджувалось у душі дитини змалку, з перших днів її перебування в школі. У маленької дитини дуже чутливе серце. Покладення квітів, відвідання дорогої могили в найрадісніший день — у всьому цьому дитина відчуває романтичну піднесеність, красу героїзму. Хіба можна навіть подумати, що це затьмарить радість дитинства? Адже могила воїна для дитини — це не тлін, а символ героїзму, честі й гордості Батьківщини.

Минуть десятиліття, людство об'єднається в дружну комуністичну сім'ю, стануть історією війни і битви, не буде вдів і сиріт, — але священний вогонь вічної слави і вічної пам'яті героїв повинен жити в кожному серці. Яким би щасливим та безхмарним не було життя, молоді покоління нехай ніколи не забувають про кров і жертви, якими так дорого заплатив наш народ за щастя людства.

Дитина переступила поріг школи, почалося нове для неї життя. Усе, що дитина пізнає і робить, що входить в її духовний світ, має яскраве емоційне забарвлення. Вона не просто бачить, як дерева потопають навесні в білій повені квітів, як над квітучою конюшиною гудуть бджоли, як у небесній блакиті летить ключ журавлів, як наливаються яблука і червоніють помідори — усе це вона переживає як радість, повноту свого духовного життя.

Недалеко від нашого села, на залізничному насипі — горбик, увінчаний скромним пам'ятником з п'ятикутною зіркою. Це місце героїчної смерті двадцятирічного бійця Костя Омеляненка, учасника боїв за визволення села від фашистів. Уранці 25 листопада 1943 року він повторив подвиг Олександра Матросова. Коли шлях гвардійцям, які наступали на ворожі позиції на околиці села, перепинив кулеметний вогонь, Кость узяв кілька гранат і поповз до насипу. Він кинув три гранати у вороже укріплення. Кулемет замовк, але потім знову зацокотів. Кость обернувся. Наші бійці не могли піднятися. Раптом усі побачили, як на укріплення кинувся боець у шинелі. Кулемет замовк. Гвардійці пішли вперед. Героя поховали на тому місці, де він здійснив подвиг. Про нього пам'ятає кожен житель нашого села. Щороку 25 листопада на могилу героя іде піонерський загін імені Костя Омеляненка. Діти відчувають, глибоко переживають: він зберіг для нас сонце, квіти, материнську любов, радість праці.

МІЙ ЗАГІН СТВОРИВ ЖИВИЙ ПАМ'ЯТНИК ГЕРОЮ

Чому я говорю: мій загін? Адже для директора школи кожен піонерський загін — це його загін, а загонів у школі кілька. Усе це так, але серед усіх загонів є мій загін юних лєнінців: з перших днів перебування в школі до перших кроків трудового життя після закінчення школи — я завжди разом з цими дітьми, — спочатку вони діти, потім підлітки, потім юнаки і дівчата... Це вже не службовий обов'язок, а потреба моєї душі, без цієї єдності з дітьми я не уявляю свого життя. У цьому загоні я вже не вчитель для малюків, а їхній друг, їхній батько. І якби я був не педагогом, то й тоді в мене був би свій загін. І вам, дорогі батьки, мої ровесники, я теж раджу: хто з вас любить дітей, ідіть до школи, потоваришуйте з маленьким дружним колективом, розкажіть про юність свого покоління, ведіть дітей по рідній землі, розповідайте їм про те, якою ціною завойовані їхні радощі.

Розповім, як наш загін створював живий пам'ятник герою. Я люблю природу, і моїм заповітним бажанням є те, щоб і діти мої бачили, відчували, переживали красу світу.

В ясний літній ранок і в похмурий осінній день я веду їх у поле, до лісу, на берег річки, показую їм те, на що дитина сама не звернула б уваги: ранкову зорю, мерехтіння сонячних променів у краплинах роси, найтонші переливи відтінків на легких хмаринках над обрієм. Дитина, яка вміє дорожити красою світу, проймається почуттям вдячності до тих, хто відстояв для неї красу у важких битвах.

Перші дні навчального року: тиха сонячна осінь, гнуться гілки від яблук і груш, наливаються грона винограду, жовтіють купи пшениці на колгоспних токах, пливуть павутинки в чистому, прозорому повітрі. В один з таких днів ми йдемо з дітьми на околицю села. Стоїть у нас за селом високий курган скіфських часів, з нього відкривається чудовий краєвид на степ, на далекі придніпровські луки. Особливо яскрава, незабутня картина постає перед людиною в передвечірні години, коли сонце схиляється до обрію. Діти стоять зачаровані красою, сонцем, життям. Перед ними — долина, на якій виблискують сизі кавуни, далі — сад, за садом — рядок струнких тополь, ще далі — степ, зелені лани озимої пшениці, на обрії — далекі кургани в блакитній імлі. Хвилююча радість охоплює дитячі серця; малюки переживають незабутні хвилини; в красі, що відкривається перед ними, вони бачать частину свого щасливого дитинства: з цих ланів приходять увечері додому батько і мати, приносять пахощі степових трав та іскорку сонця в очах. Ми сідаємо на вершині кургана, я розповідаю дітям казку про боротьбу добра і зла, діти радіють перемозі добра над злом. Краса природи, що відкривається перед ними, стає ще дорожчою, радіснішою.

Через тиждень, у той же надвечірній час, ми знову йдемо на вершину кургану, в чудовій картині природи перед дітьми відкриваються нові риси: осінь розсипала свої перші яскраві барви, покрила золотом яблуні й тополі, а малахітова зелень озимини стала ще яскравішою, небо над степом — ще блакитнішим і глибшим. Щотижня в один і той самий час ми приходимо на свій курган, милоємося красою світу, переживаємо боротьбу добра і зла в народних казках, вслуховуємось у музику степу — в тихе курликання журавлів, що відлітають у теплі краї, у нижню пісню коника і дихаємо чистим повітрям, настоящим на зів'ялих травах; мріємо про те, як навесні знову прийдемо сюди, будемо зустрічати птахів, слухати пісню жайворонка. Цей

степовий куток поступово входить у духовний світ дітей, стає дорогим для них.

Тепер можна відкрити перед дітьми те, що їм ще не відоме. В один з таких осінніх днів, коли в прозорому повітрі плаває багато срібних павутинок, я показую дітям ямку на вершині кургану. Час вирівняв її, вона заросла травою.

— Був такий самий тихий, як сьогодні, сонячний осінній день тисяча дев'ясот сорок першого року. На нашу країну накинута фашистська орда. По цій дорозі до Дніпра відступали з боями наші війська. Сюди, на вершину кургану, прийшов радянський кулеметник. Затримати ворога, не допустити його до Дніпра — таке у нього було завдання. І ось на дорозі з'явилися фашистські мотоциклісти. Він скопив їх вогнем свого кулемета. Ворог почав обстрілювати курган з міномета і гармат. Бачите, з півдня курган наче перекопано — тут земля скопана осколками. Замоквали розриви, на дорогу знову виїжджали ворожі мотоциклісти, і тоді курган знову оживав, фашисти падали від куль радянського воїна. Розлютилися фашисти, послали до кургану танк. Він наблизився аж до тих дерев і почав обстрілювати курган з гармати. Замоккла гармата, знову виїхали на дорогу ворожі мотоциклісти, і знову ожила вершина кургану. Нашого воїна було тяжко поранено в руку, в голову, в груди, але поки билось його серце, він бився з ворогом. Очі йому заливала кров, він знав, що останній раз бачить блакитне небо рідної землі.

Тут він і вмер: танк підповз до самого кургану, почав стріляти впритул, снаряд розірвав груди молодого бійця, з гарячого серця пролилася кров на цю землю. Увечері сюди прийшли колгоспники, викопали яму, загорнули скривавлене серце в один клапоть кумачу, а тіло — в інший і поховали. Тут і лежав його прах до того дня, коли наша рідна Радянська Армія визволила село від фашистів. Знову прийшли колгоспники на вершину кургану, відкопали прах героя, загорнули у червоний кумач, поклали в труну, перенесли в село, поховали в братській могилі. Старий, який бачив усе це на власні очі, добре пам'ятав, де було поховано серце бійця. Він розповідає: «Коли докопали до того місця, зупинилися приголомшені: грудка землі, що лежала на тому місці, де було поховано серце, затріпотіла, як жива. Затріпотіло серце бійця». Це легенда, створена народом. Але ця легенда так само правдива, як героїчний подвиг бійця. Пам'ятайте, діти, що курган, на якому ми стоїмо, — це могила, в якій поховано серце героя. Ми не знаємо його імені; не знає і мати воїна, де її син останній раз бачив блакитне небо.

Для дітей ще дорожчою, ріднішою стає краса життя, навколишня природа, праця. Радощі життя переживаються тепер не як щось само собою зрозуміле, а як щастя, завойоване дорогою ціною. У колгоспному саду їх пригощають яблуками і медом, мати кладе в рюкзак продукти для туристського походу, увечері вабить до себе голубий вогник телевізора — все це відстояв він, герой. Він входить у їхнє життя, стає захисником їхнього нинішнього щастя. Діти в задумі дивляться на землю, политу кров'ю героя. Їм хочеться приголубити кожную грудочку землі, кожную билинку полину й чебрецю. Я кажу дітям: візьmemo по пригорщі землі на тому місці, де покоїться серце героя; понесемо в школу, знайдемо найпрекрасніший куток і посадимо на цій землі кущ червоних троянд. У цій праці є щось глибоко символічне, що йде від легенди про безсмертне серце героя. Дітям хочеться скоріше побачити, як розквітнуть червоні троянди. І кожна крапля води, вилита під кущі троянд, втілює в очах дітей гаряче почуття вдячності героєві Батьківщини.

Того вечора, коли, повернувшись у школу, посадили кущ троянди на землі з могили героя, дітям довго не хотілося йти додому. «Давайте посидимо під дубом»,— кажуть вони. Перед нашими очима рідний степ: то осяяний ласкавим сонцем, то задимлений вибухами снарядів. Так народжується любов до героя, почуття обов'язку перед ним — через особисте щастя, через любов до того, що оточує дитину, дає їй радість. Ідея вірності Батьківщині, обов'язку перед Батьківщиною стає глибоко особистим переконанням дитини лише тоді, коли Батьківщина постає перед нею в романтичному ореолі прекрасного і героїчного. Ці малюки повинні вирости зрілими радянськими людьми, справжніми патріотами, так нехай же романтика патріотичного служіння Батьківщині починається з турботи про могилу героя, нехай ця турбота породжує гаряче прагнення зробити прекрасною землю, политу кров'ю героя. Нехай діти, яким через три роки вступати в піонери, створять свій живий пам'ятник герою, нехай цей пам'ятник втілює в собі їх любов до героя, піклування про майбутнє Батьківщини.

Через тиждень ми знову йдемо на курган, знову милуються діти красою світу. Усе, що вони чують і бачать, осяюється тепер чистим, світлим, гарячим вогником любові і поваги до героя. Дітям хочеться щось зробити, чимось виявити свої почуття. Коли з дерев опало листя, ми принесли на курган маленький дубок. Не треба ніяких слів, коли в дитячих серцях тріпотить ніжна хвиля добрих почуттів. Діти глибоко переживають те, що роблять; ми не просто саджаємо деревце, щоб зазеленіла вершина одного з курганів,— ми закладаємо живий пам'ятник герою.

Минуть роки, дубок виросте, стане могутнім деревом, приходять люди, відпочиватимуть під тінною кроною, згадають про героя. Важко виростити дуб на кургані, діти знають це, але ніякі труднощі їх не лякають. Узимку ми приходимо до свого дубка, захищаємо його від холодних вітрів, насилаємо сніг у ями навколо дерева, щоб більше зберегти вологи. Навесні, коли курган вкривається ніжною травичкою, діти щодня бігають дивитися, чи не розпускаються бруньки.

Це не тільки турбота про рослину — це зустріч з героєм. Радісно б'ються дитячі серця, коли назустріч сонцю і теплому дощу розкриваються ніжні, запашні, терпкі листочки. Ми йдемо в ліс, набираємо в кошики землі з-під столітніх дубів, силемо навколо стовбура нашого дубка, прикриваємо зверху торішнім дубовим листям, поливаємо — усе це колітка праця, необхідна для того, щоб зелену свічку життя не загасили палючі вітри.

З такою ж турботою доглядаємо ми куц троянди, посадженої на землі, в якій зійшло кров'ю серце героя. Коли розкриваються перші червоні бутони, діти приходять у свій заповітний куток, дивляться на квіти, згадують мою розповідь про битву, про героїчну смерть бійця, про серце, що затріпотіло в землі, коли розкопали могилу, щоб перенести прах у братську могилу. Куц червоних троянд і зелений дубок на кургані стають для дітей живими пам'ятниками герою. Ці пам'ятники — святиня нашого колективу.

Наближається свято початку навчального року. Воно приносить дітям багато радощів. Напередодні свята, у тихий серпневий вечір, ми приходимо всім колективом до нашого дубка. Вогник любові й поваги до пам'яті героя кличе нас сюди: хіба можна залишити його самого в той день, коли ми такі щасливі? Дітям важко було б висловити цю думку, голос совісті примушує їх прийти до цього священного місця. Ми сідаємо під зеленим дубком, дивимося на степ і долину, думаємо про героя. Ми ані слова не говоримо про нього в той день, але в серці кожного з нас у ці хвилини оживає дорогий образ. Кожна дитина прийшла сьогодні до живого пам'ятника герою з букетом живих квітів. Ці квіти зібрані в полі, їх приготовлено до завтрашнього свята: кожна дитина піднесе завтра букет найдорожчій для неї людині — товаришеві, подрузі, вчителю. І ось тепер, розлучаючись із пам'ятником герою, кожний розділяє букет на дві частини — одну частину кладе біля стовбура дубка, другу частину несе додому, щоб завтра подарувати найдорожчій людині.

Мивають дні, тижні, місяці; діти ростуть, розвиваються, пізнають світ, у їхні серця входять думки, радощі й смуток рід-

ного народу. Наближається урочистий день прийняття в піонери. Підготовка до цього дня, прийняття в піонери сповнені романтики. Напередодні урочистого збору дружини, перед тим як старші товариші пов'яжуть малюкам піонерські галстуки, ми йдемо всім колективом до живого пам'ятника герою. Вечоріє, яскраві весняні зірки спалахують у небі, в повітрі пахне квітучий бузок. Кожен з нас приносить гілочку бузку, з них зв'язуємо букет, кладемо на те місце, де впало гаряче серце героя. Шикуються строєм — уся наша жовтенятська група, вожатий групи — піонер, майбутній вожатий піонерського загону. Вимовляємо клятву, складену колективно, вона вимовляється єдиний раз у житті, саме напередодні прийняття в піонерську організацію, перед могилою героя, що віддав своє життя за Батьківщину. Ось слова цієї клятви:

«Клянемося тобі, невідомий солдате, який віддав життя за наше щастя, що будемо вірними синами своєї любимої Радянської Батьківщини. Будемо стійкими лєнінцями, мужніми борцями за комунізм. Будемо любити нашу землю так само гаряче й віддано, як любив її ти. А якщо треба буде, віддамо життя за Батьківщину, як віддав своє життя ти, наш друг».

А далі діти роблять те, що в їх уяві виражає романтичну наступність поколінь: папірець з клятвою, підписаною всіма жовтенятами — завтрашніми піонерами, вкладають у землю поблизу від дубка, поряд з тим місцем, де впало колись серце бійця. Так робили герої, що билися з ворогом, про яких вони читали, так хочеться зробити і їм. Скріплюючи свою клятву цим романтичним обрядом, діти ніби беруть на себе зобов'язання перед рідною землею бути її вірними синами. Цей обряд народився в одному з перших піонерських загонів, створених у школі після визволення села від фашистських загарбників. Як важливо виявити повагу до таких обрядів, вдумливе, уважне ставлення до всього, що породжує мрія про прекрасне і поривання до героїчного. Ось нещодавно народився ще один романтичний обряд. Старша піонервожата Ліда Курило і вожата одного із загонів дев'ятикласниця Валя Скрипник пішли з дітьми до квітучих кущів червоної троянди, коріння яких живить ґрунт, узятий на місці героїчної смерті захисника Батьківщини. Милувалися квітами, і ось дітям прийшла думка: будемо носити щороку по червоній квітці троянди тим матерям, чії сини пропали на фронті без вісті — найчастіше це означає, що вони згоріли у вихорі війни. Ця думка запалила піонерів. У сільраді вони довідалися про день народження кількох загиблих без вісті героїв і понесли в цей день квіти матерям.

День подвигу нашого друга, захисника, невідомого героя припадає на гарячу літню пору, під час збирання врожаю. Цей день стає для нас днем слави, світлої пам'яті і скорботи. Діти приходять у цей день уранці до школи, у кожного найкрасивіша квітка, яку змогли вони знайти на присадибній ділянці своїх батьків. У ці дні наш куш червоних троянд вкритий яскравими квітами; ми зриваємо одну квітку — найбільшу і найкращу, вона увінчує вінок, сплетений з квітів, що принесені з дому; цей вінок несемо до того місця, де на землю впало гаряче, тріпотливе серце героя. У цей день до нас приходять один з учасників Великої Вітчизняної війни, він розповідає про героїчні подвиги наших воїнів-земляків. Після його розповіді ми колективно йдемо працювати. Цього дня наша праця має особливий смисл і особливу мету: ми робимо щось для суспільства, наша праця спрямована на примноження всенародних багатств, на те, щоб прикрасити лице землі. Ми готуємо ґрунт під ползахисні лісосмуги, очищуємо насіння для висівання на насінницьких ділянках, допомагаємо колгоспникам споруджувати будівлю тваринницьких ферм, збираємо колоски на полях. Іноді цей день збігається із закінченням збирання зернових культур: піонери прикрашають сніп пшениці квітами, серед цих квітів — квітка червоної троянди. Праця, сповнена благородним почуттям любові до Батьківщини, стає для піонера законом. Цей піонерський закон виконується за велінням совісті, за внутрішнім потягом почуттів.

Напередодні того урочистого дня, коли підлітки прощаються з організацією юних лєнінців — передають свої червоні галстуки новому поколінню піонерів, — увесь загін приходять до живого пам'ятника герою. У тихий весняний вечір ми сідаємо на вершині кургану, співаємо піонерську пісню, робимо вінок з червоних троянд. У цей вечір радість майбутнього вступу до комсомолу переплітається із сумом: підлітки розлучаються з піонерською дружиною. До живого пам'ятника герою разом з піонерами приходять жовтенята, завтрашні піонери. Юні лєнінці передають малюкам, як естафету, живий і вічний пам'ятник герою. Вступивши до комсомолу, вони не забувають про могилу героя, з нею пов'язано багато подій комсомольського життя, але разом з ними про живий пам'ятник герою піклуються й молодші піонери.

Серце дитини, серце підлітка не повинно залишатися холодним і байдужим до того, що для нас є святинею, дорогі батьки. Чому підлітки, про яких з обуренням розповів на сторінках «Пионерской правды» В. Гурев, розбили стекла в кабінах нових автомашин? Адже вони, ці підлітки, самі щороку збирають

брухт, їхній загін, мабуть, змагається з іншими загонами. У чому ж річ? У тому, що праця ця часто не зачіпає серцець, не пробуджує почуттів прилучення до величного, святого для кожної чесноі радянської людини. Давайте ж замислимося, мої дорогі ровесники, як торкнулися до потаємних куточків дитячих серцець, як досягти того, щоб у них було свята за душею. Це не тільки обов'язок школи — це обов'язок кожного батька, кожної матері. Пам'ятайте, що, коли ваш син іде поливати квіти біля пам'ятника героям, саджає дерево там, де пролилася священна кров,— це не звичайна праця. Це ви, це всі батьки, це старше покоління передають із своїх серцець у серця дітей велику славу, гордість і честь нашої Батьківщини.

ПОПІЛ ГЕРОЇВ СТУКАЄ В СЕРЦЕ ДИТИНИ

Коли іспанські інквізитори спалили на вогнищі Клааса, батька Тіля Уленшпігеля, син узяв пригорщу попелу, зашив його в червоно-чорну шовкову торбинку і повісив батьків прах на шию. «Нехай цей попіл, що був серцем мого чоловіка,— сказала мати Сооткін,— у червоному, як його кров, і в чорному, як наш сум, буде вічно на твоїх грудях». «Попіл Клааса стукає в моє серце»,— з цими словами став Тіль Уленшпігель на шлях боротьби за свободу і незалежність своєї батьківщини, став легендарним народним героєм. Ці слова увійшли в духовне життя людства як вічно палаючий смолокип, що кличе до подвигів в ім'я свободи й щастя.

Нехай попіл героїв, які віддали життя за нашу Радянську Батьківщину, завжди стукає в серце юного лєнінця. Нехай смолокип подвигів, звершених кращими синами нашого народу, осяває шлях юним громадянам, учить їх любити свою Батьківщину.

Діти люблять слухати розповіді про героїв. Велике значення має обстановка, у якій перед юними лєнінцями розкривається світ героїчного. У літні вечори наш загін збирається на березі річки, у лісі чи в яру, порослому чагарником. Я розповідаю дітям про героїчні подвиги. Враження від розповіді набуває особливого емоційного забарвлення завдяки тому, що в небі мерехтять зорі, на обрії спалахують блискавиці, у лісі щось таємниче шарудить, чути сплеск риби на заснулій річці, в долині спить село. Неповторна чарівність обстановки, що посилює емоційний вплив розповідей, поглиблює романтичне забарвлення образів героїв, створюється зоряними липневими ночами на сінокосі: удень піонери згрібають і сушать сіно, ловлять рибу, з нетер-

пінням чекають вечора: після вечері лягають на сіні, і перед дітьми розкривається світ героїчного. Одного разу діти до глибокої ночі слухали розповідь про життя й боротьбу двох видатних синів нашого народу — Олександра Ульянова та Миколу Кибальчича. Коли небо на сході зачервонілося і зоря провіщала народження нового дня, діти, вражені мужністю героїв, пішли на високий берег річки, посідали серед високої трави, мовчки дивилися на далекі села, на вкриті ранковим туманом лани, на лінії електропередач. У ці ранкові години ніхто не вимовив ні слова, але мені було зрозуміло, що відбувається в душі кожного піонера. Діти переживали велич і красу відданості Батьківщині.

Я розповідаю піонерам про Сергія Лазо й Василя Чапаєва, про Олександра Матросова й Миколу Гастелло, про Зою Космодем'янську й Лізу Чайкіну, про Павлика Морозова й Валю Котика, — про життя й подвиги героїв, чий приклад буде для молодого покоління провідною зіркою. Герої, які віддали життя за щастя прийдешніх поколінь, за наше прекрасне життя, постають перед піонерами, як живі сучасники, як дорогі, рідні й близькі люди. Попіл Героїв стукає в піонерське серце, пробуджує громадянські почуття, нагадує людині, яка стоїть на порозі життя, що вона є громадянином великого Радянського Союзу, співвітчизником Олександра Ульянова й Миколи Кибальчича, Олександра Матросова й Зої Космодем'янської, співвітчизником невідомого героя, що віддав життя за наше село.

Ставлення до пам'яті тих, хто є гордістю, святиною радянського народу, — це найважливіше джерело громадянської совісті людини. Я добиваюся того, щоб юний ленінець захоплювався людьми, чие життя є взірцем вірного служіння Батьківщині. Тут надзвичайно важливе значення має емоційний стан, піднесення. У піонерській кімнаті в нас на найпочеснішому місці — полиця з книгами про героїв. Увечері в піонерську кімнату приходять послухати цікаву книжку хлопчики й дівчатка; ці читання стали традицією, поступово вони перейшли з піонерської кімнати в кутки на лоні природи. А на полиці маленької бібліотечки про героїв з кожним роком стає більше книжок.

З'явилися маленькі бібліотечки про героїв і вдома. Поступово в нас склалася традиція: в день вступу в піонери батько дарує синові книгу про героя. Хочеться, щоб це стало традицією в кожній радянській сім'ї.

Передати в серця синів священні ідеали нашого народу — це означає відкрити перед синами те високе, героїчне, за що віддали своє життя герої. Кожному «поколінню» дітей, що вступають у піонери, я розповідаю про героїчний подвиг комсомольця

Михайла Панікако в грізні дні битви на Волзі. Піднявшись над бруствером окопу, юнак замахнувся, щоб кинути пляшку з пальною сумішшю на ворожий танк. У цю мить одна з куль, що роїлися над головою, розбила підняту пляшку, вогонь обпалив комсомольцеві груди, поповз до обличчя, загорівся одяг. Живий палаючий смолоскип, залишаючи за собою хвіст вогню й диму, піднявся над окопом, наблизився до ворожого танка. У руці Михайло тримає останню пляшку. Ось смолоскип палає вже на броні ворожого танка. Удар пляшкою по башті — і танк запалав, закрутився. Горів ворожий танк, горів молодий воїн. В останню мить, перед тим як танк вибухнув, Михайло підвівся на весь зріст, підняв руку, охоплену полум'ям, закричав своїм бійцям, і вони почули заклик до бою, вирвалися з землі, змітаючи ворога на своєму шляху¹.

Цей подвиг вражає, пробуджує в юних серцях патріотичну гордість за свій народ, примушує кожного піонера ніби збоку глянути на себе, подумати про своє життя. Одного разу я розповів про цей подвиг піонерам-шестикласникам, коли вони прийшли в поле попрацювати дві-три години: треба було перевезти родючий мул на невелику ділянку глинястого, мертвого, неродючого ґрунту, щоб повернути цій ділянці родючість, щоб зашуміло на ній колосся пшениці. Декому не хотілося працювати, праця здавалася одноманітною, нудною й важкою. І ось перед очима піонерів постав образ героя, який, наче горьківський Данко, полум'ям свого серця осяяв шлях людям. Цей вогонь розтопив крижинку в байдужих серцях. Герой ніби стояв тут, поруч з нами, живий і вічний, він наче говорив: я віддав життя за ось такий саме клаптик нашої рідної радянської землі, хіба можна бути байдужим до того, що буде рости на нашій землі — чортополох чи пшениця? У кожному серці відгукнувся голос совісті: не можна бути байдужим. Соромив не вчитель, а герой: соромив подвиг, перед вражаючою силою якого зняв шапку весь світ. Піонери з запалом взялися за справу, вони не тільки перевезли родючий мул, а й скопали ділянку.

Нехай попіл стукає в серце юного ленінця. Нехай палить, пробуджує докори совісті, нехай просвічує людське нутро, допомагає юному громадянину зміряти себе найвищою міркою. Якщо тобі, батьку, мій ровеснику, хочеться, щоб твоєму синові-підлітку стало соромно за свою малодушність або легковажність, за марнотратне ставлення до життєвих благ, створених старшими поколіннями, здобутих потом і мозолями, згадай, дорогий батьку, свого друга, який віддав життя за щастя своїх

¹ Див.: Комсомольская правда, 1963, 27 январа.

дітей. Розкажи про його подвиг своєму синуві, відкрий перед ним священну правду й красу життя, розбуди в дитячому серці трепетне почуття захоплення героїзмом. І син твій побачить себе в світлі цієї священної правди й краси. У його душі заговорить голос совісті, йому захочеться стати кращим.

ДІБРОВА ПАМ'ЯТІ ГЕРОІВ

У формуванні ідейних переконань, поглядів, свідомості нової людини велику роль відіграють естетичні переживання. Переживання краси героїчного — це духовна сила, яка підносить людину в її власних очах. Не випадково релігія таке важливе місце відводить естетичній обстановці, красі обрядів у своєму арсеналі впливу на духовний світ людини. Відкидаючи релігійний дурман, звільняючи людину від сліпого схиляння перед незрозумілими для неї силами, ми водночас повинні турбуватися про естетичне багатство думок, почуттів, переживань. Людина не може жити без краси й величі, без гарячого тремтіння серця перед прекрасним і піднесеним.

А що може бути прекраснішим і величнішим від вогню вічної слави, запаленого героїчним подвигом? Я вважаю надзвичайно важливою виховною метою те, щоб саме під впливом цієї краси формувалось уявлення про сенс життя людини, яка вступає в життя. Засновані на високій, благородній ідеї обряди, в яких краса допомагає людині пізнати велич боротьби в ім'я комуністичних ідеалів; благородні естетичні переживання, які утверджують почуття честі, гідності,— усе це так само необхідне у виховній роботі, як правдиве слово про навколишній світ. Хіба випадково вогонь вічної слави на могилі Невідомого Солдата у Волгограді в день 20-річчя великої перемоги на Волзі запалили від електричної іскри — від струму побудованої на Волзі гігантської електростанції? Ця символічна єдність вогню нашого життя і вогню безсмертної слави загиблих героїв розкрила перед мільйонами радянських людей високу красу комуністичних ідеалів.

Місця, пов'язані з героїчними подвигами, з мужністю, відвагою, самопожертвою в ім'я свободи, незалежності й процвітання Батьківщини, повинні пробуджувати в піонерів естетичні почуття — це одна з найважливіших умов впливу на духовний світ людини. Краса — це супутник моральної чистоти й благородства. Нехай гай, посаджений на місці героїчного подвигу; троянди, що квітнуть там, де герой піднявся на вершину мужності,— нехай усе це стане храмом правди й краси; нехай тут, у цьому храмі, людина переживає хвилююче почуття своєї едно-

сті з народом, переживає прагнення бути духовно красивою, вірною народів, Комуністичній партії, ідеям комунізму.

Один із загонів у нашій дружині носить ім'я Костя Омеляненка — двадцятирічного воїна, який повторив подвиг Олександра Матросова під час боїв за визволення нашого села. Поруч з портретом героя — виточена з дуба ваза, вона стоїть на дубовому століку, який своєю формою нагадує постамент пам'ятника. Щодня піонери ставлять у вазу живі квіти. Їм хочеться, щоб куток героя був одним з найкращих кутків у школі. Дівчатка щороку вишивають скатертину на стіл, їм хочеться, щоб квіти теж були найкрасивішими. А біля вікна, проти якого стоять портрет і ваза з квітами, вони посадили кілька сортів бузку. Тепер діти мріють про те, щоб сортів бузку було двадцять — герой загинув двадцятирічним. Важко висловити словами ті глибокі почуття, що їх переживають піонери, коли навесні квітне бузок, коли портрет героя стоїть ніби в рамці із синіх, фіолетових, рожевих, білих пелюсток. Дбаючи про красу цього кутка, юні ленінці шанують пам'ять тих, хто завоював для них щастя.

Дорогі батьки, чи є у ваших дітей такий куток краси? Допоможіть школі створити його, як нам допомагали батьки створити Діброву Пам'яті Героїв. Цей живий пам'ятник юні ленінці створили на тому місці, де в роки фашистської окупації здійснили свій подвиг солдати і офіцери Радянської Армії. Пізньої осені 1941 року тут розігралася трагедія, сповнена героїзму й самопожертви. Вирубавши колгоспний сад, фашисти влаштували на околиці села табір для військовополонених. За колючим дротом, просто неба, були приречені на смерть шість тисяч поранених, голодних, роздягнених бійців і офіцерів Радянської Армії. Вони були позбавлені води, холодними осінніми ночами збирали їжі на землі, їли траву. Щодня вмирили десятки людей. Із звірячою жорстокістю фашисти чекали, коли загинуть усі до одного. Комуністи й комсомольці створили в таборі організацію, яка підготовляла масову втечу. І ось у холодну грудневу ніч, коли тисячі людей тремтіли від холоду під пронизливим вітром і дощем, у двадцяти місцях до дряної загрози підповзли двадцять груп бійців та офіцерів. У кожній групі — тридцять найсильніших. Вони йшли на смерть: лягли на колючий дріт під струмом високої напруги, через їхні тіла в степ вирвалися тисячі полонених. Більше чотирьох тисяч радянських бійців і офіцерів знайшли в ту ніч притулок у колгоспників навколишніх сіл, їх не могли знайти ані гестапівці, ані зрадники-поліцаї. Шістсот героїв віддали своє життя за те, щоб чотири тисячі приречених на смерть знову взяли в руки зброю і стали в ряди борців

за свободу й незалежність Батьківщини. Вість про цей подвиг ще в роки фашистської окупації рознеслася по селах, стала легендою.

Коли село було визволене від фашистів, на місці колишнього табору ми побачили попелище, шматки колючого дроту, іржаві каски. Затамувавши подих, піонери слухали розповідь про подвиг. Цей пустир — священне місце. Тут кожен клаптик землі повинен квітнути, кожна квітка нехай стане символом вічного вогню над могилою дорогих, рідних людей. З допомогою батьків ми очистили пустир від грязі й сміття, позасипали рови, вирівняли землю. Посадили шістьсот жолудів. Кожен росток, кожен листочок дбайливо викохували — адже кров'ю героїв полито землю, на якій ми працюємо.

Піднімаються дубки, від покоління до покоління передається правдива легенда про героїчний подвиг. Через кілька років після закладення Діброви Героїв новому піонерському поколінню захотілося ще більше прикрасити куток священної землі. Вступаючи в піонери, діти вирішили посадити поряд з дібровою персиковий сад. Там, де колись на колючому дроті запеклась кров героїв, де попіл сердець змішався із землею, — нехай квітне найкрасивіше і найніжніше дерево.

Кожен піонер саджав своє дерево: копав ямку, вносив добрива, оберігав саджанець від холоду. Потім це стало традицією: вступаючи у піонери, кожен саджає дубок у Діброві Героїв і персикове дерево поряд з дібровою. У перший день навчального року кожен піонер приносить кошик цінних добрив — перегною, висипає під дубки, персики, щоб вічно квітло життя. Коли розквітають персикові дерева — це триває кілька днів, — піонери кожного ранку приходять у діброву: працюють, милуються красою — це також стало традицією. У той день, коли герої звершили подвиг, проводиться урочистий збір піонерської дружини. Там, де стояла дротяна загорожа, — рядок дубків. У мовчання проходять піонери, кожен кладе свої квіти під деревами — горять осінні айстри і настурції там, де в ту ніч земля стала червоною від крові. Знайомлячи малюків-першокласників зі школою, ми ведемо їх у діброву, розповідаємо про героїчний подвиг. У цьому священному місці завжди сувора, урочиста тиша. Тут не можна бігати, гратися, кричати, — тут можна милуватися красою природи, думати, читати, — не забуваючи, де знаходишся, чию красу і чие благородство підносить вічна краса природи. Сюди приходили піонери, чиї батьки загинули в роки Великої Вітчизняної війни, сюди приходять вони, ставши юнаками і дівчатами; могили їхніх батьків далеко — від Волги до Ельби, і саме тут, у цьому храмі героїзму, мужності, моральної

краси син схиляє голову перед далекою, невідомою могилою батька.

Це священне почуття ми розвиваємо і поглиблюємо. У кожній сім'ї війна вирвала дорогу людину — батька, брата, дідуся, сестру, матір. Щороку не тільки ми, шкільний колектив, а й усі люди вшановують пам'ять загиблих за свободу і незалежність Батьківщини. Цей день відзначається в нашому селі у річницю визволення села від фашистських загарбників. Усе населення приходить до братської могили. Кожний піонерський загін готує вінки. Вінки роблять з квітів, що їх виростили піонери на клумбах і в теплицях. Діти кладуть вінки на братську могилу, після цього підносять букети квітів і пам'ятні подарунки з дарчими написами матерям, чиї діти загинули смертю героїв на фронтах Великої Вітчизняної війни. Найстаріший колгоспник відкриває урочисто-траурний мітинг. Перше слово надається герою війни — соратникові воїнів, які покояться в рідній землі. Він розповідає про незабутні дні війни, закликає молоде покоління свято берегти пам'ять про героїв, бути вірними синами Батьківщини, готуватися до її захисту від ворогів.

Потім виступають піонер і комсомолец. Вони розповідають, що зробили піонерська дружина і комсомольська організація за минулий рік для зміцнення матеріально-технічної бази комунізму, для примноження багатств Батьківщини. Вони клянуться бути вірними патріотами Батьківщини. Велике виховне значення має емоційна насиченість слова, з яким звертаються піонер і комсомолец до своїх ровесників і до старших поколінь. Це слово готується усім колективом, піонери й комсомольці прагнуть висловити свої почуття яскравими образами. Ось що сказав піонер, учень VII класу Сергійко Пашенець у день Пам'яті Героїв у 1962 році:

«Вічним сном сплять у цій братській могилі ті, хто поклав свою голову за наше щасливе дитинство, за те, щоб ми раділи сонцю й блакитному небу, виростили вільними громадянами соціалістичної Батьківщини. Земля, полита вашою кров'ю, колючиться золотою пшеницею, розквітає садами. Клянемося: будемо вірними патріотами нашої любимої Батьківщини. Клянемося вам, матері загиблих героїв: ніколи не пустимо ворога на рідну землю».

Це слово про героїзм так само необхідне для душі юного лєнінця, як піонерська пісня, як героїчна музика, як краса природи, що пробуджує в юних серцях чисті, благородні почуття.

Нехай з покоління в покоління передаються імена діда, прадіда, далекого предка, який ціною свого життя зберіг наше життя, сонце, квіти, вільний труд, кохання, щастя народжувати ді-

тей. Приходитимуть у нашу Діброву Героїв, у наш сад, до живих пам'яток діти, внуки і правнуки героїв, і завжди буде цей день — день Пам'яті і слави великою силою, що облагороджує душу людини.

Ми не боїмося того, що нагадування про тяжкі дні нашої Батьківщини затьмарять безхмарну радість наших дітей. Ми не побоюємося того, що, почувши розповідь про криваву битву за свободу і незалежність Вітчизни або розповідь про трагічні дні ленінградської блокади, піонер погано спатиме. Ні, цього не буде. Нехай у радісний день свого дитинства дитина переживе і хвилину суму. Нехай серце її стиснеться від болю, коли перед її поглядом постануть трагічні картини боротьби за її щастя. Вона більше дорожитиме своїм щастям.

Чарівні, незабутні дні дитинства. Його називають золотим, кожний спогад про нього примушує прискорено битися серце дорослої людини. Безхмарне небо та яскраве сонце осяють колыску наших дітей, дорогі батьки й матері. Ви турбуєтесь про те, щоб усі радощі світу, вся краса життя увійшли в серця ваших малюків, підлітків, юнаків і дівчат. Так нехай же вони не тільки насолоджуються радощами і красою, але й створюють, бережуть їх — тільки тоді вони виростуть справжніми патріотами. Нехай серцю синів наших буде безмежно дорогий прекрасний куток, створений на пам'ять про тих, хто відстояв незалежність нашої Батьківщини, відстояв величні ідеали комунізму. Нехай виростить син твій, дорогий батьку, свою квітку в цьому храмі краси й героїзму. Цей труд облагородить його серце.

БЕЗСМЕРТНІ ЗЕРНА

Це було в тяжкі дні відступу наших військ. Колгоспники скопили пшеницю, склали снопи в скирту, але обмолотити не встигли. І ось коли на околиці села почалася перестрілка між нашими бійцями і фашистськими розвідниками, на колгоспному польовому стані зібралася група колгоспників. Вони вирішили спалити скирту, щоб добро не дісталось ворогові. Але ні в кого не піднімалася рука знищити вогнем плоди своєї праці. До скирти пішов 76-річний дід, колгоспний сторож. Він витяг з кишені хустку, розіслав її на стерні, обім'яв кілька колосків золотої пшениці, зав'язав зерно у вузлик і підпалив скирту.

Коли село було визволено від ворога, ми дізналися про заповітний вузлик. Прийшли до родичів діда, вони знайшли вузлик. Як святиню, принесли піонери золоте зерно в школу. Виділили на навчально-дослідній ділянці найкращу грядку, посіяли пшеницю.

Радістю сповнилося серце, коли зазеленіли ніжні паростки. Як улюблену дитину береже мати, так ми берегли пшеницю від холоду взимку і від посухи навесні. Зрізали достиглі колоски, обмолотили, підготували велику ділянку, обробили її, внесли добрива, посіяли пшеницю. З цієї ділянки зібрали три кілограми зерна. Частина передали гуртку юних натуралістів для дослідницької роботи. Вирішили щороку, доки буде існувати школа, сіяти на невеликій ділянці кілька сотень зернин пшениці — на пам'ять про діда, який у тяжкі часи Великої Вітчизняної війни не віддав ворогові народного багатства. Відтоді на навчально-дослідній ділянці щороку одна грядка пшениці обсаджена квітами. Це також один з живих пам'ятників стійкості, непримиренності в боротьбі з ворогом. Вічно колоситиметься золота пшениця. З покоління в покоління передаємо ми дітям, як легенду, розповідь про безсмертні зерна.

У ПОШУКАХ ГЕРОІЧНОГО

Улітку, під час канікул, наш піонерський загін вирушає у пошуки героїчного. Важко передати словами, яка це велика радість для дітей — зібратися на світанку, йти лісовими стежинами, відпочивати біля нічного вогнища. Але найцікавіше — це зустрічі з бувалими людьми. Вони розповідають юним ленінцям про битви і бої в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн (а наш район багатий на історичні місця). Піонери записують розповіді, роблять малюнки. Великим щастям стають речові знахідки, пов'язані з героїчними подвигами.

Під час одного з походів жителі придніпровського села передали нам рукописну листівку, написану в героїчні роки партизанської боротьби проти фашистських загарбників. В іншому селі літня колгоспниця дала нам весло, пробите сімнадцятьма кулями; цим веслом гребли радянські воїни-розвідники, які переправлялися на правий берег Дніпра. Усе це ми дбайливо збираємо й зберігаємо в нашому шкільному музеї Вічної Слави.

Теплої літньої ночі наш загін заночував на високому правому березі Дніпра. Кілька разів піонери ходили в балку по воду, і щоразу доводилося обминати великий камінь, що лежав на стежці.

«Чому він лежить на стежці? — дивувалися діти. — Чому стежка в'ється навколо каменя, адже камінь легко можна було б відштовхнути в куці, і тоді шлях буде коротший і зручніший». З добрим наміром вони звільнили стежку — зіштовхнули камінь під куці.

А зранці до нас прийшов старий рибалка. Спитав, де камінь. Піонери сподівалися, що старий похвалить їх. Але він, похитавши головою, сказав: «Цей камінь лежить тут багато років, тут йому місце». І розповів про подвиг радянських розвідників. Переправившись через Дніпро на маленькому плоту, вони залягли під цим каменем, цілу добу вели нерівний бій з ворогом, знищили багато фашистів. Фашисти ввели в бій міномети, кілька годин гриміли вибухи мін, а камінь залишився неприступною фортецею. Уночі переправилися наші війська, виручили розвідників: вони лежали під каменем скривавлені, поранені кулями й осколками, але не переможені, готові продовжувати бій. Поранених воїнів відправили до госпіталю за Дніпро, ніхто не знає їхніх прізвищ, тільки брила граніту лишилася пам'ятником їх подвигу.

Піонери пішли до каменя, стали навколо нього, довго стояли мовчазні, задумливі. Викотили камінь з кущів, поклали там, де він лежав раніше. Тільки тепер помітили, що гранітна брила, як мужній воїн, посічена кулями. У землі знайшли піонери маленькі гранітні уламки. Кожен узяв на пам'ять маленький камінчик.

З того часу маршрути юних туристів завжди проходять повз заповітний камінь. Як дубок на вершині кургану, як Діброва Пам'яті героїв, сіра гранітна брила увійшла в духовне життя підлітків, втілюючи в собі красу подвигу, пробуджуючи в юних серцях високі патріотичні переживання, утверджуючи почуття гордості за Батьківщину і почуття обов'язку перед нею.

У сусідньому селі піонери почули хвилюючу розповідь про подвиг невідомого героя. Окупанти зібрали всіх мешканців села, фашистський офіцер почав розповідати колгоспникам про те, що Москву взято, радянській державі прийшов кінець. У натовпі серед колгоспників стояв молодий борець, який утік з полону. Він не зміг стримати свого обурення, і коли фашист сказав, що нема більше Радянського Союзу, нема ні України, ні Росії, ні Білорусії, а є одна «велика Німеччина», він вигукнув: «Брешеш, Радянського Союзу вам не перемогти. Є і буде Радянський Союз». Сміливець не встиг сховатися, його схопили гестапівці й поліцаї. Кілька днів його катували. Потім звели на сільському майдані шибеницю, знову зігнали народ, привели героя — скривавленого, змордованого, з відрубаною кистю правої руки... На очах у приголомшених колгоспників його повісили. Герой мужньо зустрів смерть; коли кат накинув зашморг на шию, він вигукнув: «Є і буде Радянський Союз». Три дні висіло тіло героя, окупанти під страхом смерті заборонили знімати і ховати його. І ось уночі тіло героя зникло. У народі поширювалися чутки, що героя поховали партизани, а де — ніхто не знав. Багато могил було пе-

ренесено у братську могилу в центр села, але в жодній з них не знаходили останків героя з відрубаною правою кистю.

Могила невідомого героя десь тут, на околиці села, на лісовій галявині або серед чагарників, якими поросли балки, але де ж вона? — це питання не давало спокою піонерам. Почалися пошуки останків героя. Піонери оглядали кожную балочку, побували в найглухіших місцях на березі річки. Ніде не було ні найменшої ознаки, яка б нагадувала про поховання. «Де ж могли поховати героя партизани? У такому місці, куди боялися йти окупанти й поліцаї. У лісі? Але до лісу, в якому був партизанський табір, треба їхати людною дорогою, навряд чи партизани пішли б на це. Поховали героя десь недалеко. Чи не на кладовищі? Адже жоден з фашистів і поліцаїв не наважиться вночі йти на кладовище». Почали перевіряти цю здогадку, оглянули всі могильні горбки на кладовищі, нічого не знайшли. Та ось на пустирі, що межував з кладовищем, у заростях акацій помітили галявину, вкриту травою, яка росте тільки там, де земля глибоко скопана. Оглянули сусідні кущі акації, на одній гілці побачили напівзотлілу стрічку, прив'язану до сучка. З допомогою дорослих розкопали могилу. Знайшли останки героя. Сумнівів не було: на правій руці не вистачало кисті, плечова кістка лівої руки була перебита. Це він, відважний герой, який сміливо кинув слова правди в очі окупантам. До розкопаної могили прийшли колгоспники — колишні воїни та учасники партизанського руху. Останки героя урочисто перенесли в братську могилу. На місці, де ми знайшли останки, піонери створили ще один пам'ятник — посадили тополю.

Багато таємниць зберігає героїчна радянська земля. Візьми за руку сина свого, батьку, іди з ним по рідній землі, допоможи йому знайти красу подвигу, красу мужності. Нехай увійде ця краса в його душу, нехай безіменний горбок серед полів, яр, що заріс чагарником, камінь на березі річки, дуб і тополя при дорозі розкажуть юному серцю про героїчне минуле наших дідів і прадідів, про полум'яні дні молодості нашого покоління, дорогий батьку — мій ровеснику.

МУЗЕЙ ВІЧНОЇ СЛАВИ

Моею заповітною мрією є те, щоб у школі дітей оточувала краса героїчного. Наш загіг створив маленький Музей Вічної Слави. Тут ми збираємо малюнки, картини, книжки, вирізки з газет і журналів, речі — усе, що пов'язане з героїчними подвигами в ім'я слави й могутності нашої Батьківщини. Матеріали музею розташовані на стендах, у папках. До нас приходять учас-

ники Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, перші комуністи і комсомольці села. Вони приносять цінні матеріали: газети, журнали, фотокартки, листи, листівки підпільників, портрети героїв.

Наш піонерський Музей Вічної Слави — це не сховище експонатів, а літопис боротьби за свободу і незалежність Батьківщини. Тут жовтенята і піонери бачать документи і речові пам'ятки героїзму. Вожаті жовтеньських груп і піонерських загонів приводять сюди своїх дітей напередодні революційних свят. Кожне відвідання музею присвячується оглядові одного з розділів; проводиться бесіда, діти читають документи, вожаті розповідають їм про життя і боротьбу героїв.

Головне місце в музеї займає Ленінський куток. Тут стени, на яких розміщені картини, малюнки, книжки, що розповідають про героїчне життя великого вождя і вчителя трудящих усього світу Володимира Ілліча Леніна. Спеціальний стенд являє собою звернення до юних ленінців. «По-ленінському живи, учись, працюй, борись за перемогу комунізму». На цьому стенді — книжки, спогади про Ілліча, репродукції картин, які розповідають про ленінську вірність народові, про комуністичну принциповість, мужність, безстрашність у боротьбі з ворогами, скромність, людяність. Тут же художньо оформлені «Заповіді Ілліча». У яскравих, образних, доступних для дітей словах викладено найважливіші норми комуністичної поведінки. Це звернення до юних ленінців, що втілюють у собі принципи морального кодексу будівника комунізму. Ось одне з цих звернень:

«Працюй, щоб твоя соціалістична Батьківщина була багатію і могутньою. Живи так, щоб залишити після себе добрий слід на землі і в пам'яті людей. Подумай, що ти зробив для людей, для свого села, колгоспу своєї школи».

Наприкінці навчального року я приходжу зі своїми піонерами до цього стенда, читаю ленінські заповіді, діти розповідають про те, що вони зробили для народу — скільки посадили дерев, зібрали насіння для закладання шкілки, який урожай виростили на своїй ділянці. Урочиста обстановка, що оточує дітей у цій кімнаті, пробуджує в них почуття гордості за те, що вони зробили; вони немов вимірюють свою поведінку найсуворішою міркою — міркою комуністичної моральності.

Один з ленінських заповітів нагадує піонерам про оволодіння знаннями:

«Батьківщина дає тобі все необхідне для того, щоб ти добре вчився. Знання — вікно у світ. Чим більше ти взнав, тим ширше перед тобою відкривається світ праці, творчості, багатого духовного життя».

Прочитавши цей заповіт, я розповідаю дітям, як учився Ілліч, як він любив книгу, з якою повагою ставився до науки: «Подумайте, кожен з вас: чи вчитеся ви на повну міру своїх здібностей? Згадайте, чи часто у вас буває так, що не хочеться посидіти над книжкою стільки, скільки треба. У нашому житті багато радощів: ігри, спорт, відпочинок. Але пам'ятайте, що на ці радощі треба мати моральне право. Воно завойовується працею. Ваша праця — навчання. Будьте у навчанні справжніми трудівниками. Тут, у цій урочистій обстановці, не можна вказувати пальцем на недбайливих і лінивих, не можна називати прізвищ. Нехай ленінський заповіт пробудить у серці дитини бажання вчитися, працювати, долати труднощі.

Заповіт, який вимагає дбайливого ставлення до суспільної власності:

«Суспільство дає тобі великі матеріальні цінності, народ дбає про те, щоб ти ні в чому не знав недостатку. Твоє дитинство в соціалістичному суспільстві — це казковий палац, наповнений багатствами, які приносять тобі щастя. Пам'ятай, що в поколінь, які завоювали Радянську владу і побудували фундамент соціалізму, не було того, що маєш ти сьогодні. Пам'ятай, що твої радощі завойовані потом і кров'ю. Бережи кожне зернятко хліба, кожен кілограм добрив, кожен аркуш паперу, кожну цеглину, кожну жменю вугілля і кожен шматок металу. Чим багатша наша країна, тим більше бережи матеріальні багатства».

Цьому ленінському заповіту я присвячую кілька бесід у Музеї Вічної Слави. Діти читають розповіді про те, з якою непримирністю ставився Ілліч до розкрадачів народної власності, хапуг, злодіїв, дармоїдів. Слухають хвилюючі спогади сучасників Леніна про те, як він сам у тяжкі роки громадянської війни і розрухи віддавав частину свого пайка дітям. Ці розповіді пробуджують у дитячих серцях почуття ненависті до ледарів, злодіїв, дармоїдів; ці люди, що втілюють пережитки старого світу, стають для піонерів ідейними ворогами, проти яких треба нещадно боротися. Тут же, перед образом безсмертного Леніна, народжуються думки про те, як можуть вони, юні ленінці, брати участь у боротьбі за збереження суспільної власності.

Один із стендів присвячений родині Ульянових — тут портрети матері і батька В. І. Леніна, портрети його братів і сестер. На стендах — книжки про родину Ульянових, про мужнього борця проти самодержавства Олександра Ульянова. Я присвячую бесіду життю Олександра Ульянова.

У день пам'яті В. І. Леніна — 22 квітня — кожен піонерський загін, кожна жовтеньська група приходять у наш Музей Вічної Слави, кладе весняні квіти до портрета Ілліча. Після цього

відбувається урочистий збір дружини, присвячений прийняттю в піонери, увечері — піонерське вогнище, зустріч з учасниками Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

У Музеї Вічної Слави в нас є також кілька стендів, присвячених піонерам-героям, які віддали своє життя в боротьбі за перемогу соціалістичної революції, за свободу і незалежність нашої Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни. Поряд з портретами піонерів-героїв — книжки про їхнє життя, боротьбу і подвиги. Піонери того загону, який носить ім'я піонера-героя, в день його подвигу приходять у Музей, приносять квіти. У цей день вожатий загону, старший піонервожатий або директор школи розповідає піонерам про героїчний подвиг того, чие ім'я носить їхній загін. Особливо дорога нашим дітям пам'ять про їхніх земляків-піонерів — героїв Федю Шепеля і Яшу Матвієнка. Юні розвідники партизанського загону потрапили до рук фашистів. Їх катували, мордували, але герої не сказали ані слова про загін. Піонерів закопали живими в землю під високим столітнім дубом. Поряд з портретами героїв — картина, на якій зображено цей дуб. Під ним — маленький горбок. Тут покоївся прах героїв (тепер прах перенесено в центр села Підлісного Кіровоградської області). Про життя і подвиг Феді Шепеля і Яші Матвієнка я розповідаю кожному «поколінню» дітей, які вступають у жовтенята, діти ідуть до місця подвигу, кладуть квіти під дубом і на могилу. Це стало традицією.

Один стенд присвячений нашому землякові, Герою Радянського Союзу Олексію Володимировичу Калюжному, який народився в сусідньому селі Байдакове. Матрос Чорноморського флоту, він бився біля стін Севастополя (дзот № 11); тяжко поранений, не залишив бойового поста, знищив кілька десятків гітлерівців. Стікаючи кров'ю, він написав клятву, текст якої викарбувано на пам'ятнику героям дзоту № 11 (біля села Дальне, за 12 кілометрів від Севастополя). Поряд з портретом героя і портретом його матері — текст клятви героя-червонофлотця: «Батьківщино моя, земле Російська. Я, син Ленінського комсомолу, його вихованець, бився так, як підказувало моє серце. Знищував гадів, доки в грудях моїх билося серце. Я вмираю, але знаю, що ми переможемо. Моряки-чорноморці! Тримайтеся міцніше, знищуйте фашистських скажених собак. Клятви воїна я додержав. Калюжний».

Цю клятву, написану героєм перед смертю, багато піонерів запам'ятали слово в слово. У день героїчного подвигу, 21 грудня, піонери загону, який носить ім'я Олексія Калюжного, приходять

у Музей Вічної Слави. Юні лєїнці слухають розповідь про його подвиг, кладуть квіти до портретів героя та його матері.

У музеї є також стенди, присвячені героїчному подвигу Михайла Панікако, подвигам Миколи Гастелло, Зої Космодем'янської, Олександра Матросова, Юліуса Фучика, Нікоса Белояніса.

З любов'ю поповнюють піонери свій музей матеріалами про героїзм радянських людей у дні мирної праці. Нещодавно вони зробили стенд, присвячений героїчному подвигу Миколи Грибова і Володимира Котюшкова — вогняних трактористів, які загинули, захищаючи врожай від вогню¹. Про цей подвиг вожаті загонів розповідають піонерам і жовтєнцям, виховуючи в них стійкість, мужність, готовність до героїчного подвигу в ім'я щастя Батьківщини.

На почесному місці в музеї Вічної Слави висить портрет нашого випускника, молодого тракториста, комсомольця Леоніда Івановича Шевченка. В овалі, обвитому дубовим вінком, красиве, задумливе обличчя. Під портретом — опис подвигу, слова народної мудрості: «Життя людське наче залізо. Якщо застосувати його в ділі, — воно стирається, якщо не застосовувати — іржа з'їдає його». Він загинув, як герой, його могила — в далекому Казахстані, на садибі радгоспу ім. Алтинсарина Камішинського району Кустанайської області. Після закінчення школи він на заклик партії поїхав освоювати цілінні землі, працював трактористом. У морозний лютневий день 11 лютого 1956 року він разом з кількома товаришами поїхав по сіно. Коли трактористи поверталися з сіном, почався буран. Можна було залишити трактор, піти в землянку до тваринників, селище яких розташоване недалеко. Та Леонід не покинув машини. «Ідіть, — сказав він товаришам, — перечекайте буран, а я залишуся в кабіні, буду прогрівати трактор. Якщо захолоне машина, довго доведеться розігрівати, а на фермах чекають кормів» ...Буран перетворився на страшний ураган, посилювався мороз. Через добу товариші знайшли Леоніда в кабіні замерзлим. Задубіла рука стискувала штурвал.

Кожному поколінню дітей, що поступають у піонери, комсомольці розповідають про подвиг героя, іменем якого названо вулицю в далекому казахському селищі. Кожен юнак, кожна дівчина, які вступають у комсомол, напередодні того урочистого дня, коли старий комуніст за дорученням райкому комсомолу вручить комсомольський квиток, перечитують опис героїчного подвигу, розглядають фотографію, де показано могилу героя і піонерів,

¹ Див.: Известия, 1962, 25 сєнтября.

які покладають квіти, вдивляються в дороге обличчя, читають заклик, написаний під фотокарткою: «Юні ленінці! Комсомольці! Схиліть свої голови перед могилою героя. Йому не виповнилося й вісімнадцяти років, коли він віддав своє життя в ім'я обов'язку *перед Батьківщиною*. Нехай його життя буде для вас прикладом мужності, стійкості, непохитності в боротьбі з труднощами. Попіл героїв нехай вічно стукає у ваші серця».

Щороку 11 лютого ми проводимо збір загону. У цей день піонери кладуть квіти до портрета героя не тільки в школі, але і в його сім'ї; серце матері і серце батька ніколи не можуть забути горя, але в цей день мати й батько не тільки сумують. Вони пишаються тим, що пам'ять про їхнього сина живе в серцях молодого покоління.

Разом з вами, дорогі батьки, ми, вчителі, виряджаємо молоде покоління в далеку дорогу життя. Ми прагнемо вкласти в юні серця все, що дороге для старших поколінь.

КОМУ ВІДДАЄ ТЕПЛО СВОГО СЕРЦЯ ТВІЙ СИН?

ЧИ ЗНАЄ СЕРЦЕ ТВОГО СИНА РАДІСТЬ ПІКЛУВАННЯ ПРО ЛЮДИНУ?

Я не можу забути сумних, тривожних очей матері, яка скаржилася, що син не поздоровив батька з нагородженням орденом, викинув на горище батьків подарунок. Чому в твого сина холодне серце, мати? Тому, що він за все своє хлоп'яче життя пізнав тільки одну радість — радість споживання. Він був щасливий, коли йому приносили радість, і не зазнав, не пережив величезного людського щастя — щастя творення радості для інших людей — для вас із батьком, для своїх дідуся й бабусі, для молодшого товариша.

Я бачу свою найважливішу виховну місію в тому, щоб кожна дитина пізнала це величезне щастя і — це вже не страшно — була жадібним споживачем саме цього щастя.

Якою маленькою не була б дитина, є діти менші від неї. У моїх піонерів є молодші друзі — жовтенята. І мій загін — колективний вихователь малюків-жовтенят. Мої діти вигадують цікаві, захоплюючі справи та витівки. Ми створили ляльковий театр для малюків. Ми знайшли в яру печеру, поглибили її — це Куток Мрії для наших малюків.

Чим більше своїх душевних сил вкладає дитина в працю для ще меншої дитини, тим більше вона любить малюків, тим ближче бере до серця їхні радощі й турботи. Я глибоко переко-

наний, дорогі батьки і вчителі: людина починається з того, що вона бере близько до серця турботи і печалі, тривоги й хвилювання іншої людини. З того, що біль серця іншої людини стає болям її серця. Придивіться до доріжки, якою крокує у життя ваш син. Кого підтримав він на цій доріжці? Чи схилився він, стурбований і стривожений, над маленьким стомленим подорожнім? Чи допоміг йому? Якщо нічого цього нема, серце вашого сина залишиться холодним і байдужим не тільки до «чужих» людей, але й до вас, батьку й мати. Пам'ятайте, дорогі батьки, що найпотрібніше вашому синові ваше піклування про нього — це піклування про те, щоб у його серце увійшли радість й печаль інших людей.

Ось мої піонери прийшли до малюків, допомагають їм готуватися до урочистого Свята червоної зірочки — дня вступу в жовтенята. Піонери роблять дітям зірочки, які в урочистий день прикріплюють їм до грудей. У шкільній майстерні юні ленінці виготовляють шкатулку для зберігання зірочок, прикрашають її різьбою, малюнками. У кожного піонера — свій маленький друг. Маленькому другові юний ленінець вишиває червону зірочку. Ось напередодні урочистого дня в одного з піонерів захворів друг — жовтеня. Малюк не може піти в школу. Він засмучений, переживає своє горе. Переживає його печаль і піонер. Коли він бачить, що серед тих жовтенят, які прийшли до школи, немає його друга, на його очах сльози.

Замисліться, дорогі батьку й мати, над життям свого сина-підлітка. Чи засмутило його коли-небудь горе друга? Якщо його серце не стиснув біль від того, що в друга біда, нещастя, негода, він ніколи не стане чуйним і до вас — до ваших радощів і печалей.

Напередодні Свята червоної зірочки малюки разом із своїми друзями-піонерами приходять у шкільний сад. Піонери збирають з хризантем і настурцій букети для своїх молодших товаришів. Кожен піонер дарує в цей день другу-малюку маленьку книжку про Леніна. У книжку піонери кладуть кілька пелюсток квітки хризантеми. Це дитяча гра, проте вона дуже цікава для малюків, вона хвилює їх. Пелюстки зберігаються багато років. Вступаючи до комсомолу, закінчуючи школу, приходючи в школу через кілька років після її закінчення, люди з великим хвилюванням розгортають свою книжку про Леніна, як дорогоцінну святиню, беруть засохлі пелюстки, і в цю мить згадуються незабутні дитячі роки, згадуються розповіді вчителя, вожакого, старого комуніста про червону зірку і червоний галстук. Здавалось би, для чого все це потрібно — зберігання листків, виготовлення шкатулки для зірочок. Усі ці красиві обряди наповнюють життя

дітей хвилюючими переживаннями. А переживання, хвилювання серця, пробуджені красивим і величним, — це повітря, на якому тримаються крила комуністичної ідейності. Пам'ятайте, дорогі батьки й матері, пам'ятайте й мої колеги-вчителі, якщо дитина не переживає краси і величі героїчного — її серце залишається закритим для всього, що дороге старшим поколінням.

Свято червоної жовтенятської зірочки проводиться в день річниці Великого Жовтня. Рано-вранці, задовго до свята, діти приходять у Музей Вічної Слави разом з вожатими зірочок і жовтенятської групи. Вожатий групи бере шкатулку з червоними зірочками (вони зроблені з червоного сукна, обшиті шовковими нитками), діти прямують до клубу. В урочистій обстановці, з участю комуністів, учасників революції і Великої Вітчизняної війни піонери прикріплюють червоні жовтенятські зірочки до грудей малюків. Малюки співають пісню про щасливе дитинство, про радість праці батьків, про мир. Вони слухають розповіді комуністів про минуле. На згадку про Свято червоної зірочки діти саджають деревце і обіцяють берегти його, доглядати його.

Це свято залишає глибокий слід у дитячих серцях. Люди, які давно закінчили школу, через 10, через 15 років після цього урочистого дня приходять у школу, з хвилюванням дивляться на деревце, посаджене в день вступу в жовтенята, і нерідко ми бачимо сльози на очах дорослих людей. І коли ці дорослі самі стають батьками й матерями, вони дорожать почуттями, думками, душевними хвилюваннями своїх дітей.

Кожен піонер нашого загону думає про те, щоб принести своїм маленьким друзям-жовтенятам якусь радість. Восени й навесні ми часто ходимо з малюками до лісу, разом відпочиваємо. Піонери біля вогнища читають жовтенятам цікаву книжку, варять кашу, збирають жолуді. Зібрали кілька центнерів жолудів, колгосп преміював наш загін дитячою бібліотекою. Піонери попросили колгоспників купити кілька десятків книжок для жовтенят. А жовтенята принесли з дому свої книжки-малюнки, понесли їх у дитячий садок дошкільнятам. Зав'язалася дружба першокласників з дошкільнятами.

Здавалось би, піонери, 10, 12-річні хлопчики і дівчатка, — настільки маленькі діти, що піклуватися треба насамперед про них. Але якщо ми хочемо, дорогі батьки, щоб наші сини й дочки стали справжніми людьми, — треба не до них приставляти няньок, а їх робити чуйними, дбайливими, сердечними няньками. Наш загін створив узимку пташиний сад. Піонери навчили своїх друзів-жовтенят дбати про синичок, рятувати їх від холоду. Скільки радості приніс ця праця малюкам. І чим більше радіють малюки,

тим щасливіші піонери. Як тільки людина стала на ноги і зробила свої перші кроки, нехай вона дбає про того, хто ще не стоїть на ногах. Якщо вона дбає про іншу людину, значить, вона виховується сама; без віддачі душевної теплоти, без душевної тривоги за долю іншої людини немає виховання.

Жовтенята...— Здавалося б, вони маленькі, безпорадні, треба дбати тільки про них. Але якщо вони будуть лише споживачами радощів, вони виростуть маленькими каліками, а потім стануть дорослими каліками. Мій загін допомагає жовтенятам зав'язати дружбу з дошкільнятами, створювати для них радість.

Одного разу восени разом з моїми піонерами і їхніми друзями-жовтенятами до школи прийшли чотирирічний Олексійко і трирічна Наталочка — братик і сестричка. Учні подружили з цими дітьми улітку і разом із старшими хлопцями Олексійко і Наталочка ходили в ліс, купалися в ставу, гралися. І ось братик і сестричка прийшли до школи на Свято початку навчального року. Увесь цей день вони провели в школі. Піонери і жовтенята пригостили їх яблуками, медом, виноградом. Малюки одержали пам'ятні подарунки — книжки, що їх у перший день шкільного життя піонерська дружина вручає дітям, які переступили поріг школи.

Майже щодня малюки приходили в школу. У маленьких школярів було багато радісних днів, і в ці дні їм хотілося принести якусь радість Олексійкові і Наталочці. Коли жовтенята разом із своїми друзями-піонерами готувалися йти до лісу на цілий день, братик і сестричка із заздрістю дивилися на все, що відбувалося в ці дні в класі. Малюки-жовтенята не могли піти до лісу без Олексійка і Наталочки. Вони принесли з дому і подарували братикові й сестричці кілька ляльок. Поступово всі звикли до того, що Олексійко і Наталочка в дні свят завжди в школі, із своїми старшими друзями. Після закінчення занять діти поїхали катером на екскурсію по нашому Кременчуцькому морю — Олексійко і Наталочка теж з ними.

У жовтенят з'явився ще один маленький друг — Петя. За рік до цього з ним скоїлось лихо. Хлопчик знайшов у лісі міну, почав стукати каменем, стався вибух. Петя постраждав. Він довго хворів, і вже з перших днів захворювання в нього з'явилися друзі-жовтенята. Вони приходили до нього додому, приносили подарунки, читали казки. Комсомольці зробили в шкільній майстерні коляску, на якій жовтенята возили Петю гуляти. Прийшов час учитися, але Петрик ще не міг пересуватися. Лікарі сказали, що тільки через два роки хлопчик зможе відвідувати школу, а до цього з ним можна працювати вдома. Цю турботу взяли на себе жовтенята. Учителька показувала, як учити малюка читати,

писати, рахувати, розв'язувати задачі, і малюки гаряче взялися за справу. Не було й дня, коли б до Петі не приходили друзі. Уже через два місяці Петя добре читав. Читання стало його захопленням. Друзі приносили йому цікаві книжки. Він читав так добре, що його із задоволенням слухали жовтенята — учні другого класу. Вони навчили Петю писати і розв'язувати задачі. Так жовтенята підготували Петю до другого класу. Але хлопчикові важко було ходити, а жив він далеко від школи. Діти почали просити батька Петі: нехай він раз на тиждень залишається на ніч у сім'ї в тих товаришів, хто живе поблизу школи. Кожен з нетерпінням чекав своєї черги запросити до себе друга.

Прийшов час вступати в школу й Олексійкові. До цієї урочистої події жовтенята вирішили подарувати хлопчикові книжки-малюнки, ковзани і лижі. Наталочці подарували набір для рукоділля. Петі — діафільми і проєкційний ліхтар. Як раділи діти, вибираючи цей колективний подарунок.

Дорогі батьки і матері, пригадайте, як ваш син просив у вас дозволу подарувати маленькому другові дорогу для нього річ — книжку, ковзани, альбом для малювання, фарби. Це прохання вашого сина — велике щастя для вас, батьки. Знайте, що коли ваш син щось віддає іншій людині, — він здобуває безцінне моральне багатство — людяність.

Жовтенята стали піонерами, Олексійко, Петя і Наталочка — учнями-жовтенятами. У піонерів з'явилися нові турботи — про те, щоб їхні маленькі друзі добре вчилися. В Олексійка не все гаразд було з письмом, йому важко давалися літери. Піонери залишалися з Олексійком у школі після уроків, показували, як правильно писати літери. Успіхи хлопчика давали радість піонерам.

Якщо дитині десять років і вона ще не вклала крихту своєї душі в турботу про іншу людину — про свого маленького друга, — значить, не все благополучно, тут уже потрібне не виховання, а перевиховання, бо перед вами — байдужа людина. Вашому синові, дорогі батьки, 11—12 років, він життєрадісний хлопчик, і ваше батьківське серце радіє, що він щасливий. Але придивіться, батьку й мати, до його щастя і радощів. Задумайтесь, які джерела його радощів. Чи спалахують у його очах щасливі вогники, коли він зробив або збирається зробити добро своєму маленькому другові? Чи охоплює його душу тривога, збентеження, коли в друга горе, нещастя? Чи бачить він взагалі горе та нещастя в житті, чи відчуває його серце, що це таке? Мати засмучена тим, що син твій не поздоровив батька з нагородою, замислена над усім цим. Замисліться, всі батьки й матері, про долю своїх синів. Підіть до школи, де вчаться ваші діти, запитайте у директора

школи, у вихователів: що ви робите для того, щоб син мій знайшов найдорожче моральне багатство — щастя творення радості для людей?

А творення радості для людей — безмежне. Ось я розповім про те, як мій піонерський загін створив Куточок Мрії.

КУТОЧОК МРІЇ

Я пригадую перші дні після визволення села від фашистських загарбників. Скільки горя було тоді в дитячих серцях і скільки треба було виявити чуйності й уважності, щоб пробудити в дітей радість життя. І ось у ті дні я повів піонерів за околицю села, де стояла напівзруйнована, забута будівля складу цегельного заводу. Піонери потім часто приходили сюди, гралися в партизанів і розвідників. За умовами гри тут був штаб партизанського загону. Потім почали приходити сюди читати книжки. Поступово збір загону в цьому місці став звичкою, дітей притягувала сюди незвичайна обстановка — глушина, тиша. У всьому цьому — в зборі у вечірній час, у читанні, в розповідях про героїв, у казках — було щось романтичне, таємниче. Ми відремонтували зруйновану стіну будівлі, створили затишну обстановку — поставили стіл на трьох ніжках з кілків, на стіні повісили портрет героя українського народу — партизанського полководця С. А. Ковпака. Зібравшись увечері, ми розводили вогнище в маленькій грубці, викопаній під стіною, і мріяли про далекі країни й подорожі, про подвиги героїв партизанської боротьби, про майбутнє нашої країни.

Особливо приємно було мріяти в непогожі осінні вечори, коли за стіною шумів вітер і дощ. Чи знаєте ви, дорогі батьки, як люблять мріяти в такій романтичній обстановці діти, які благородні почуття пробуджує в них мрія?

Пригадується грудневий вечір 1944 року. Піонери мріяли про те, що зробив би кожен з них, якби в його розпорядженні з'явився таємничий, казковий килим-самоліт. Війна ще не закінчилась, але вона була вже далеко, на ворожій землі, і діти відчували наближення перемоги. У багатьох дітей батьки й брати загинули на фронті, у дитячих серцях горіла ненависть до ворога, і цей священний вогонь запалював дитячу мрію: один полетів би на фронт, повернув би ворожі гармати проти фашистів; другий проник би в лігво фашистського звіра і знищив Гітлера; третій полетів би в гори Паміру і допоміг прикордонникам, яких застав ураган на вузькій стежці... Іншого разу піонери мріяли про те, як ми будемо відпочивати влітку: куди підемо в похід, з ким із бувалих людей зможемо зустрітись...

Про наш Куточок Мрії дізналися піонери інших загонів, і всім захотілося мати свої кутки. Один загін знайшов у лісі напівзруйнований дзот, другий побудував курінь на березі річки, третій улаштувався на покинутому гранітному кар'єрі. Поступово стало традицією: піонери допомагають своїм маленьким друзям знайти притулок для мрії, створюють затишок, учать дітей мріяти.

Коли склад цегельного заводу колгоспники знесли, наш загін знайшов для себе і для друзів-жовтенят новий Куточок Мрії — у печері на схилі яру, зарослого чагарником. Ми перетворили печеру в куток, що нагадує дітям і про розвідників-партизан, і про індіанців, і про геологів — відкривачів багатств.

Ця праця сама по собі цікава для дітей, сповнена романтики. Піонери так замаскували вхід до Куточка Мрії, що знайти його міг тільки той, хто знає кілька «ключів» — прикмет, дороговказів. Підлогу в печері вкрили сухим листям, спорудили грубку, викопали в стінах ніші для запасу продуктів. І ось через цей куток пройшли вже чотири «покоління» юних лєнінців.

Довгими осінніми вечорами збираємося ми тут — читати і мріяти. Читаємо книжки про героїчні подвиги, про сміливих людей, про відважних мандрівників. Мріють же піонери про те, про що мріє наш народ, що з казки перетворюється в дійсність — про героїв-космонавтів, про підкорення зоряних просторів, про героїчні походи радянських підводників під льодами Північного полюса, про проникнення людини в глибини Землі, про створення на Місяці астрономічної станції. Важливо запалити іскорку хо-рошої мрії, а порох мрійника є в кожному дитячому серці.

Ось діти прийшли в Куточок Мрії. Я розповідаю про політ космічної станції до далекої планети Венери, потім кажу дітям: «Давайте сьогодні помріємо про те, що побачать наші перші космонавти, які висадяться на Марс». Вішаємо на стіну карту марсіанських півкуль, я розповідаю про гіпотези і припущення вчених щодо життя на планеті, переказую зміст науково-фантастичного оповідання одного письменника, який вірить у те, що Марс — світ згасаючого життя. Загоряються дитячі очі, думка летить до крилатих фантастичних космічних кораблів. І ось ми слухаємо розповідь одного з найпалкіших прихильників гіпотези про життя на найближчих планетах — маленького чорноокого Юрка.

«Вмикаємо двигуни гальмування і плавно спускаємося на планету. Наш корабель серед величезної рівнини. Грунт голубуватий, небо темно-фіолетове, сонце ледь гріє. Виходимо з кабіни корабля. Уся поверхня вкрита маленькими голубими кущиками, на них — чорні квіти, схожі на наш мак. Тиша. Нам стає мото-ршно — на обрії якісь руїни. Йдемо до цих руїн серед чорних

квітів. Бачимо зруйновані будинки, покручені машини. Мертве місто. Будинки вкриті попелом, на вулицях — скелети автомобілів, вертольотів. І всюди голубуваті кущики з чорними квітами. На вулицях, біля будинків — тонкий шар пилу. Заходимо в один дім. Величезна зала, красиві вікна, на стінах барельєфи, прекрасні картини. Здрагаємося, побачивши мертвих людей. Вони вмерли немов одночасно. Кожного застала смерть за якоюсь роботою... Страшна здогадка блиснула в нашій свідомості. Це мертва планета. Марсіани загинули від атомного випромінювання. Вони вели смертоносну війну. Загинули не тільки живі істоти й рослини. Вижили лише голубуваті кущики з чорними квітами, вони і вкрили всю планету траурним килимом... Ми повертаємося на Землю приголомшені. Люди, нехай вам буде уроком загибель марсіан. Вони загинули три тисячі років тому. Досягнення розуму були використані там для смертоносної війни. Люди, знищіть атомні та водневі бомби! Невже людство так довго йшло до світла для того, щоб перетворитися на атомний пісок?.. Страшна вість приголомшила всіх людей. Народи імперіалістичних країн примусили своїх правителів знищити атомні та водневі бомби. Настав вічний мир».

Йому відказує другий мрійник — Вітя. Крила мрії переносять його в світ, де на всій планеті переміг комунізм, люди спрямували всі свої сили на підкорення природи, створили велетенський штучний супутник Марса.

Третій мрійник — Сергій — розповідає про подорож у глибини Всесвіту, на далеку планету.

У Куточку Мрії народжуються плани літніх туристських походів, екскурсій і подорожей. Для нетривалих походів по рідному краю діти готують тут запас продуктів і похідне спорядження. Їм велику радість дає створення колективного запасу продуктів: у спеціальній ніші — «продуктовому складі» — вони складають картоплю, крупу, сало, сухарі. Тут — збір напередодні походу або екскурсій, останні приготування.

У Куточку Мрії піонери збираються також перед початком рейдів, присвячених охороні соціалістичної власності. Я кажу ланковим: сьогодні о 10 годині вечора збираємося всім загonom, треба спіймати на гарячому тих, хто ось уже кілька ночей підряд знищує дерева в колгоспній полезахисній смузі. Немає жодного піонера, який би спізнився на збір. Участь у громадському житті стає для дітей бажаною, тому що вона набирає захоплюючої, романтичної форми.

У Куточку Мрії закін створює свою колективну бібліотечку. У ній книжки про героїчні подвиги; про мужніх, благородних людей; про далекі подорожі і, звичайно, про космос, зоряні про-

стори Всесвіту. Якщо піонер приніс у Куточок Мрії цікаву книжку, вона вже належить колективі — така традиція. І піонер з радістю віддає свою книжку колективі, бо й колектив дає йому велику радість: усі книжки, що є в бібліотечці Куточка Мрії, належать йому.

Дорогі батьки, мої ровесники. Ви, мабуть, помічали, як ваш син-підліток нишком загортає в газету хліб, кілька картоплин. Не перешкоджайте йому. Значить, у вашого сина і його друзів є щось схоже на наш Куточок Мрії. Не тільки не перешкоджайте, а й допоможіть синові. Підіть разом з ним у той таємничий куточок, де спалахнув вогник піонерської романтики. Сядьте з дітьми біля вогнища, розкажіть їм про те, що ви бачили й переживали. Нехай і вас піднімуть крила мрії. Якщо у вас вистачить на це духовних сил, серце сина відкриється перед вами, він стане вашим другом.

**ІМ, ВАЖКИМ ДІТЯМ, НЕ ВИСТАЧАЄ ГОЛОВНОГО —
ТУРБОТИ, ЛАСКИ, ДОБРОТИ. ДАЙТЕ ІМ ЦЕ —
І ВОНИ ПЕРЕСТАНУТЬ БУТИ ВАЖКИМИ**

У деяких сім'ях батькам зовсім байдуже, що роблять, чим займаються діти, ким вони стануть у майбутньому. Моральні вади, що панують у цих сім'ях, завдають глибокої травми дітям. Їх треба відгородити від потворного впливу середовища, оточити атмосферою чесності, правдивості, людяності.

Найголовніше, чого не вистачає важким дітям у сім'ї, — це людської турботи, ласки, доброти. Байдужість і егоїзм батьків робить їх жорстокими, калічать дитячу душу.

Ці хлопчачки й дівчатка турбують, тривожать моє серце. Я не можу без болю в серці дивитися на підлітка, який не знає, що таке сімейна доброта, ласка. Серце болить, коли подумаєш, що поза школою він не тільки залишений на самого себе, а й учиться у батьків обдурювати, красти. Я поставив за мету добитися того, щоб цих хлоп'ят не отруювала атмосфера, яка спотворює в людині все добре. У літні канікули вони — в нашому піонерському загоні. Разом з хорошими, добрими, чуйними, сердечними дітьми живуть в одній сім'ї важкі діти. І завдяки цьому вони теж стають добрими, чуйними, сердечними.

З раннього ранку до ночі наш загін, а разом з нами і важкі діти — на повітрі, на сонці — здорове моральне середовище і хороше фізичне загартування. Крім Куточка Мрії в печері, у нас є ще один Куточок Мрії — в лісі, у густих заростях, у непролазних хащах, куди ми вирушаємо на цілі дні. На схилі лісового яру ми знайшли природну заглибину, що виникла під коріннями ба-

гаторічних дерев, звели курінь, вкрили його гілками, обмастили глиною, прикрили соломом — ніякий дощ не страшний. Тут ми варимо кашу із салом, печемо картоплю, слухаємо співи птахів, збираємо колекції та гербарії, звідси вирушаємо в далекі (по силах дітей) походи на два або навіть на три дні.

Тут діти слухають правдиві розповіді про чесних, сміливих, мужніх людей. Найголовніше, що треба утвердити в душі дитини, яка бачить у сім'ї неправду, брехню, лицемірство, — це віра в людську красу, торжество добра, справедливості. Дитина, серце якої доторкнулося до темних сторін життя і затремтіло в розгубленості, повинна переконатися, що світлого, красивого, правдивого, життєрадісного в житті незрівнянно більше, ніж темного й потворного, і що боротьба за людську красу дає величезне щастя. Я глибоко переконався, наскільки важлива для *важких* дітей проста людська бесіда, в якій би дитина відчула, що вихователь ставиться до неї, як до рівної людини, ділиться своїми думками і почуттями. У зоряні літні ночі я розповідаю дітям про людей — героїв минулого і наших сучасників, чие життя служить прикладом правдивості, чесності, любові до трудового народу, непримиренності до зла, неправди, обману.

У семикласника Миколи — дома атмосфера обману і брехні. Матері зовсім байдуже, де син, що він робить. Жодного дня ми не залишали дитину в цих умовах, які могли б знівечити, скалічити її. У нашій дружній сім'ї вона навчилася піклуватися про інших, її душа зробилася чутливою і чуйною до горя й радості інших людей.

Найменші — шестирічні Вітя і Ліда. Батько і мати Віті кілька разів розлучалися, дитина залишена напризволяще, у сім'ї панує дух взаємної недовіри й підозрливості. Мати Ліди залишила сім'ю, вдруге вийшла заміж, займається спекуляцією. Малюки не знають, що таке ласка і турбота батька й матері, душевна доброта і людяність. Усе це дає їм наш піонерський вогник.

Ось ми вирушаємо в дводенний похід — у ліс, на берег Дніпра, в тихі діброви й соснові гаї. Беремо запаси для готування їжі, несемо палатку для захисту від негоди. На кожному кроці доводиться допомагати маленьким Віті й Ліді, всі старші і особливо Миколка піклуються про те, щоб малюкам було радісно й легко.

П'ятикласник Грицько П. побачив, у якому захопленні розглядає Ліда дивовижного метелика, що пурхає в листі. І ось Гриць уже ловить метелика, дає його Ліді. Ліда радіє, але потім випускає його на волю. Миколка знайшов на стовбурі сосни застиглу бурульку смоли, схожу на маленький глечик. Від радості у Ліди загорілися очі. І ось доводиться зупинитися на привал спеціально для того, щоб кожен знайшов застиглу бурульку

і дав її Ліді й Віті. Купаємося в затоці Дніпра — старші стоять ланцюжком, створюють живу огорожу, щоб малюки не пішли на глибоке місце. Учать маленьких плавати. Приготували вечерю — перші тарілки наповнюємо для Ліді й Віті. Лягаємо спати — для малюків відводимо найзручніші місця. Піднімаємось на світанні, готуємось у дорогу, малюків будимо лише тоді, коли все вже готове.

Рідним домом став для нас і шкільний сад. Ми поливаємо тут квіти, збираємо врожай яблук, груш, слив, винограду. У тихі літні дні ми господарі школи, саду, виноградника. Діти з інтересом дивляться діафільми із серії «Подорож по Радянському Союзу», діафільми за народними казками і художніми творами.

Наша дружна сім'я робить добро для людей: на пустирі, на околиці села, ми кілька років тому посадили десять кущів винограду. Це виноградник для людей — для кількох сімей стариків, що живуть поблизу. Ми поливаємо рослини, розпушуємо землю, знищуємо бур'ян, радіємо з грон: перші достиглі грона зриваємо і несемо до стариків. Біля виноградника саджаємо тополю, робимо лавочки, щоб старикам було де відпочити. Нам дякують, і ця подяка пробуджує у дітей справжню людську радість — радість від того, що ти робиш радість іншим людям.

У кабінеті машинознавства є маленькі двигуни внутрішнього згоряння, з'єднані з робочими механізмами. Старші піонери на чолі з Миколкою заводять і зупиняють мотор маленької косарки, якою на шкільному подвір'ї косять траву. Усім хочеться навчитися керувати мотором і косаркою, в турботах не помітиш, як пройшов день, хочеться, щоб настав новий день, хочеться скоріше йти до школи, нема бажання йти додому, — і це дуже добре, що цим дітям не хочеться додому, що їхня сім'я тут, у школі.

Усією нашою дружною сім'єю ми здійснюємо подорожі в минуле рідного краю. Це зовсім близькі екскурсії — до курганів, що стоять у наших степах, як вічні вартові, до високої кручі порослого чагарником яру, до таємничих руїн порохового заводу легендарних запорожців. Кожна екскурсія — це яскрава розповідь про боротьбу за свободу і незалежність нашої Батьківщини, про сильних, мужніх, стійких людей, про братерство і товариськуність.

Щоліта ми всією дружною сім'єю їдемо на екскурсію по Дніпру — на могилу Тараса Шевченка і на могилу Аркадія Гайдара — улюбленого письменника піонерів. Цим поїздкам передують читання творів Шевченка і Гайдара. Особливо захоплюють дітей ті романтичні оповідання та повісті Аркадія Гайдара, в яких змальовуються боротьба за перемогу революції, людська турбота дітей про старших.

До початку навчального року кожний член нашої дружної сім'ї одержує від піонерської дружини подарунок — одяг, взуття, бібліотечку або музичний інструмент.

Дорогий батьку, мій ровеснику. Ти прийшов з роботи, на тебе чекають дружина й діти. Ти радієш, що в дітей усе гаразд, твою душу сповнює спокоєм їх радісне щебетання. Ти милуєшся сином-підлітком, який не помітив твого приходу; всі його думки захоплені улюбленою книжкою, від якої він не може відірватися. Ти дивишся нишком на назву книжки — подорож у світ елементарних часток. Ти радієш: син буде інженером. Тебе обіймає і цілує мала донька, ти відкриваєш портфель, і вона скрикує від радості: батько приніс ляльку, про яку вона давно мріяла. Мир, спокій, любов, згода панують у твоїй сім'ї. Спокійно сплять твої діти і щасливі сни сняться їм.

Кому з нас, батьків, не дорогі ці незабутні хвилини. Але нехай вони не закривають від нашого погляду тих дітей — їх небагато, але вони ще є в нашому суспільстві, — які в рідній сім'ї відчують, що вони нікому не потрібні — ні матері, ні батькові. Або ж відчують, що батько завдає матері великого горя, і мама каже: нема в світі правди, нема нічого святого. Вони, ці діти, не знають людських радощів, і в цьому їх трагедія, моральне нещастя. Вони не знають ласкавих обійм, засинають вони з тривожною дитячою думою про свої образи й біль та здригаються уві сні. Нехай навіть кілька таких дітей у твоєму місті або в селі, дорогий мій ровеснику, і в такому разі ти не маєш права спати спокійно. Поклич цих дітей до себе — і вони прийдуть. Дай їм частку того людського піклування, яке ти даєш рідному синові. Це піклування облагородить серце твого сина. Він буде вчитись у тебе добру. І ти будеш спокійніший за його долю, за долю своїх дітей, тому що чим менше в світі зла, тим менша небезпека морального нещастя для твоїх дітей.

Запалюйте вогники людяності, дорогі батьки, мої ровесники, запалюйте вогники щастя, мої товариші вчителі.

ЧЕРВОНИЙ ГАЛУСТОК — ПРАПОР ЮНОГО БУДІВНИКА КОМУНІЗМУ

ЩОБ ДИТИНА ДОРОЖИЛА ЧЕРВОНИМ ГАЛУСТОКОМ,
ЯК ВЛАСНОЮ ЧЕСТІЮ

Я їхав поїздом до Києва. На одній станції у вагон увійшла жінка середніх літ. У неї в руках я побачив кілька піонерських галстуків. Розговорилися. «У вас троє дітей одночасно вступають

у піонери?» — запитав я. «Ні,— усміхнулася жінка.— Один у нас син, давно піонер. Але часто губить галстук. Ось я і купила три галстуки на запас».

Мені стало прикро і за сина, і за школу, в якій він вчиться. Чому ще так трапляється, дорогі батьки і вчителі: дитина з тремтінням серця надягає червоний галстук в урочистий день вступу в піонери, але минає рік, два — і піонер стає байдужим до галстука, а часто-густо і до піонерської роботи. А це ж дуже трижовне явище. Я розповім про те, як не допустити в юне серце найлютішого ворога — байдужість.

У піонерській кімнаті, де зберігається прапор дружини, на чільному місці стоїть стенд, присвячений піонерському галстукові. Тут до голубого шовку прикріплено злинялий і пробитий кулею фашиста червоний галстук невідомого героя-піонера, який загинув у грудні 1941 року в місті Кременчугу (недалеко від нашого села). Як героїчна легенда, з покоління в покоління передається у нас у дружині розповідь про подвиг піонера. Окупувавши місто Кременчуг, фашисти зігнали єврейське населення в гетто. Багато людей померло від голоду й хвороб. Холодного грудневого дня гестапівці вишикували в колону всіх, хто залишився живий, і привели до покинутого гранітного кар'єра, наповненого водою.

Люди збагнули, що їх привели на розстріл. Матері плакали, притуляючи до грудей дітей, старики молилися. У ту мить, коли гестапівці підняли автомати, націливши їх у груди приречених, хлопчик років дванадцяти виїняв з кишені червоний галстук, притиснув його до грудей і вигукнув: «Смерть фашистам!» Через мить він лежав скривавлений.

Фашисти пригнали на місце страти групу радянських військовополонених, примусили зняти з убитих одяг. Один з полонених сховав галстук, зберігав його до весни 1942 року; потім йому вдалося втекти, кілька місяців він переховувався в нашому селі, передав червоний галстук літньому колгоспникові. Після визволення села від фашистських загарбників колгоспник приніс галстук у школу, розповів про подвиг невідомого хлопчика. З того часу кожній дитині, яка вступає в організацію юних ленінців, ми розповідаємо про подвиг героя-піонера. Як святиню, беруть діти прострілений галстук. 14 грудня, щорічно, в той час, коли з-за обрію впливає сонце (в цей час, за розповідями очевидців страти, гітлерівці розстріляли радянських людей), у піонерську кімнату приходять загін наймолодших піонерів (така традиція). Юні ленінці хвилиною мовчання вшановують пам'ять свого загиблого товариша.

На стенді, присвяченому піонерському галстукові,— портрети юних патріотів, які віддали своє життя, оберігаючи честь червоного галстука і червоного прапора. Тут також портрети піонерів, комсомольців і дорослих людей, які в чорні дні фашистської окупації зберегли червоний прапор. Героїчним вчинкам і подвигам цих людей присвячуються збори загонів.

У піонерській дружині стало традицією: в той день, коли на урочистому зборі жовтенят приймають в організацію юних лєнінців, піонерський загін восьмикласників припиняє свою діяльність. Збіг цих двох подій у часі символізує наступність піонерських поколінь. Піонери ніби прощаються в цей день з отрочеством, а жовтенята поступають в організацію юних лєнінців. Задовго до урочистого збору, присвяченого прийому жовтенят у піонери, восьмикласники готуються передати свої галстуки жовтенятам.

Кожний піонер вишиває на галстусі свої ініціали: йому хочеться знати, в кого буде його галстук, а тому, хто одержує галстук від старшого товариша, хочеться знати, хто вручив йому галстук. Загін восьмикласників — це загін-вихователь, загін-вожатий групи жовтенят; старших і молодших уже протягом трьох років об'єднує дружба; кожний восьмикласник передає свій галстук тому, з ким він дружить, про кого піклується. Дівчатка вишивають своїм молодшим товаришам торбочки з шовку для зберігання галстуків, хлопчики випілюють шкатулки. Окремі піонери вміщують у торбочки і в шкатулки написані в ці урочисті дні *поради молодшому товаришеві*. У цих порадах — гарячі почуття дружби, колективізму, турботи про честь піонерського галстука. У 1962 році піонерка Клава написала таке побажання своїй маленькій подрузі: «Зоя. Цей червоний галстук — частка великого лєнінського прапора. Бережи червоний прапор революції, будь справжнім лєнінцем. Будь працелюбною і наполегливою, ніколи не відступай перед труднощами. Бережи червоний галстук. Будь щасливою. Клава».

І ось настає день урочистого збору дружини. На збір приходять батьки, учасники революції і Великої Вітчизняної війни. Приходить представник райкому комсомолу. Один проти одного вишиковуються загін восьмикласників і жовтенята, які вступають у піонери. У ті хвилини, коли жовтенята промовляють слова урочистої обіцянки юного лєнінця, восьмикласники знімають свої піонерські галстуки. Вони пов'язують їх жовтенятам. Передають новому піонерському загоні прапорець свого загону, передають портрет піонера-героя, ім'я якого носить їх загін. Комітет комсомолу оголошує рішення про те, хто буде вожатим в новому загоні. Вожатим затверджується піонер, напередодні прийнятий до комсомолу, який три роки був вожатим

групи жовтенят. Юних лєнінцїв поздоровляють учасники революції і Великої Вітчизняної війни; вони закликають дітей бути вірними Батьківщині, червоному прапорові, урочистій піонерській обіцянці. Після цього представник райкому комсомолу вручає комсомольські квитки кращим восьмикласникам, яких напередодні прийнято до комсомолу.

Найстаріший комуніст звертається до молодих комсомольців із закликом берегти революційні традиції старших поколінь. Закінчується урочистий збір біля вогнища. На лузі, в затінку дерев лунає пісня, діти слухають спогади учасників революції і Великої Вітчизняної війни про героїчні подвиги народу, про боротьбу за комунізм. Вони закликають піонерів бути працелюбними, відданими патріотами своєї Батьківщини, примножувати суспільні багатства, зміцнювати могутність Радянського Союзу.

Цей збір назавжди запам'ятовують і ті, хто поступає в піонерську організацію, і ті, хто, передавши свої галстуки молодшим товаришам, одержав комсомольський квиток, і жовтенята, які готуються поступати в піонери в наступному році, і комсомольці-старшокласники, і вчителі, і батьки, які пригадують свої піонерські роки.

Кожний піонер знає, що прийде урочистий день, коли він повинен, як бойову естафету, передати свій галстук молодшому товаришеві. Уже одне це зобов'язує свято берегти честь піонерського ім'я, честь загону, ланки.

Ми не дозволяємо, щоб піонери самі купували галстуки в магазині. Юному лєнінцю, якого прийняли в піонерську організацію, галстук вручає старший товариш. Якщо тих, хто вступає в піонери, більше, ніж вибуваючих з організації, галстуки кільком піонерам від імені комітету комсомолу вручають комсомольці. За рахунок коштів, які є в розпорядженні учнівського колективу, в магазині купуються всі галстуки, що надійшли у продаж. Ці галстуки передаються на вічне зберігання піонерам, що вибули з організації юних лєнінцїв, а також вручаються знову прийнятим піонерам у тих випадках, коли піонерів, які вступають, більше, ніж тих, які вибувають. Передача галстуків на вічне зберігання учням, які вибули з піонерської організації юних лєнінцїв,— велика честь. Ці галстуки люди зберігають роками як найдорожчу пам'ять про дитинство, про незабутні піонерські роки. Якщо тих, хто вступає в піонерську організацію юних лєнінцїв, менше, ніж тих, хто вибуває з організації, то частина восьмикласників, які вибувають з піонерів, передають свої галстуки комітету комсомолу, і вони зберігаються в піонерській кімнаті, а потім, через рік, вручаються наступному поколінню юних лєнін-

ців. Піонерські галстуки завжди на ретельному обліку, як комсомольські квитки в райкомі комсомолу.

Щорічно на урочистому зборі дружини, присвяченому прийому в піонери, юні лєнінці приймають у почесні піонери одного із старих комуністів, учасників громадянської або Великої Вітчизняної війни, передових людей виробництва. У цей же день приймається в почесні піонери одна з матерів, чий син склав голову в боротьбі за свободу і незалежність нашої Батьківщини. Право передати свій червоний галстук почесному піонерові — найвища честь. Такої честі за рішенням ради дружини і комітету комсомолу удостоюється той піонер-восьмикласник, який за роки перебування в організації юних лєнінців найбільш яскраво виявив свою вірність комуністичним ідеям, принциповість, наполегливість, працелюбність. У 1961 році свій галстук передав почесному піонерові, старому комуністу Кузьмі Павловичу Павленкові піонер-восьмикласник Юрій. За два роки до вибуття з піонерської організації він здійснив такий вчинок. До його престарілої бабусі прийшла родичка — жінка із сусіднього села. Вона почала просити Юру, щоб той переписав кілька так званих «святих листів» — це один з провокаційних методів сектантського впливу на душі людей. Юра, прочитавши листа, сказав жінці: «Я не буду переписувати. Це обдурювання, ви задурманюєте людей». Бабуся почала лякати Юру божою карою і своїм прокляттям. Вона повісила в кімнаті Юрія написані на аркушах паперу сектантські напучення і попередила хлопчика, що коли він хоч пальцем торкне «святе писання», то вона його вижене з хати. Мати Юри мовчазно погоджувалася з усім, що робила бабуся. Юра зібрав свої книжки і пішов до товаришів. Два тижні він жив у них, поки мати нарешті не повстала проти бузувірства сектантів. Піонер повернувся в сім'ю переможцем.

У 1962 році почесному піонеру, старому комуністу Варварі Іванівні Шевченко передала свій червоний галстук піонерка-восьмикласниця Галя. За три роки до цього, працюючи в полі, вона помітила, як два колгоспники навантажили підводу кукурузними качанами і повезли в сусіднє село. Дівчинка пішла за підводою, побачила, де було розвантажено качани, повернулася до правління свого колгоспу, розказала про крадіжку секретареві парторганізації. Завдяки сміливому вчинку піонерки було викрито групу людей, які систематично розкрадали суспільне добро. Через кілька днів, уже після того, як почалося слідство у справі розкрадачів, до Галі підійшли ввечері двоє незнайомих чоловіків і почали погрожувати: якщо вона на суді не скаже, що нічого не знає, вони розкриють злочин її батька, і його посадять у тюрму. Дівчинка не злякалася й цього. Вона сказала:

«Якщо батько в чомусь винний, нехай відповідає за свій злочин, Закон для всіх один». Звинувачення батька виявилось шантажем.

Піонерський галстук — це частка прапора революції. Піклуйтеся, дорогі батьки й учителі, про те, щоб піонер високо ніс цей прапор, оберігав його чистоту, свято беріг честь і гідність юного лєнінця.

ЗАГІН НОСИТЬ ІМ'Я ГЕРОЯ

Кожний загін носить ім'я героя, який віддав своє життя в ім'я боротьби за свободу і незалежність нашої Батьківщини, в ім'я торжества комуністичних ідеалів у всьому світі. Наші загани носять імена героїв-піонерів, героїв-комсомольців, героїв-комуністів: Павлика Морозова, Олександра Матросова, Валі Котика, Віті Коробкова, Кості Омеляненка, Миколи Гастелло, Олексія Калюжного, Маріте Мельникайте, Невідомого солдата, Невідомого героя-піонера, Ернста Тельмана, Юліуса Фучика, Хуліана Грімау.

У класній кімнаті — портрет героя, ім'я якого носить загін. У день героїчної загибелі людини, чие ім'я носить загін, діти збираються до школи у той час, коли був здійснений героїчний подвиг. Хвилиною мовчання вони вшановують пам'ять героя, прикрашають вінком з живих квітів його портрет. У цей день проводиться ранок загону, присвячений пам'яті героя. На ранок запрошуються батьки, почесні піонери. Піонери розповідають про життя героя, читають вірші, присвячені його подвигам. У цей день загін вирушає на прогулянку до лісу, на берег річки, а в неділю — в свій Куток Мрії.

Поруч з портретом — Куток Героя. Тут дбайливо зберігається все, що пов'язане з життям і боротьбою героя: книги, фотографії. У любовно оформленому альбомі зберігаються вирізки з газет і журналів, присвячені пам'яті героя. Тут одна із сторінок відведена для обліку внеску загону в фонд будівництва пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни, які віддали життя за Батьківщину. Щороку колектив виконує суспільно корисну працю, оплата якої передається в банк на поточний рахунок Центрального Комітету комсомолу. Коли загін припиняє свою діяльність, піонери пишуть рапорт шкільному комітетові комсомолу про те, скільки грошей здали вони у фонд спорудження пам'ятників.

Учитель, вожатий загону, директор школи читають піонерам книжки про життя героя, проводять бесіди, розповідають про його подвиг і про те, як народ береже пам'ять про нього. Ці

бесіди й читання вчать піонерів, як жити і боротися за комунізм. Головне тут те, щоб піонери думали про своє життя, ніби вимірювали свої вчинки, свою поведінку високою міркою героїзму, самовідданості.

«Ваш загін носить ім'я героя чеського народу Юліуса Фучика,— говорю я дітям.— До останнього подиху залишався він комуністом. Вороги його жорстоко катували, їм хотілося зламати волю героя, примусити відмовитися від комуністичних переконань. Якщо перед тобою виникає питання: як зробити — бути байдужим до зла, що заподіюється поруч з тобою, заплющити очі на зло чи боротися проти нього,— подумай, як би на твоєму місці діяв Юліус Фучик. Ось ми працюємо на колгоспному току, переносимо насінню пшеницю в зерносховище. Наближається гроза, скоро піде дощ. Декому з вас не хочеться працювати. Хочеться йти додому. А як би на вашому місці повівся Юліус Фучик? Чи не соромно буде нам носити його ім'я, якщо ми залишимо хліб під дощем?»

Піонери замислилися. Вони подивилися на себе очима того, ким вони захоплюються. Вони гордяться своєю працею, але декому соромно. На околиці села вже шумить дощ, піонери забувають про те, що промокли, беруть згорнутий брезент, покривають ним купу пшениці. Брезенту не вистачає, піонери знаходять на подвір'ї два непромокальних намети, і ось пшениця вкрита від дощу. Промокли геть, але радісні, піонери переживають почуття гордості від того, що вони повелися так, як діяв би на їхньому місці герой. Такі вчинки вчать піонерів брати близько до серця інтереси суспільства. У цих переживаннях — джерело справжньої революційної романтики, що підносить і облагороджує душу юного лєнінця. Людина, яка пізнала цю радість, не може байдуже пройти повз зло, несправедливість, порушення громадських інтересів. Образ героя, ім'я якого носить її загін, нагадує про те, що не можна бути байдужим. Герой стає стражем совісті.

І, залишаючись на самоті із собою, піонер чує голос своєї совісті — вступає в боротьбу в ім'я комуністичної правди. У теплий весняний день піонерка Оля йшла повз колгоспний сад. Замилувавшись яблуньками, вона раптом помітила: майже все листя на одній з них об'їла гусінь. Дівчинка прибігла в школу. Коли вона розповідала вожатій про лихо, в очах у неї стояли сльози. «Скоріше, скоріше в сад»,— квапила вона вожату. Вожата збрала загін, на допомогу прийшли піонери з інших загонів. Через дві години яблуньки були врятовані. Оля не думала, що в її вчинку є щось героїчне. Вона просто раділа, її совість була спокійною. Разом з нею раділи товариші.

А піонерка Оленка зробила не так. Працюючи в теплиці, вона побачила, що з крана тоненькою цівкою тече вода. Вона знала, що, коли не закрити кран на ніч, вода залле теплицю, завдасть великої шкоди, занапастить рослини, які так дбайливо доглядали товариші. Та Оленка поспішала в кіно, з подвір'я лунали голоси подруг: «Оленко, скоріше, вже починається сеанс». А щоб закрити кран, потрібно піднятися по драбині... Дівчинка пішла, зачинила теплицю, а вранці там утворилося ціле озеро. Про цей вчинок піонери говорили на зборі загону. Говорили про малодушність, боягузливість, байдужість до громадських інтересів.

«Наш загін носить ім'я Маріте Мельникайте, — сказала Оля. — Ти пам'ятаєш, Оленко, як вона цілу добу лежала в засідці, очікуючи ворожий автомобіль? Їй треба було в той час піти на ім'яни до подруги, але обов'язок покликав її туди, куди вимагала Батьківщина. Поміркуй, як би діяла на твоєму місці Маріте Мельникайте? Як би вона назвала тебе, якби дізналась про твій вчинок? Малодушним, легковажним дівчиськом. Побоялася на п'ять хвилин запізнитися в кіно... Ти ганьбиш піонерський галстук. Ти не маєш права дивитися в очі Маріте».

Так гостро, глибоко засудити малодушний вчинок товариша може лише піонер, для якого герой, що віддав своє життя за Батьківщину, став дорогою, рідною людиною.

«Ти не маєш права дивитися в очі герою, ім'я якого носить наш загін», — ці слова у нас означають найсуворіший осуд. Той, хто заслужив їх, глибоко переживає свій вчинок, прагне своєю поведінкою завоювати довіру товаришів. Оленка через якийсь час зробила благородний вчинок. Навесні, в ясну місячну ніч, коли в садах зацвіли яблуні, настало різке похолодання. Дівчинка встала перед світанком, прийшла в шкільний сад, запалила купу соломи, дерева оповив дим — захисник цвіту від весняних приморозків. Хоч того ранку в сад прийшли ще кілька піонерів, хоч і без Оленки сад все одно було б захищено, її вчинок порадував товаришів. А більше за всіх раділа Оленка. На зборі загону, що проводився біля портрета Маріте Мельникайте, вона підійшла до портрета, сміливо підняла голову й радісно сказала:

«Тепер я можу дивитися тобі в очі, дорога Маріте».

Дорогий батьку, мій ровеснику. Дорогий товаришу вчитель. Ми стоїмо біля коліски нової людини — громадянина комуністичного суспільства. Ми ведемо за руку дітей, нам треба вивести їх на широку, світлу дорогу життя. У дітей — гострий розум, пильне око і чутливе серце. Серце людини особливо чутливе до краси. Тож нехай увійде в серця наших синів не тільки та

краса, яку дають молодій людині матеріальні та духовні блага, створені й створювані старшими поколіннями. Нехай увійде в їх серця найчистіша і найпіднесеніша краса — краса служіння народові, краса подвигу в ім'я щастя народу.

Залишимо в серцях наших синів красу героїчного. Історія нашого народу, історія людства безмежно багата на цю красу. Затамувавши подих, слухають підлітки розповіді про героїв-комуністів, про подвиги своїх ровесників — юних ленінців. Мені пригадується один червневий вечір. Під високими дубами розташувався мій загін. Я розповідав дітям про героїчні подвиги маленького болгарського партизана Мітко Палаузова. В очах піонерів горіли вогники захоплення. Закінчена розповідь, діти сидять, захоплені, вражені красою подвигів. Тихо підвівся Миколка, подивився на вечірню зорю, промовив: «Як хочеться зробити що-небудь хороше для Батьківщини». Ці слова, ці почуття дітей були для мене найвищою нагородою за багаторічну працю. Я збагнув, що краса героїчного стала для моїх вихованців провідним вогником. Тож нехай розгоряються яскравіше ці вогники перед дітьми, нехай зливаються вони в море вогнів, що осяють життєву дорогу молодого покоління.

НЕХАЙ УВІЙДЕ В СЕРЦЕ ТВОГО СИНА КРАСА ПРАЦІ

ВІДКРИЙ ПЕРЕД ДИТИНОЮ ЦЮ КРАСУ

Згадаймо, дорогі мої ровесники, наші юнацькі суботники, згадаймо, з яким радісним хвилюванням збиралися ми з лопатами, кирками, носилками на комсомольські будови. Згадаємо штурмові ночі комсомольської боротьби за врожай: після трудового дня ми за велінням серця їхали на польовий стан молотити вночі пшеницю — так треба було, цього вимагала Батьківщина, напружуючи всі свої сили в нелегкі роки довоєнних п'ятирічок. Ця праця живе в наших серцях.

Кого з нас, дорогі батьки, не тривожить те, що в окремих дітях ми бачимо байдужість до праці... Як запобігти такій байдужості? Як зробити працю для дитини радісною і жаданою?

Треба наповнити працю дитини красою... Ось піонерська ланка обробляє маленьку ділянку, на якій буде вирощуватися пшениця. Я показую, як правильно обробляти ґрунт, щоб ділянка радувала око, щоб сходи були міцними, здатними протистояти стихійним силам природи. Переживання краси праці починається з того, що дитина радіє життю, цвітінню, зеленому ростку пшениці.

який вона виростила своїми руками. Ось чому я приділяю велику увагу праці дітей у саду, в полі, на навчально-дослідній ділянці. Це не просто школа набування вмінь і навичок, а насамперед школа виховання почуття прекрасного.

Я допомагаю дітям, з якими подружився, створити свій Куточок Краси. Наша шкільна садиба дуже велика — плодовий сад, гай, зелені лужки, далі йдуть зарості чагарника, тут привілля для праці і для того, щоб побути на самоті. І ось ми з малюками знаходимо затишний куточок, природа вже створила тут дещо красиве, але ще більше треба створити, щоб куточок зачаровував, вабив до себе, був місцем відпочинку, давав насолоду.

Найголовніше в Куточку Краси — це зелень, життя, плодоносні дерева, квіти. Сільські діти вже на момент вступу до школи знають, як саджати дерева, вміють доглядати їх. Прийшовши до школи, вони бачать Куточки Краси старших товаришів, їм хочеться взяти у товаришів все краще і разом з тим створити щось своє.

Ось прийшло в школу нове покоління малюків, ці діти будуть моїми вихованцями. Вони побачили в Куточку Краси старших товаришів виноград — дикий і культурний, зелені альтанки, зарості хмелю, схожі на тропічні джунглі, тополі, дуби, яблуні, абрикоси, персики, квіти. А дітям хотілося побачити вишневий сад — такий сад, в якому кучеряві, гіллясті вишні утворюють суцільну зелену смугу. Вони мріяли про те, щоб їхній Куточок Краси був зеленим колом з вишневих дерев, щоб у середині цього кола квітнули троянди, наливалися грона винограду.

Я знав про зарості вишень, які відзначаються тим, що, незважаючи на найсуворішу зиму, навесні вкриваються суцільним цвітом, дають рясний урожай. І ось ми з дітьми викопали маленькі саджанці цих вишень, посадили їх в уподобаному місці. Всю зиму малюки бігали в свій Куточок Краси, накопичували сніг. Деревця прижилися. У центрі вишневих коралів посадили троянди й виноград, посіяли насіння лучних трав. «Наш куточок буде найкрасивішим», — мріяли діти.

Влітку кілька разів збиралися всім колективом, щедро поливали вишні, троянди й виноград, поливати довелось і траву. Що-осені й щовесни малюки збагачували свій куточок чимось новим: навколо кущів троянд і винограду зробили земляні лавки, обклали їх дерном, посадили кілька саджанців хмелю, який утворив тінь над лавками.

На третій рік вишні зацвіли. У ці весняні дні, які збіглися з підготовкою до вступу в піонери, діти приходили до свого Куточка Краси перед сходом сонця. Вони милувалися красою природи, слухали гудіння бджіл. Коли ягоди почали достигати, діти

теж приходили в свій куточок милуватися красою; червоні намистини ягід, соковите листя, білі квіти троянд, грона винограду — в усьому цьому вони відчували неповторну чарівність, усе це пробуджувало прагнення працювати ще й ще, щоб створювати нову красу.

А з іншим піонерським загоном кілька років я вирощував у Куточку Краси персикові дерева. Вони потребують дуже дбайливого догляду: взимку ніжні дерева треба захищати від холоду. Проте праця винагороджується чудовою красою. Коли розквітає персиковий гай, здається, що дерева вкриті рожевим простирадлом, кожна пелюстка дихає тонким ароматом, у гаю з ранку до вечора чути бджолину арфу. Не більш як тиждень цвіте персикове дерево, і всі ці дні піонери милуються красою, яку створили власними руками.

Нехай наші діти зрозуміють, відчують, на власному досвіді переконаються, що прекрасне створюється працею, що праця винагороджує людину красою. У створенні прекрасного — перше джерело працьовитості.

ПРАЦЯ Й ХЛІБ

Одного разу до школи прийшов дідусь, усіма шанований 80-річний пастух колгоспної череди Іван Степанович. Він сів у кутку в коридорі. Учителі запрошували старого до вчительської, але він твердив: «У мене секретна справа до директора...» Коли всі вчителі розійшлися, ми з Іваном Степановичем пішли в сад, сіли на лавку. Старий витяг з-під сорочки маленький вузлик. Розгорнув білу хустку, я побачив засохлий кусень хліба. Схоже було на те, що цей кусень побував у багатьох руках.

— Знаєте, що це таке? — запитав Іван Степанович.

— Хліб.

— Святий хліб, — сказав старий. — Я не вірю в бога, як і ви, але хліб називаю святим. А ви, вчителі, забуваєте про це. Та що ж виходить? У мене чотири онуки, чотири шибеники — ваші учні. Прийшов я вчора ввечері з поля і застав їх усіх ось за якою справою: кидають цей зачерствілий кусень хліба на дерево, збивають груші. Я відібрав хліб; стоять вони переді мною, кажу їм: це святий хліб, в ньому піт і мозолі, його треба цілувати. А в них в очах сміх, чекають не дочекаються, коли я відпущу їх. Накрутив вуха, заплакали мої онуки — але заплакали від болю, а не від сорому. Відпустив їх, побігли онуки — і знову сміються. Подумайте, що ж це таке? Хіба можуть стати щасливими людьми ці діти? Чому ви не дбаєте про те, щоб хліб був для людини такий же дорогий, як мати рідна? Чому вам не страшно, що

виростає пустоцвіт на нашій землі? Що знають наші діти про хліб? Бачать безмежні лани, засіяні пшеницею, бачать купи золотого зерна. Виростають біля цього величезного короваю і думають: на пуд більше або менше — коровай від цього ані збільшиться, ані зменшиться. Страшне все це...

Дорогі батьки і вчителі, наш ідеал — працелюбна людина. Думайтеся в ці слова: любов до праці, органічна потреба в праці. Це не просто вміння зробити те й те, не просто бажання одержати матеріальний результат праці. Це щось глибше: особиста радість, гордість тим, що зроблено власними руками. Це означає, що праця повинна полонити серце, перетворитися на творчість, оточену ореолом краси, гордості, особистої гідності. Як важливо, щоб уже в роки дитинства людина відчула, що праця веде її до вершини, з якої відкривається захоплюючий шлях до щастя та нових вершин.

Мої діти тиждень тому переступили поріг школи, і ось ми починаємо з ними перший труд. Перед нами кілька квадратних метрів пустиря, — землі, на якій ніколи нічого не росло. Це глинястий ґрунт — «пропаще місце», яких ще чимало навкруги нас; треба запалити в дитячих серцях вогник працелюбства, пробудити бажання: перетворити цей пустир у квітучий куточок. Ми скопуємо глину, викидаємо каміння. Працюю, власне, більше я, діти поки що роблять, мабуть, лише соту частину того, що роблю я, дорослий (так і повинно бути). Ми мріємо про те, що колись, через рік, два, — а для малюків це далеко майбутнє, — на цьому пустирі виросте пшеничне колосся. Наша мрія, звичайно, надиhaється духом того трудового героїзму, який осяює наше радянське життя: я розповідаю дітям про майстрів землеробства, які вміють виростити два колоски там, де природа дає людині лише один колос. Слово про героїчне дуже чуйно сприймається дитячим серцем, це взагалі одна з цінних закономірностей виховання: розкажіть колективові про працю героя, і в малюків загоряються очі, їм хочеться трудитися, хочеться бути схожими на героїв. Тут уже ви, вихователю, не пропускайте мить, не перетворюйте на холостий постріл того заряду, який вам вдалося вкласти в дитячу душу. Слова про героїв праці виховували б базик, якби одночасно з тремтінням душі й почуття не напружувалися м'язи, не вгризалися сапки й лопатки в неродючий ґрунт. Це дуже важливе правило виховання: пробуджуйте в дитячому серці почуття лише тоді, коли ви впевнені, що ці почуття розвиватимуться й поглиблюватимуться в праці, в духовному житті, в стосунках у колективі.

Потім ми на наш клаптик пустиря носимо маленькими кошиками мул: беремо його на березі ставу, змішуємо з піском

і перегноем... Сіємо пшеницю, і ось наш пустир зазеленів. Визмук затримуємо на ділянці сніг, оберігаємо рослини від морозу. Дорослому все це може здатися іграшкою, але для семирічних дітей це справжня й нелегка праця.

Наша мрія — хліб. Виростити хліб на пустирі, де ніколи нічого не росло, — це пробуджує в серцях дітей сили, які допомагають їм долати труднощі: нелегко носити мул, перекопувати ґрунт, набирати в кошики перегній. Перший піт трудової втоми, перша думка про те, що хліб дається людині нелегко. Ми збираємось тихими осінніми вечорами під сторічним дубом, мріємо про те, яким повним, важким буде колосся на нашому маленькому полі, як ми зберемо все до зернятка, змелемо зерно, спечемо свій перший хліб. Діти люблять мріяти, вони жваво, наочно уявляють собі те, про що розповідають їм старші, у них палають очі, їм хочеться трудитися, щоб мрія скоріше здійснилась. Якби не було мрії, праця втратила б свою привабливість. У мрії — краса праці.

Ми мріємо про свіжу, щойно спечену хлібину. Ми оточуємо її ореолом романтики. Хліб — джерело життя. У ньому — краса праці, в ньому — сила духу, що долає труднощі. Нехай уже в дитинстві хліб стане для дитини святинею.

Навесні ми підживлюємо слабкі рослини гноївкою, це ще важче, ніж носити мул, — треба поратися в гною, вибрати з ямок рідину, яка б викликала лише відразу, якби в нас не було мрії, не було яскравої мети — виростити свій перший хліб. Ми радіємо, що після підживлення рослини швидко піднімаються, зеленіють. Часточка душі кожної дитини вже вкладена в працю, у зеленіючі рядки пшениці. Ніхто з нас уже не може байдуже пройти повз маленьку ділянку.

СВЯТО ПЕРШОГО ХЛІБА

Приходить довгожданий день збирання врожаю. Для нас це свято. Діти приходять у святковому одязі. Обмолочуємо колосся, зважуємо. З десяти квадратних метрів зібрано близько кілограма, в переведенні на гектар це низький урожай, центнерів десять. Але він дорогий для нас, у кожному зернятті — краплинка нашого поту й іскра нашої мрії.

Зібране зерно зсипаємо в торбочку — це для нашого майбутнього Свята Першого Хліба, для провідної зірочки нашої мрії.

Знову носимо мул на нашу ділянку, збираємо пташиний послід для добрив, заготовляємо перегній, копаємо, розпушуємо. Восени обробляємо ділянку, по зернятку кладемо в канавку

пшеницю. Сходи рясніші, ніж минулого року. Знову накопичуємо вологу, підживлюємо рослини, розпушуємо міжряддя. Збирання другого врожаю — ще радісніше свято, ніж у минулому році: зібрано в чотири рази більше.

Ось вона, золота пшениця, перебрана по зернятку, зсипана у ящик. Діти пересипають зерно з долоні у долоню, хтось упустив на підлогу зернинку і вже чуються тривожні, схвильовані вигуки: «Не розсипайте пшениці».

Я дивлюсь у тривожні очі дітей, мені радісно, в цю мить мені пригадується Іван Степанович, його онуки-шибеники. Найстарший з його онуків — тракторист, хороший, чесний трудівник, але говорять, що інколи в гонитві за кількістю оранки він забуває про якість. Два роки тому він привів до школи свого сина-первістка. Ось він, Павлик, пересипає з долоні на долоню золоті зерна, в його очах — вогник захоплення й гордості. Я впевнений, що Павлик не збиватиме засохлим куснем хліба груші, як його батько в дитинстві...

Ми мелемо пшеницю, випікаємо з неї дві паляниці білого хліба, запрошуємо батьків, пригощаємо їх.

Свято Першого Хліба проводиться ввечері, під тінистим гіллям яблунь. На зеленій траві розстилаємо білі вишиті скатертини, розкладаємо скромне частування: хліб, яблука, мед — усе це здобуто нашої працею, про все це ми мріяли, збираючи добрива, накопичуючи вологу в ґрунті. Серед частування на першому місці хліб, порізаний на м'які запашні скибочки, із смачною хрумкою шкоринкою. Кожна дитина тримає свою скибочку як щось безцінне, в дитячих очах — гордість. Це їх перший хліб, здобутий у поті чола. Почуття гордості за свою працю нікому не дозволить викинути або недбало кинути на землю хоча б крихту. Ніякі виховні бесіди, ніякі роз'яснення не можуть замінити могутньої сили цього хвилюючого моменту, цих складних почуттів.

Тут, на Святі Першого Хліба, народжується перша думка про моральне право на радощі й блага життя: щоб радіти, відпочивати, бути безтурботним, сміливо дивитися у вічі товаришеві, говорити правду, треба трудитися. Тут людина начебто піднімається на один щабель у своєму моральному розвитку, з якого перед нею відкривається радісне поле трудового життя.

Дорогий товаришу Гуреев, у ваших грудях закипів гнів, коли ви побачили, як діти розбили камінням стекла в кабінах нових автомашин. Мені хочеться, щоб ви прочитали мою розповідь. Хочеться, щоб прочитали й учителі, і батьки підлітків, яких товариш Гуреев назвав маленькими мерзотниками. Хочеться, щоб прочитали ці рядки й учителі тієї школи-інтернату, де вихованці

викинули в яр калоші. Можна багато — правильно й красномовно — говорити дитині про необхідність і красу праці, вона добре буде знати істини, що стосуються трудового обов'язку особи перед суспільством, але якщо вона власними руками не створила хліба, не окропила землю потом, не пережила тривожних дум про долю рослини, — наші слова будуть відскакувати, наче горох від стіни. Дитина, яка на власному досвіді пізнала, що хліб — це праця, ніколи не підніме руку на цінності, створені іншими людьми. Сійте ж, дорогі батьки й учителі, в юних серцях почуття — почуття хазяїна життя. Хазяїна працьовитого, дбайливого, ретельного.

НЕХАЙ УСІ НАШІ ДІТИ БУДУТЬ ЮНИМИ ЗАХИСНИКАМИ ПРИРОДИ

У моєму загоні є комітет юних захисників природи. Кожний піонер оберігає, захищає, опікає ті природні багатства, які він найбільше любить. У загоні є ланки: юні друзі саду, юні друзі лісу, юні друзі полезахисних смуг, юні друзі родючого ґрунту, юні друзі птахів, юні друзі водних багатств, юні друзі бджіл. У кожної ланки є свій символічний знак — маленька картинка, намальована на цупкому папері; знак прикріплюється поруч з піонерським значком в урочисті дні — Свята праці, про які я розповім нижче.

Так, символ секції юних захисників саду — зображення виноградних грон і яблук; символ захисників лісу — дубовий листок і три жолуді; символ юних друзів полезахисних смуг — кленовий листок і плоди абрикосового дерева; символ юних захисників родючого ґрунту — квітуча гілочка білої акації і пшеничний колос на фоні яру; символ юних захисників птахів — ластівка, що несе в дзьобі шматочок мулу для гнізда; символ юних захисників водних багатств — верба, що схилилася над ставом, і риба в ставу; символ юних захисників бджіл — бджола над квіткою конюшини. Є в нас і ланка мисливців за рослинами, символ цієї ланки — квітучий соняшник, цвіт липи й пшеничний колосок.

У роботі кожної ланки багато цікавого, що захоплює дітей романтикою подолання труднощів. Найбільш цікава для дітей справа — рейди юних захисників природи. Навесні, влітку, восени і взимку ми вирушаємо в рейди. Оглядаємо плодові дерева в колгоспних і шкільних садах, зрізуємо сухі й пошкоджені гілки, знищуємо шкідників. У розпорядженні юних захисників природи — обприскувач, хімічні речовини. До кожного плодового саду прикріплюємо пости, які наглядають за розвитком

дерев. Якщо з'являється гусінь, оголошується тривога, юні захисники природи прямують у сад, якому загрожують шкідники, обприскують дерева. Восени обгортаємо молоді деревця очеретом або соломом, захищаючи їх від зимових морозів. Після снігопадів створюємо кучугури навколо персикових дерев та інших теплолюбних рослин.

Якщо своїми силами не можемо впоратися з роботою, пишемо сигнальний листок і направляємо його до того, у чій обов'язки входить виконання робіт. Ось, наприклад, під час весняного рейду піонери виявили у колгоспному саду шість старих яблунь, які вже вмирили. Юні захисники природи надіслали сигнальний листок бригадирові садівничої бригади і голові колгоспу, вони просять швидше замінити всихаючі яблуні молодими деревцями, пропонують свою допомогу — дають саджанці, призначають день, коли можуть взяти участь у роботі. Не було жодного випадку, щоб сигнальний листок не допоміг.

Один рейд присвячується огляду присадибних ділянок колгоспників і робітників. Піонери нагадують людям: на кожній присадибній ділянці повинні бути сад і виноградник, не повинно бути жодного клаптика землі, відданого на поталу будьякам. Тим, у кого двір заріс бур'яном, надсилаємо сигнальні листки: юні друзі природи просять знищити будяки, посадити сад, закласти виноградник.

У переважній більшості випадків дорослі ніколи не залишаються байдужими до прохань піонерів. Але якщо сигнальний листок не допомагає, піонери вдаються ще до одного засобу, в якому є імпонуюча дитинству романтика. Пізно вночі або на світанку діти приходять у двір, що заріс бур'яном, приносять кілька саджанців плодових дерев, прикопують їх прямо біля ганку (щоб не всохло коріння), а в щілину дверей опускають сигнальний листок. Навесні 1960 року у такий спосіб було «вручено» листок колгоспнику Андрію Степановичу. Діти написали: «У Вас на подвір'ї справжні зарості лободи. Влітку можна вовків розводити. Юні друзі природи просять Вас знищити будяки й закласти сад. Залишаємо Вам біля дверей вісім саджанців яблунь і чотири куші винограду. Очистіть подвір'я, викопайте ямки, посадіть дерева й виноград. Посадіть і поливайте. Якщо Ви не посадите, ми прийдемо до Вас завтра й зробимо це. Може, Вам бракує сил зробити це, приходьте до нас у школу, ми виручимо з біди».

Через день подвір'я колгоспника зробилося невпізнаним: будяки зникли, яблуні й виноград було посаджено. Не було жодного випадку, коли б сигнальний листок такого змісту не пробудив у дорослих почуття сорому.

Юні друзі полезахисних смуг щорічно вирушають у рейди, перевіряють, як прижилися посаджені раніше деревця, в яких місцях треба додатково підсадити саджанці. На полях нашого колгоспу три піонерські полезахисні лісосмуги нашого загону. На них заведено «Книгу піонерських лісосмуг». Юні друзі природи щорічно записують, в якому стані дерева, книга передається від одного покоління піонерів до іншого. Щорічно в урочистій обстановці загін закладає нову полезахисну лісосмугу. Це одне із свят праці, яке стало традицією. Рано-вранці до школи збираються піонери та їх молодші друзі — жовтенята. Виноситься червоний прапор загону, разом з піонерами й жовтенятами в поле вирушають учителі, батьки. На ділянці, відведеній під нову лісозахисну лісосмугу, кожна ланка одержує свою ділянку, кожний піонер, кожний учитель, голова колгоспу, директор школи саджають свої деревця. У обідню перерву сідаємо навколо своєї піонерської кухні, нас пригощають смачним борщем і картоплею. Цей день запам'ятовується на все життя; діти з нетерпінням чекають весняного свята закладання нової полезахисної лісосмуги.

Свято закладання полезахисної лісосмуги проводить кожний піонерський загін.

Дорогі товариші батьки й учителі, всі ми пам'ятаємо народну мудрість, дитину треба виховувати тоді, коли вона лежить упоперек лавки. Тож нехай кожна дитина вже в роки раннього отроцтва починає трудитися для рідної землі. Нехай 10-річний юний ленінець посадить у полезахисній смузі десяток своїх деревців і доглядає за ними. Чим раніше людина залишила своє коріння в рідній землі, тим міцніше вона приросте до неї душею своєю, тим дорожчою для неї буде доля рідної землі. Нехай до 14—15-річного віку юний ленінець бачить над своєю головою зелену крону дерева, посадженого 4—5 років тому. Нехай він пишається тим, що зробив для рідної землі.

Навесні і восени юні друзі родючого ґрунту обстежують поля, виявляють ділянки, яким загрожує ерозія — грізний ворог наших ланів. Разом з юними друзями ґрунту в поле йде агроном колгоспу. Намічаються місця, в яких треба закладати полезахисні лісосмуги. Обстежуються балки та яри, намічаються місця, в яких треба саджати діброви. Юні друзі родючого ґрунту в ці дні саджають кілька дубків, кленів, тополь, які є ніби сигналом: тут ґрунтові загрожує ерозія, треба якнайскоріше боротися проти руйнівних сил природи.

Раз на рік, одного весняного дня вся школа — піонери, комсомольці, учителі — виходять на закладку діброви. Це теж одне з наших свят праці — Свято Діброви. Кожен піонер несе в поле жолуді, які зібрані восени; комсомольці копають ямки, піонери

саджають жолуді. Ця робота не потребує багато часу; закінчивши її, піонери й комсомольці вирушають у діброви, закладені рік, два, три роки тому. Знищують бур'яни, розпушують ґрунт, в окремих місцях насапають земляні валики для затримання дощової води. Свято праці закінчується обідом у діброві, посадженої школярами тридцять років тому.

У нашому загоні є ланка юних захисників вологи. Як тільки зійшов сніг, піонери вирушають у розвідку: виявляють ділянки, де ґрунт уже підсохнув і де можна закрити вологу ґрунтообробними машинами. Про результати розвідки піонери повідомляють дорослим, у необхідних випадках пишуться сигнальні листки. Дорослі завжди дякують піонерам за цю допомогу. Діти набагато швидше можуть побувати на різних ділянках, за кілька годин вони охоплюють своїм поглядом усі поля, а дорослим це не завжди під силу. У нас траплялися такі випадки: в селі на дорогах ще лежить сніг, а піонери вже виявили віддалену ділянку, готову для передпосівної обробки. На цю ділянку відразу вирушає трактор. Кожна виграна година в гарячий весняний час — це десятки, сотні центнерів додаткового врожаю.

Юні друзі природи взяли на облік і оберігають понад чотири десятки сторічних дубів (дерева ці умовно називаються сторічними, багатьом з них понад сто років). Щовесни й шоосені піонери вичищають кору від шкідників, зрізують сухе гілля, замазують дупла. На цих деревах розвішані шпаківні й дуплянки. Жолуді з цих дубів завжди збираються, дбайливо зберігаються, готуються для закладки нових дібров. На облік взято також багаторічні липи.

Юні друзі водних багатств допомагають колгоспному рибоводу підгодовувати мальків дзеркального коропа, яких запускають у водоймища. Навесні піонери висаджують на берегах водоймищ дерева. З великим інтересом беруть участь піонери в постах по боротьбі з хижацьким ловом риби, особливо під час весняної повені.

Велике місце в роботі юних друзів природи займає охорона й привабливання птахів. У турботі про птахів виховується почуття краси природи, чуйність, сердечність. У галях і дібровах юні захисники природи створили кілька «поселень» для синичок: розвішали дуплянки, влаштували затишні теплі куточки, в яких пташкам легко сховатися від негоди в зимовий час. Коли приходять люті морози і земля вкривається снігом, діти несуть у «поселення» для синичок корм, рятують від холоду пташок, що замерзають, — беруть ослаблених синичок, тримають їх у теплих, випускають на волю в теплі дні. З великою любов'ю піклуються піонери про кілька пар лелек, що здавна прилітають навесні

в наше село. У місцях, де знаходиться гніздо лелек, не повинно бути шуму, піонери стежать за тим, щоб лелекам було спокійно.

Чи замислюєшся ти, батьку, над тим, що син, якому сьогодні десять років, який живе в світі дитячих радощів, через шість років одержить паспорт громадянина Радянського Союзу? Якщо тобі, батьку, сьогодні сорок два, то через шість років буде сорок вісім — ці шість років додадуть тобі трохи сивини, збагатять тебе життєвою мудрістю, але пройдуть вони для тебе непомітно, в п'ятдесят ти будеш відчувати себе таким же молодим, як і в сорок чотири. А твій син за ці роки зробиться зовсім іншою, новою людиною. Він стане зрілим мужчиною. Тож нехай кожен день, кожен місяць його життя додадуть крихту морального багатства до його громадянської зрілості. Громадянська зрілість не падає з неба і не укладається в паспорт у вигляді якогось додатка. Її коріння сягають у дитинство й отрочтво. Нехай же буде сповнене життя твого сина-підлітка громадянськими турботами й тривогами. Нехай він уже в роки отрочтва прокладе свою першу ріллю на ниві служіння народові. Нехай робить твій син добро людям. Допомагай йому в цьому.

НАШІ СВЯТА ПРАЦІ

Наше суспільство і ми, батьки, даємо своїм дітям багато радощів. Але про одну радість батьки й учителі часто забувають — про радість праці. А справжнім громадянином стане лише той, у кого в зрілі роки прискорено заб'ється серце, коли він пригадає, які неповторні радощі давала у дитинстві щаслива, життєрадісна праця.

У моєму піонерському загоні увійшли в традицію свята праці. Багато з них стали святами всієї школи і всього села. Із святами праці пов'язані обряди, які надають праці життєрадісного, світлого, яскравого, емоційного забарвлення. Ці обряди підкреслюють красу творення, красу колективної творчості, долання труднощів, підкорення сил природи.

Одне з найбільш радісних свят — це Свято Весняного Деревонасадження. Уроків у цей день у нас немає. Піонери приходять до школи в галстуках. До нас приходять гості — найстаріші колгоспники, які сімдесят років тому своїми руками посадили кілька дубів, що прикрашають сьогодні шкільну садибу. В урочистій обстановці під кроною одного з цих дубів ми ставимо стіл, застеляємо його зеленою скатертиною, піонери приносять сімдесят жолудів, що зберігалися в піску й готові до посадки, кладуть їх на стіл.

Один з найстаріших колгоспників розповідає про той день, коли були посаджені ці дуби. Він закликає піонерів зберігати добру традицію нашого народу: кожен повинен залишити після себе дерево, яке б пережило кілька поколінь. «Сімдесят років пройшло з того часу, як посаджено цього дуба,— говорить колгоспник. На пам'ять про це візьміть на столі ці сімдесят жолудів, посадіть їх там, де ви хочете залишити після себе добрий слід на землі. Бережіть, викохуйте деревця. Пам'ятайте, що це нелегка праця, яка вимагає великого терпіння. Нехай кожен з вас подумає, чи готовий він до цієї праці. Хто візьме жолудя з цього столу — той перед обличчям усього колективу, перед нами, стариками, дає урочисту обіцянку: дерево буде вирощено. Нехай посадить дерево й той, хто вже посадив один дубок і вирощує його. Посадіть дерево на честь матері, бабусі, батька, дідуся. Будьте наполегливими й терплячими в праці. Праця створює красу, праця прикрашає землю, праця облагороджує душу».

Той, хто вважає себе готовим до тривалої, терплячої праці, бере зі столу жолудь. На столі ніколи не залишається жодного жолудя. А на присадибних ділянках, на узбіччі доріг зеленіють сотні дубків, посаджених у цей урочистий день... Після бесіди із стариками піонери закладають шкільку, в якій вирощуються саджанці яблунь, груш, слив, черешень. У цей же день озеленяється одна чи дві вулиці: піонери саджають кілька десятків плодкових дерев уздовж дороги.

Один раз на два-три роки під час Свята Весняного Деревонасадження піонери закладають Сад для Людей — саджають плодкові дерева на пустирі, перетворюючи пустир у квітучий куток. У цей же день одна ланка юних друзів природи викопає в лісі кілька десятків саджанців липи, висаджує їх на шкільній садибі, створюючи нову липову алею. Свято закінчується в піонерських куточках краси: діти саджають плодіві й декоративні дерева, дикий виноград, хміль.

У цей день юні ленінці відзначають ще одну подію: саджають дерева дружби. Це стало традицією. «Якщо в тебе є друг,— говорю я дітям,— якщо тобі хочеться залишити на довгі роки пам'ять про шкільну дружбу, посади разом із своїм другом у цей день дерево дружби». Піонери саджають своє дерево десь у затишному куточку, доглядають за ним. Ця праця облагороджує дружбу, особливо дружбу хлопчиків — дівчаток.

У середині квітня в загоні проводиться Весняне Свято Винограду. Піонерський загін приходить до шкільного виноградника. Ланкові йдуть у теплицю, приносять на зелений лужок вкриті ніжним листям чубуки винограду, що пустили коріння

в перегнійних горщечках. Приносять також виноградні саджанці, викопані в шкільці у відкритому ґрунті. Кожна ланка бере чубуки й саджанці та підсаджує в своїх виноградниках, що розташовані по всій шкільній садибі. Піонери несуть додому чубуки, висаджують на присадибній ділянці батьків. Девіз піонерської дружини: наше село має стати виноградником.

Осіннє Свято Винограду проводиться наприкінці серпня. Піонери запрошують у цей день до школи всіх малюків-дошкільнят від 3 до 7 років, а також найстаріших колгоспників і колгоспниць. Гості розташовуються на зеленому лужку. Піонери приносять корзини, наповнені виноградними гронами, пригощають спочатку найстаріших гостей, потім — дітей.

На застелений зеленою скатертиною стіл юні друзі природи кладуть кілька десятків чубуків, щойно зрізаних з виноградних лоз. Найстаріший колгоспник пропонує дітям узяти ці чубуки, зберігати їх у піску до весни, а навесні посадити в родючий ґрунт на пам'ять про Осіннє Свято Винограду.

Чубуки беруть і старші, і молодші піонери, жоден з чубуків не пропадає. Після цього піонерський ляльковий театр показує п'єсу для дошкільнят.

У день Осіннього Свята Винограду піонер зрізає стиглі грона на винограднику своєї присадибної ділянки і несе ці грона матері, бабусі, дідусеві, батькові. Цей звичай стає традицією завдяки тому почуттю радості, яке народжують плоди цієї прекрасної людської праці.

Свято Першого Снопа проводиться в той урочистий для села день, коли в поле виїжджають комбайни косити пшеницю. З вечора кожна ланка намічає, куди, до якого пшеничного масиву вона має йти на свято. У цей день жовтенята й піонери прокидаються рано — о годині четвертій ранку, — за давнім народним звичаєм треба бути в полі до сходу сонця. До початку механізованого збирання піонери жнуть пшеницю серпом, в'яжуть сніп, прикрашають його квітами, дарують комбайнерові. Починається збирання хліба — починається й піонерська боротьба за збереження врожаю. Піонери збирають у цей день колоски, допомагають возити зерно від комбайнів. Ввечері вони приносять прикрашений квітами сніп у школу, ставлять його в піонерську кімнату.

Особливо радісне для дітей Свято Останнього Снопа, яке відзначається в останній день збирання зернових культур. Піонери приходять до комбайнових агрегатів перед сходом сонця; зв'язують сніп, прикрашають його квітами і яблуками — сніп символізує достаток, — і після того як комбайнер закінчує збирання, підносять йому сніп і дарунок загону — вишите на шов-

ковому полотні пшеничне колосся, а також книгу з дарчим написом. Комбайнер з вдячністю приймає дарунок, відокремлює від снопа кілька десятків стебел з колоссям і передає їх дітям. Усі ланки приносять ці колоски в школу, з них зв'язується сніп, діти прикрашають його квітами і яблуками, ставлять на стіл, вкритий зеленою скатертиною. Сніп цей накривається шовковим покривалом, яке знімається в урочистий день — на Свято Урожаю.

Свято Урожаю відзначається в жовтні, після всіх польових робіт, як правило, в неділю. Це загальношкільне свято. Напередодні рада дружини підбиває підсумки роботи на навчально-дослідній ділянці, на піонерських гектарах у колгоспі. Підсумки цієї роботи обговорюються з участю голови, члена правління колгоспу або, за їх дорученням, одного з найстаріших колгоспників. Урочистий збір піонерської дружини відбувається на подвір'ї, на зеленому лужку, в цей час майже завжди стоять теплі дні «бабиного літа». Піонери виносять стіл зі снопом, накритим шовковим покривалом; дзвенить піонерська пісня, знімається покривало, діти підносять сніп найстарішим колгоспникам, які відробили на землі понад п'ятдесят років, дякують їм за все, що створено руками старших поколінь. Загін восьмикласників підносить старикам також коровай на вишиваному рушникові, випечений з зерна, вирощеного шкільною навчально-виробничою бригадою. Колгоспники дякують за честь і увагу; представник правління оголошує постанову правління колгоспу, в якій відзначаються загопи й ланки — переможці змагання за підвищення врожайності на колгоспних ланах, кращі ланки юних друзів природи, дослідники-юннати, які виростили високий урожай на навчально-дослідній ділянці. Переможців змагання преміюють: їм виділяють кошти на екскурсії. Окремим піонерам вручають індивідуальні премії — книжки, музичні інструменти.

Свято Сінокосу — одне з найбільш радісних і незабутніх свят. Проводиться на початку літа, в той день, коли колгоспники виїжджають на луки косити сіно. Рано-вранці, до сходу сонця, піонери вже на лузі. Хлопчики приходять з косами, займають ділянку і до висихання роси скошують гектар сіна. Приїжджають косарки, починається збирання машинами. Піонери залишаються в полі на тиждень або на два тижні — залежно від обсягу роботи. Ці дні — незабутні дні дитинства, вони назавжди зберігаються в пам'яті. Піонери сушать сіно, складають його в копиці, допомагають скиртувати. Найбільше задоволення дає ночівля в полі: після того як вони повечеряють, посідають біля вогнища, послухають розповіді бувалих людей, розташовуються на свіжому запашному сіні, довго не сплять, слухають розповіді

про цікаву книжку, про героїв наших днів, про пригоди й подорожі.

Зимове Свято Снігового Містечка діти відзначають після великих снігопадів, що бувають у нас не кожного року. Починається свято працею: піонери згрібають сніг на навчально-дослідній ділянці, переносять снігові кучугури під дерева. А потім — радісний відпочинок — захоплююча гра, в якій хочеться взяти участь не тільки піонерам, а й комсомольцям. Піонери споруджують із снігу іграшкові будиночки, тереми, башти, китайську стіну, виліплюють Діда Мороза. Стало традицією: в цей день діти обідають у сніговому містечку. Обід здається дуже смачним, хоча їжа й холодна. Поступово виникла ще одна традиція: після закінчення свята всі споруди Снігового містечка переходять у розпорядження дошкільнят, і вони розважаються доти, поки сонце не розтопить снігові споруди.

День Королеви Ланів — теж свято праці. Коли кукурудза цвіте, піонери виходять у поле, роблять додаткове штучне запилення. Про день роботи діти дізнаються від ланкових піонерських ланок «по ланцюжку». Вони збираються рано-вранці, на світанні, тому що запилення треба робити, поки немає жару.

У кожного — картонна коробка, паперовий кульок або маленьке відерце. Діти йдуть у поле, збирають пилкок з волоті, пересипають у пляшки. Вдень купаються, відпочивають, варять у лісі кашу, а ввечері знову йдуть у поле, витрушують пилкок на нитки суцвіть. Ця робота дає велике задоволення, в ній є імпонуюча дітям романтика: збір на зорі жаркого літнього дня, безмежне море кукурудзи, обсипаної краплинками роси, схід сонця, літні присмерки, мерехтіння зірок.

Радощі золотого дитинства... Скільки турбот у нас, дорослих, щоб діти не були обділені цими радощами. Давайте ж, дорогі батьки й учителі, потурбуємося ще й про те, щоб діти самі творили свої радощі, щоб радощі дитинства їм приносила праця.

ЗОЛОТА КНИГА КОМУНІСТИЧНОЇ ПРАЦІ

Почуття честі й гордості трудівника — це найважливіше джерело совісті нової людини. Як важливо, щоб уже в роки дитинства й отрочтва кожен пережив це хвилююче почуття, щоб у юність кожен увійшов з цим безцінним моральним багатством.

У піонерській кімнаті, на столі, вкритому блакитною шовковою скатертиною, лежить книга, переплетена червоним шовком. Це Золота Книга Комуністичної Праці. За рішенням комітету комсомолу і ради дружини в цю книгу записуються трудові діла юних лєнінців. Ми, всі вихователі — вожаті, вчителі, класні ке-

рівники, говоримо дітям, прищеплюємо думку: «Минуть роки,— мине десять, двадцять, тридцять, п'ятдесят років, на всій Землі буде побудовано комуністичне суспільство, нові покоління заступлять ті, що відійшли, а школа й наша піонерська дружина будуть жити вічно. Ваші діти й онуки читатимуть цей літопис нашої боротьби за комунізм. Син прочитає про те, що загін, у якому виховувався його батько, посадив ось цю діброву, яка житиме триста років, оберігав кожне деревце, виховував його, думав про майбутнє, створював радість для прийдешніх поколінь. Син пишатиметься батьком, онук — дідом. Пам'ятайте, юні ленінці, що, повертаючи родючість квадратному метру глинястого неродючого ґрунту, вирощуючи два колоски там, де дотепер вирощували один колосок, ви творите історію і ваша праця гідна того, щоб про неї було зроблено запис у Золотій Книзі Комуністичної Праці. Бути удостоєним такого запису — велика честь для загону, ланки, групи юних друзів природи. Трудіться для майбутнього, залишайте після себе добрий слід на землі».

У Золоту Книгу Комуністичної Праці записується те, що пов'язане із створенням та зміцненням матеріально-технічної бази комунізму, з примноженням всенародних багатств. Така праця під силу тільки колективу — дружині, загоніві, ланці, групі юних друзів природи.

Коли комітет комсомолу і рада загону прийняли рішення про те, що дана праця гідна запису в Золоту Книгу, вони доручають одному з піонерів скласти текст запису. Текст повинен бути поетичним. Він обговорюється піонерами, в нього вносяться зміни і поправки. Після цього текст записується в книгу.

На урочистих зборах дружини, присвячених Дню Пам'яті В. І. Леніна, Дню героїчного подвигу Зої Космодем'янської, чие ім'я носить дружина, Святу Врожаю, Золота Книга Комуністичної Праці виноситься з піонерської кімнати, голова ради дружини читає записи, внесені в книгу. Після цього діти співають пісню про комуністичні бригади. Ось один із записів, внесених у Золоту Книгу Комуністичної Праці в 1962 році: «Два роки тому назад, навесні 1960 року, піонери загону імені Ульяни Громової посадили на схилі яру в колгоспі імені Комінтерну п'ять тисяч саджанців клена. Маленькі саджанці прижилися, але прийшли жаркі дні, і деякі деревця почали всихати. Піонери не відступили перед труднощами. Тричі вони поливали дерева. Жодне деревце не всохло. Взимку піонери накопичили в гаю багато снігу, а навесні затримали воду. Зеленіє піонерський гай. Минуть роки, підніметься гай могутньою стіною, захистить родючий ґрунт від руйнування. Честь і слава піонерам загону імені Ульяни Громової». Далі йдуть прізвища всіх піонерів загону.

Ще один запис: «Піонери загону імені Невідомого Солдата люблять вирощувати квіти. А навесні 1962 року вони посадили сорок саджанців троянд на пустирі. Погляньте, який квітучий куточок там, де колись був смітник. Сюди приходять люди відпочивати, милуватися красою. Честь праці, яка приносить людям радість».

Є в Золотій Книзі і записи про працю жовтенят. Узимку 1960—1961 рр. жовтенята-третьокласники виростили в шкільній теплиці п'ятсот кілограмів зеленої маси ячменю (на водному розчині).

Цим цінним кормом, багатим на вітаміни, вони врятували від захворювання кілька десятків поросят на колгоспній фермі. Рада загону і комітет комсомолу вирішили записати це в Золоту Книгу Комуністичної Праці.

Кілька років тому в моєму загоні стався такий випадок. Піонер-третьокласник Вітя прийшов додому радісний, схвильований.

«Наш загін переміг у змаганні,— сказав він батькові.— Про нас напишуть у Золотій Книзі».

«Що ж ви таке зробили?» — запитав батько.

«Ми виростили триста кілограмів зеленого ячменю для колгоспних ягнят. Як вони люблять ячмінь!..» — розповідав хлопчик, і в його очах горіли радісні вогники.

«Дурниці все це,— сказав похмурий батько.— Граєтесь наче немовлята. Займалися б своєю справою — навчанням. І без вас вівці обійдуться. Подумаєш — герої!..»

В очах сина погасли вогники. Він не сказав ані слова, заплакав. Потім кілька днів був байдужий до всього, що робилося в школі.

Дорогі батьки й матері, знайте, що піонерська організація — це перша школа громадянства. Для вас самих повинно бути великою радістю те, що праця в ім'я блага людей запалила в очах вашого сина вогник радості. Не загасіть цей вогник. Нехай він розгоряється все яскравіше.

Не ображайте те, що стало для вашого сина дорогим.

ВИКЛИК СТИХІЙНИМ СИЛАМ ПРИРОДИ

На навчально-дослідній ділянці нашого загону є куточок, який можна назвати викликом стихійним силам природи. Піонери називають цей куточок **зеленою лабораторією**. Усі, хто тут працює, з гордістю називають себе лаборантами. У зеленій лабораторії діти вирощують теплолюбні, південні сорти плодових дерев, прагнучи пристосувати їх до умов незвичайного для них середовища. Ось південний сорт персикового дерева. Бруньку

цього дерева піонери прищепили до невибагливого куща — терну, і природа теплолюбної рослини змінилася, вона вже не боїться морозів. Південний сорт винограду піонери схрещують з морозостійким диким виноградом — дістають зовсім новий сорт. До однієї крони маленького саджанця лісової груші прищеплюють чотири сорти культурного плодового дерева. На невеликій ділянці вирощують карликові яблуньки, що плодоносять на третій рік після висаджування. Ці деревця можна саджати одно поряд з одним, піонери мріють про сад майбутнього: виростимо сад, у якому дерева будуть підніматися не вище метра над землею. Прагнучи здійснити цю мрію, юні дослідники ставлять досліди, прищеплюють карликові яблуньки до різних сортів яблуні.

У зеленій лабораторії є унікальна яблуня, плоди якої досягають через рік після збирання врожаю пізньої осені. Цю яблуньку виведено шляхом вегетативної гібридизації. Піонери мріють: плоди цієї яблуні будуть відправлятися на північ, полярникам. Їх можна зберігати два-три роки — який це буде чудовий подарунок людям! Тепер юні лаборанти ставлять досліди, на ділянці вже плодоносять кілька карликових яблунь.

Цікава, захоплююча праця панує і на грядках, відведених під зернові культури. У пору дозрівання хлібів ми вирушаємо в похід за рослинами. Шукаємо ділянки пшениці, пошкоджені морозами, знаходимо добре розвинуте колосся — в це колосся природа вклала якусь чудесну силу, яка протистоїть і холоду, і спеці. Саджаємо зернятко в ґрунт, відкритий для холодних зимових вітрів, залишаємо рослини без снігового покриву. Селекцією виводимо морозостійкі сорти пшениці.

Уже кілька років ставимо досліди на вирощування пшеничних кущів. У кожную лунку саджаємо одне зернятко, пшеничний кущ дістає посилене живлення, на ньому розвивається багато великих колосків, наповнених крупним зерном. На окремих кущах зерно вдвічі крупніше, ніж при звичайному способі висівання. А що, коли на великій площі вдасться виростити зерно, вдвічі крупніше, ніж звичайне? Урожайність з гектара збільшиться в чотири рази — можна буде збирати по 80 центнерів. Це поки що мрія, але без мрії нема трудового пориву, нема романтики праці.

Юні лаборанти прискорюють на два-три тижні досягання кукурудзи. У ґрунт вносять добрива, що стимулюють ріст і розвиток рослин. Діти горді тим, що вони керують життям рослин. Почуття влади над силами природи перетворюють найзвичайнісіньку, просту працю, наприклад, внесення в ґрунт місцевих добрив, у цікаву, захоплюючу справу. Кілька разів на рік юні ла-

боранти організують усю піонерську дружину на збирання місцевих добрив. Діти йдуть у двори колгоспників, на тваринницькі ферми, збирають перегній, складають його в спеціально приготовлені ями. Вони знають, що чим більше буде добрив, тим сміливіше можна кидати виклик стихійним силам природи, тим більше радісних перемог принесе праця.

ЮНІ ЧАБАНИ

У дітей змалку пробуджується інтерес до догляду за тваринами. У нашій школі є гурток юних тваринників, у якому працюють і піонери, і жовтенята. Найменші тваринники доглядають кролів на шкільній кролефермі, ягнят на вівчарській фермі колгоспу. У літні місяці вони запасають кілька центнерів найкращого лучного сіна, дбайливо зберігають його, піклуючись не тільки про поживні якості, а й запах, пахощі лук. Місце зберігання цього дорогоцінного корму діти звичайно тримають у секреті — це романтика. У зимові місяці і ранньої весни вони чекають появи маленьких ягнят. Допомагають дорослим обладнати теплі, затишні кутки для цих слабких, безпорадних гарних тварин. Готують настій сінного борошна, дають пити ягнятам. А коли ягнята починають їсти грубий корм, малюки приносять із своїх схованок запашне лугове сіно, змочують його водою — тварини з'їдають цей корм з великим апетитом, вони звикають до дітей, чекають їх.

Багато радощів дає малюкам турбота про хворих тварин. Інколи на світ з'являється слабеньке, кволе ягня, і дорослі звичайно приділяють такій тварині мало уваги, вважають «природним відходом». Діти відводять для слабеньких тварин окремі куточки, утеплюють його, приносять хворим ягнятам тепле молоко та вітамінізований настій сінного борошна; у великі морози зігрівають ягнят пляшками з гарячою водою. Ці куточки піонери і жовтенята називають лікарнями. Романтика збагачує працю елементами гри: якщо це лікарня — значить повинні бути і чергові ветлікарі, і санітари, і халати, і трубка для вислуховування хворого ягняти. І ось діти вже не просто помічники дорослих, а юні ветлікарі і санітари, вони чергують біля слабого ягняти. Ми підтримуємо цей романтичний вогник. Ми дістаємо для юних тваринників халати, приносимо в лікарню столик...

Але найцікавіше починається влітку, коли овець і телят переводять на пасовище. У дорослих чабанів з'являються помічники — юні чабани. Незабутня чарівливість цієї праці серед природи — на луці, біля річки. На кожному тваринницькому таборі — 3—4 юних чабани. Вони живуть у куренях, прокидаються на

світанні, поять тварин, пасуть їх. У жаркі години заганяють тварин у прохолодні місця. Тут багато цікавих справ: читання книжок, малювання, вирізання сопілок з дерева, виготовлення гербаріїв. Восени юні чабани приходять до школи зміцнілими, засмаглими, дорослішими. Вони ніколи не хворіють на простудні захворювання. Старики, з якими вони працюють улітку, передають їм багатий життєвий досвід, учать їх бережливості, виховують працьовитість.

Дорогий батьку, мій ровеснику! Якою не була б твоя спеціальність, де б ти не працював — у суворій тиші наукової лабораторії, в конструкторському бюро, за кермом трактора або біля операційного стола лікарні, ким би ти не був — ученим, письменником, конструктором, хліборобом, шахтарем, лікарем, — нехай пізнає твій син-підліток, що таке проста праця на землі. Відправ його до діда-чабана, нехай поживе літо серед природи, нехай відчує і липневу спеку, і холодний грудневий вітер, нехай його ноги відчують і розпечену гарячим сонцем землю, і холодок ранкової роси; нехай шкіра на його руках порепається від вітру-суховію, нехай промокне син твій під заливним дощем і висохне під ласкавим сонечком. Це не тільки фізичне загартування, батьку. Це життя трудового народу. Понад двадцять років кожен мій вихованець у роки отрочтва пізнає все це; нема жодного піонера з мого загону, який би місяців два-три не жив у степу, не був чабаном. Це не пастуша ідилія, дорогий батьку — мій ровеснику, а животворне джерело найважливішої життєвої мудрості — мудрості народної любові до праці. Нехай же наші діти-підлітки п'ють із цього щедрого джерела, нехай відчувають себе часткою трудового народу. Ким би не став твій син у майбутньому, животворна сила цього джерела ніколи не вичерпається в його серці.

ПТАШИНА ЛІКАРНЯ

Є в одному з шкільних приміщень куточок, який називається пташина лікарня. Виникла вона кілька років тому, коли піонери, збираючи колоски, знайшли в полі двох жайворонків з підрізаними, покаліченими крилами — пташки потрапили під косу комбайна. Малюки доглядали за ними, розташували в клітці в кутку сарая. Пташки довго не одужували, вони не змогли полетіти зі своїм табуном у теплий край. Згодом хтось підібрав скаліченого шпака, який чудом вирвався з пазурів хижака. Шпака теж влаштували в пташину лікарню. Важко знайти інше місце в нашій школі, яке б так вабило дітей, як цей куточок.

Коли настають холоди, в лікарні з'являється багато нових мешканців—підібрані дітьми напівзамерзлі синички, дятли з розпухлими від якоїсь хвороби лапками, горобці з перебитими крильцями. Навесні, коли починають повертатися птахи з теплого краю, діти також підбирають знесилених пташок.

Настають теплі весняні дні, зміцнілі птахи в лікарні хвилюються. Сонячного квітневого дня збираються малюки. Беруть пташок, вносять на вулицю і випускають.

Є праця, яка за самою своєю природою призначена для того, щоб виховувати добрі почуття, облагороджувати серце. Без такої праці і дитинство не дитинство, і радощі дитинства не повні. Дорогий батьку, придивися до життя свого сина,— чи є в нього ця праця? Чи залишає вона добрий слід у його серці? Якщо цієї праці нема — не все гаразд у вихованні твого сина. Подумай, що треба зробити тобі, щоб у дитини з'явилася праця, прийнята сердечним піклуванням про живу істоту.

СВЯТА КВІТІВ

Квіти — це нитка, що зв'язує працю і красу. Сонячного осіннього дня наш загін вирушає у пошук плодів шипшини — лісового родича троянди. Плоди шипшини ми саджаємо в шкільці, до маленьких саджанців прищеплюємо бруньки троянд. Як захоплює ця робота піонерів!

Одного осіннього дня ми ведемо в трояндовий розсадник першокласників. Кожному малюку даємо саджанець троянди. Малюки несуть саджанці додому і з допомогою батьків саджають їх на подвір'ї, біля криниці, під вікном — при дорозі. Око перехожого повинні радувати квіти — це одна з благородних цілей нашої праці.

Догляд за трояновими кущами став звичкою, потребою дітей. Старших піонерів я вчу закладати свої хатні розсадники троянд: вони вирощують шипшину і прищеплюють до неї троянди. Вирощування троянд стає творчістю. Піонери прагнуть дістати новий відтінок у забарвленні квітки, вивести квітку, яка чимось відрізняється від прищепи.

П'ятнадцять років тому перед закінченням навчального року наш загін провів перше Свято Троянд. Воно стало традицією. Свято проводиться увечері, коли сонце вже має заходити — в ці хвилини троянди особливо пахнуть, пелюстки в променях призахідного сонця набувають особливо красивого забарвлення. Кожен бажаючий узяти участь у цьому святі приносить одну квітку. Ніякого змагання, першості і т. п. тут немає — вся суть свята полягає в тому, що діти милуються красою. Тут же домов-

ляються про обмін живцями для прищеплення до шипшини сортів троянди, які сподобалися. Одна особливість цього свята впадає у вічі: хлопчики дарують свої квіти дівчаткам, а дівчатка — хлопчикам. Підліткам ці хвилини приносять велику радість: краса квітів краще за найкрасивіші слова висловлює перші вирикаючі почуття кохання, взаємної симпатії.

Пізньої осені ми йдемо до лісу на пошуки кореневищ конвалій. Кожен викопує кореневище, приносить додому і саджає його в такому вологому і трохи затіненому місці, де б рослина почувала себе, як у лісі. Саджають кореневища конвалій і в піонерських куточках краси. Наступної весни конвалії зацвітають. Кореневище розростається в землі, з'являються нові пагінці. Через три-чотири роки піонери несуть шматочки кореневищ до лісу і саджають їх там у затінених кутках — адже не можна тільки нести з лісу, треба й повертати в ліс красу природи — так я вчу піонерів.

Конвалії квітнуть днів десять, не більше, і в ці дні наш загін проводить Весняне Свято Конвалій. До школи приходять не тільки піонери, а й комсомольці; юнаків і дівчат вабить сюди мовчазна розмова квітів... Кожен приносить на це свято одну рослину — два стрілчастих листки, між якими біле гроно крихтих, ніжних, задумливих квітів. Піонери й комсомольці прагнуть принести рослину, у якій всі квітки, з яких складається гроно, розкрили свої пелюстки. Юнаки і дівчата знають про неписане правило: якщо головки квітів, які дарує тобі друг, спрямовані ніжними відкритими пелюстками до тебе (а вони всі завжди спрямовані в один бік), значить, той, хто дарує тобі квітку, висловлює тобі своє почуття симпатії, значить, ти для нього дорога людина. Знають про це, зничайно, й старші піонери, і дуже добре, що знають; добре, що краса квітів, створена красою праці, висловлює благородні порухи душі, красу дружби й товарищескості.

Наприкінці липня або на початку серпня — Свято Польових Квітів. Воно проводиться в нашому шкільному піонерському вогнику в групах юних друзів природи, в сім'ях. Природа створила в полі дивовижну красу — польові квіти. Дитина в селі змалку відчуває привабливість і чарівність цієї краси. У день Свята Польових Квітів піонери збирають букети і дарують їх батькам і один одному.

Осіннє Свято Квітів проводиться пізньої осені, коли на пожовтілих травах уранці з'являється біла паморозь. Ці квіти відзначаються багатством забарвлення та відтінків. Головки хризантем з променистими, пір'єподібними і махровими пелюстками здаються сумними, і в самому Осінньокоому Святі Квітів є якась

ласкава печаль, — мабуть, діти бачать у них останній привіт зникаючого тепла, сонця. Кожен приносить найяскравішу, на його смак, квітку хризантеми і дарує товаришеві, подрузі. Піонери не хочуть розставатися з хризантемами і взимку: квіти осені добре почувають себе у шкільних теплицях. Хризантеми — найдорожчий дарунок у День Дівчаток, про який я розповім далі.

Залишимо в серцях наших синів красу людяності, дорогі батьки і вчителі.

НЕХАЙ ЖИВЕ В СЕРЦЯХ НАШИХ СИНІВ КРАСА ПІЗНАННЯ СВІТУ

ВЕЛИКЕ ЧУДО — КНИГА

Кілька років тому в одній школі закінчення навчального року було затьмарене неприємною подією. Склавши останній екзамен, учні дев'ятого класу розірвали підручники і викинули їх у шкільний сад. Старий, сивий викладач літератури, який розповів мені про це, з гіркою говірив: «Книга — велике чудо, створене людиною. Сотні людей працюють, щоб створити книгу і дати її в руки учневі. Чому ж для нього не дорога ця величезна цінність? Що ми ще упускаємо в цій справі?».

Щоб дитина цінувала книгу, треба утвердити в її серці красу пізнання світу. Урочистий день початку навчального року. Малюки-першокласники тільки-но переступили поріг школи. До них у клас заходять піонери мого загону, приносять букварі. «Вам вручається неоціненний скарб, діти, — говорить один з піонерів. — За кілька тижнів ви навчитесь читати, і перед вами відкриються таємниці світу; ви дізнаєтесь, як жили люди багато років тому і як вони живуть тепер у найвіддаленіших кутках землі; узнаете, чому настає день і ніч, літо і зима; як люди навчилися бачити і чути один одного за тисячі кілометрів. Про все це вам повідають книги. Бережіть книгу. Це велике багатство, велика радість».

Діти навчилися читати, і наш загін в урочистій обстановці проводить у першому класі Свято Першої Книги, або Проводи Букваря. Діти декламують вірші, піонерський ляльковий театр показує їм інсценівку народної казки. Після цього малюки здають букварі, кладуть їх у шафу. Через рік букварі вручаються наступному «поколінню» першокласників.

В урочистий день прийняття в організацію юних ленинців комітет комсомолу і рада дружини вручають кожному піонерві подарунок — книгу з дарчим написом, у якому вказується, що

юний ленінець повинен бути другом книги, дбайливо зберігати багатства культури і цінувати їх. Як подарунки вручаються книги про дитинство і шкільні роки В. І. Леніна, про подвиги героїв боротьби за свободу і незалежність нашої соціалістичної Батьківщини. Другий подарунок — книгу учень одержує в день вручення комсомольського квитка, третій подарунок — у день одержання паспорта громадянина Радянського Союзу.

Щорічно наприкінці третьої чверті перед весняними канікулами в нас у школі проводиться Свято Книги. До цього свята привернуто увагу всієї громадськості. Напередодні кожна сім'я купує в книжковому магазині кілька книжок, — як правило, по одній книжці на кожного члена сім'ї. Протягом кількох днів перед святом піонери — громадські розповсюджувачі книг — носять літературу по дворах робітників і колгоспників. Уранці, перед тим як дітям іти до школи, батько й мати дарують їм книжки. Після уроків проводиться збір дружини, на який діти запрошують голову колгоспу. Голова оголошує рішення правління колгоспу про преміювання книгами кращих громадських розповсюджувачів літератури. Щорічно на це правління колгоспу відраховує 150—200 карбованців. Тут же вручаються премії. Потім рада дружини дарує книги з написами найстарішим колгоспникам і почесним піонерам, які запрошені на збір.

У кожній сім'ї в нас стало традицією дарувати дитині книги в день її народження. Поступово в сім'ї комплектується піонерська бібліотечка, у ній — книги про В. І. Леніна, про героїв боротьби за комунізм, про юних патріотів — героїв-піонерів і комсомольців, науково-популярна література, художні твори класичної і сучасної літератури. Хлопчики дарують книжки дівчаткам у День Дівчаток.

За ініціативою піонерської організації в школі створено Товариство любителів книги. Членами товариства є не тільки піонери, а й дорослі; зараз у товаристві 14 літніх колгоспників і колгоспниць. Зимовими вечорами піонери разом з дорослими збираються в школі, читають книжки. Товариство любителів книги створює тепер народну бібліотеку. Кожен, хто бажає стати читачем цієї бібліотеки, приносить одну книгу. Засновниками народної бібліотеки є і дорослі — любителі книги, і піонери. Фонд бібліотеки поповнюється книгами, які придбані за гроші, зароблені піонерами в процесі сільськогосподарських робіт у колгоспі.

У школі є учнівський кооператив розповсюдження книг. Керує кооперативом правління, обране на зборах представників піонерських загонів. Члени кооперативу продають художню, політичну і науково-популярну літературу колгоспникам, робітни-

кам і службовцям. Вони йдуть до людей на квартири, проводять з ними бесіди. Часто ці бесіди виливаються в дискусії, під час яких піонери відстоюють правоту науково-матеріалістичних поглядів. Особливо велике значення мають бесіди із стариками-віруючими.

За гроші, які платить книгокультторг за розповсюдження літератури, правління кооперативу купує бібліотечки. Наприкінці року, коли кооператив звітує про свою роботу, бібліотечками преміюють кращих розповсюджувачів книг.

За ініціативою піонерської дружини в школі створено стенд науково-популярної літератури і стенд науково-атеїстичної книги. Піонери-активісти з Товариства любителів книги виставляють тут книги й брошури, які за своїм змістом доступні для піонерського віку. Кожен вибирає собі книжку, яка його цікавить, бере книжку додому, читає, потім повертає на стенд. Буває, що окремі книжки, особливо на науково-атеїстичні теми, кілька разів передаються з рук у руки, повертаються на стенд зачитані, побувавши не тільки в підлітків, а й у дорослих.

Книга — могутній вихователь. Школа виховує у дітей любов до книги, знань, науки. Але нехай цей могутній вихователь іде поряд з дитиною і в сім'ї. Створюйте, дорогі батьки, духовне багатство сім'ї — сімейну бібліотеку. Нехай найдорожчим подарунком для твого сина буде книга, дорогий батьку.

ЮНІ МАНДРІВНИКИ У НЕВІДОМЕ

Мрії про подорожі й відкриття — це вітер романтики, що роздуває вогник любові до знань, допитливості й цікавості.

Кожному піонерові нашого загону велику радість приносять дні, коли ми стаємо юними мандрівниками у невідоме. Ось ми йдемо до лісу, сідаємо під дубом — і починається подорож по далеких країнах, у минуле народу, в світ невідомого. Подорожі в невідоме — це моя улюблена справа. Я глибоко переконаний, романтична обстановка, бесіда з дітьми серед природи про те, що їх цікавить, — це вогник, що запалює в серці дитини любов до знань.

— Сьогодні ми будемо подорожувати по Африці, — говорю я дітям. Ми сидимо під дубом на жовтіючій траві; у променях осіннього сонця синіють далекі кургани, стрункі тополі тихо шелестять при дорозі, у блакитному небі тонуть чорні намитинки журавлиного ключа. А дітям здається, що вони йдуть по гарячих пісках Сахари, на обрії піднімаються не древні скіфські кургани, а посічені жаркими вітрами, спалені сонцем кам'яні горби, серед яких учені знайшли нещодавно малюнки

людини, яка жила тут тисячі років тому. Ми — караван шукачів знань, що йде жаркою пустелею. У безмежному морі піску інколи нам трапляються колючі кущі. Сонце наближається до зеніту, хочеться пити, але запаси води в нас суворо розраховані, треба чекати привалу. Ось ми бачимо засипані піском руїни якихось древніх будівель. Кілька тисячоліть тому тут була квітуча країна. На берегах повноводних річок і озер вирувало життя в багатолюдних містах, шуміло колосся на нивах. Потім прийшла сюди лиха пустеля, міста опустіли, руїни засипав пісок. Ми йдемо по слідах тисячолітніх культур. Багато питань хвилює допитливих піонерів. Чому змінюється лице Землі? Чому на тисячометровій глибині землі люди знаходять стодавнє морське дно? Чому сто тисяч років тому земля нашої Батьківщини була вкрита товстим льодом? Куди поділася тропічна рослинність, що буйно зеленіла на землі тисячі років? Чи не згасне Сонце?

Крила мрії переносять дітей до того, що їх оточує, — до рідного села, до берегів Дніпра, до родючих нив, з якими зв'язане життя їхніх дідів і прадідів. Те, що здавалося раніше звичайним, непомітним, тепер викликає гарячий інтерес. Вони давно знали, що степові кургани на нашій землі — це пам'ятники глибокої давнини — скіфські могили. Але хто такі скіфи, як вони жили, що вони робили тут, ось у цій долині? Чому одна з вершин на березі Дніпра зветься Турецьким валом?

Біля старої церкви, в напівзруйнованому цегляному сараї ми влаштували куточок мандрівників у невідоме. Установили грубку — біля вогню довгими осінніми вечорами добре мріяти. І ось ми сидимо біля яскраво палаючої грубки, піонери слухають мою розповідь про льодову тишу Аляски, про льодовики Паміру, про прерії Південної Америки, про дивовижних риб, яких вважали вимерлими, але раптом знайшли живими біля острова Мадагаскара, про таємничих страховищ — якихось велетенських тварин, що жили в озерах Східного Сибіру.

Час від часу ми приходимо в свій куточок. У грубці тріщить хмиз, за стінами шумить вітер, а тут, у затишному куточку, починається світ невідомого, далекого, таємничого. Кожен вечір присвячується одній країні або одному далекому куточку Землі.

Я розповідаю про далеку африканську країну Анголу. Веду дітей вздовж берега річки — від витоків до океану. Яскравими, живими барвами малюю природу — тваринний і рослинний світ, рельєф. Подорожуючи по джунглях, діти милуються водопадами і горами, вкритими пишною рослинністю, дізнаються про поведінку небачених звірів. Розповідаю про народи, що населяють цей багатий край, діти захоплюються мужністю й відвагою мисливців, рибалок, які вступають у безстрашний двобій з крокодила-

ми й акулою. Дитячі серця охоплює хвиля обурення, коли я маю картину страшного гноблення імперіалістами африканських народів, які ще не звільнилися від колоніального ярма.

Надворі ніч, а дітям не хочеться переривати подорож. Ідучи додому, кожен з нас несе в серці палке прагнення досягнути своїм розумом безмежний світ, збагнути його таємниці, зустрітися з людьми великої душі, взяти у їхніх сердець іскру добра і правди. Чим яскравіша, цікавіша подорож, тим більше відкривається все нових і нових загадок, тим більше незрозумілого зустрічається в неосяжному світі. Коли я розповідаю про вулкани і землетруси, піонери засипають мене запитаннями: «Чому в одних місцях вулканів немає, а в інших місцях їх дуже багато? Чи правда, що в глибині Землі такі ж самі речовини, як і в атомному реакторі? Чи правда, що на Венері тисячі вулканів?

Охолоджується чи нагрівається Земля? Чи були в нашій місцевості коли-небудь виверження вулканів? Якщо були, то чи можна тепер знайти сліди вулканів? Чи можна передбачити землетрус?» Жодне з цих запитань не можна залишити без відповіді. І чим більше ми проникаємо в таємниці невідомого, тим більше хочеться знати піонерам.

Поступово діяльність нашого куточка юних мандрівників у невідоме збагачується історичними, біологічними, археологічними матеріалами. Піонерів захопила гра «Подорож у минуле народів». Я розповідаю про міста інків і майя, про дивовижні храми, збудовані тисячі років тому в лісах Індонезії і потім забуті багатьма поколіннями, про гігантські статуї, споруджені невідомими майстрами на острові Пасхи, про египетські піраміди та сфінкси. Неосяжний світ постає перед дітьми як жива реальність, як дійсність. Ми повторюємо подорож Тура Хейердала на Кон-Тікі через океан, вивчаємо життя моря, гір, лісів.

Коли прийшла зима, діти захопилися грою «Подорож у льодову тишу». Ця гра склалася під впливом образів сильних, мужніх людей, які вміють протиставити свою волю, стійкість, розум стихійним силам природи,— героїв Джека Лондона і Жюль Верна, радянських дослідників Арктики й Антарктиди. Діти побудували в снігу житло, зробили каганець з ведмежого жиру (це була звичайна соняшникова олія), спорудили радіостанцію, а потім і електростанцію (все це, зрозуміло, гра). Минуле переплітається в грі з сучасною технікою, і це переплетення ще більше захоплює піонерів, особливо молодших. Діти уявляють себе на крижині, що відірвалася від великого льодового поля і дрейфує в холодному океані. Вони посилають сигнали про нещастя, їм поспішають на допомогу товариші, виряджають рятувальну

експедицію. Після щасливого врятування приємно посидіти в льодовому житлі біля грубки.

Ми сидимо біля карти Полярного басейну. Ось тут, недалеко від полюса, наш льодовий будиночок. Куди понесе нас морська течія? Поблизу яких островів пропливає наша крижина? Ми прагнемо запам'ятати кожний маленький острівець. Подих льодових вітрів пробуджує в дитячих серцях інтерес до далекого куточка Землі. У колективі з'являються допитливі полярні землеходці. Шестикласник Федя намалював карту шляхів видатних мандрівників минулого — Амундсена, Седова. На цій карті виявилось кілька білих плям. Чи ступала тут нога людини? Може, тут невідкриті землі?

Почалася нова гра — мандри по таємничому острову, який діти назвали Плутонією — в цій назві переплелися образи фантастичної повісті Обручева і гіпотези про льодову поверхню далеких планет — Юпітера, Урана, Нептуна, Плутона...

З початком весни, коли на місці льодового табору юних полярників виникли калюжі, діти захопилися новою грою — альпіністським походом на вершини Паміру. Скромні яри й горби перетворилися в уяві піонерів у недосяжні вершини, перевали, гірські стежини, прірви. Чим більше діти взнали про своєрідну природу «даха світу», тим різноманітнішими ставали умови гри і тим більше хотілося знати.

Поступово юні мандрівники в невідоме все більше заглиблюються у вивчення рідного краю. Ми мандруємо степами й уздовж берегів річки, знаходимо сліди праці й боротьби людей, що жили в нашій місцевості багато років тому. В одному із скіфських курганів, що був зруйнований у процесі будівельних робіт, ми знайшли кам'яні наконечники стріл. Знайшли також кістки чоловіка, жінки й коня. В уяві піонерів постала картина трагедії, що сталася тут багато років тому. Чому разом із скіфським воєначальником поховано й жінку? З книжок ми знаємо, що, за віруваннями скіфів, вона повинна була вмерти разом із загиблим у бою. Які почуття хвилювали цю жінку? Що бачила вона у цих степах, з вершини кургану, насипаного тисячами людей? Кожен прагне уявити себе на кургані в той день... Перед очима дітей летять вершини на баских конях, стукотять колеса скіфських кибиток, на обрії спалахують вогні. Із сивої давнини долинає сумна пісня бідняків, які насипають пам'ятник скіфському царю...

Моя розповідь веде піонерів через століття, до наших днів. Дітей хвилюють запитання: що буде на нашій землі через двадцять, тридцять, сто років? Піонери уявляють майбутнє як щасливу працю загальнолюдської родини, в якій кожна людина буде

другом, товаришем і братом іншим людям. Не буде війн, не буде смерті на полі бою. Будуть сміливі поривання людини-творця, що підкоряє стихію. Будуть радощі перемог і гіркота поразок у цій боротьбі. Хочеться ще більше знати, що було в далекому минулому, який шлях пройшло людство від кам'яної сокири і наконечника стріли, що їх ми знайшли в могилі, до космічного корабля.

Ми шукаємо і знаходимо все нові й нові сліди праці давніх епох. Купаючись у Дніпрі, у нашаруваннях прибережного піску ми знайшли якийсь дерев'яний предмет. Виявилось, що це залишки стародавнього човна. Ми відкопуємо його, з хвилюванням розглядаємо поверхню, міркуємо, чим обробляли люди дерево багато років тому... Хтось приніс у школу вирізаний на дереві герб Запорізького війська. У когось на дні бабусиної скрині виявився старовинний рукопис — список давніх українських дум. Усе це дбайливо збираємо, створюємо історичний куточок. Світ стає цікавішим і разом з тим тіснішим. Хочеться подорожувати не тільки в своєму районі, а й далі. Вирушаємо в похід по берегах Дніпра. Відвідуємо місця боїв запорожців, місця народних повстань. Зав'язується листування з юними мандрівниками Росії і Білорусії, з краєзнавцями Чехословаччини.

Юні мандрівники в невідоме вивчають і природні багатства рідного краю. Ми йдемо в яр, розглядаємо розріз ґрунту на глибину до десяти метрів. Перед нами — метровий шар чорнозему — це наше багатство, створене природою. Діти слухають розповідь про те, як людина примножує це багатство і як наша байдужість інколи призводить до загибелі родючого ґрунту. Піонери думають: будемо оберігати, примножувати всенародне багатство. Але для цього треба знати особливості ґрунту на кожному полі. Починаємо вивчати ґрунти колгоспу і району.

Поле дослідження багатств рідного краю поступово розширюється. Діти знаходять граніт і каолін; на березі річки одному з юних дослідників потрапляє в руки червонуватий камінь. Це залізна руда. У піску, вимитому із схилу яру, піонери знайшли золотаві кристали правильної кубічної й пірамідальної форми. Кристали посилаємо на аналіз, чекаємо результатів. Розповіді про багатства земних надр хвилюють дітей, пробуджують у них мрію про те, щоб проникнути в глибину Землі. Що там, на глибині п'ятдесяти, ста кілометрів? Адже ніхто про це ще не знає. Один із своїх походів ми присвячуємо мрії про земні надра. Знаючи, що під верхніми шарами земної кори — цілі моря гарячої води, ми мріємо про те, як ця вода буде використовуватися для зігрівання теплиць, парників. Діти в своїй мрії бачать

сади, які будуть цвісти і давати плоди взимку. Яка цікава, творча праця чекає нас у майбутньому! Які прекрасні пізнання й підкорення сил природи!

Жадоба знань — величезна сила. Вона кличе людину до перетворення світу. Прагнення пізнати світ для його перетворення можна виховати у молодого покоління лише за таких умов, коли все, що людина визнає в дитинстві, пробуджує в неї почуття й переживання. Нехай світ природи і праці відкривається перед юними ленінцями в яскравих образах, у грі; нехай з перших кроків свого свідомого життя дитина пересвідчується, що в світі ще далеко не все пізнано, що життя чекає на молоді, творчі сили.

Ввести дитину в неосяжний світ знань, відкрити перед нею безмежне поле цікавої, захоплюючої праці — одне з найважливіших завдань формування морального обличчя людини. Тут широкий простір для дитячої самостійності. Як знайти місце піонерської організації в боротьбі за глибокі знання? — це питання хвилює вчителів, піонервожатих, комсомольських працівників, батьків. Інколи цю боротьбу вбачають у тому, щоб частіше обговорювати на піонерських зборах успішність дітей. Прагнучи зробити боротьбу за знання предметом змагання, інколи придумують різноманітні форми порівняння показників успішності. Усе це знижує виховну роль піонерської організації, віддаляє її від тих форм роботи, які властиві їй за самою її природою. Піонерська організація повинна виховувати у дітей інтерес до знань, погляд на знання як на умову багатого, цікавого, духовного життя. Дитину має цікавити все — і те, що вона бачить навкруги, і те, що не бачить і, може, ніколи не побачить. Нехай думка її проникає і в дрімучі ліси тропічних країн, і в глибини океану, і в безмежний простір космосу. Нехай розширення знань про неосяжний світ стане такою ж потребою, як потреба в грі, в спорті.

Кожен учитель, кожен батько мріє про те, щоб його діти вирости допитливими людьми, щоб у юному серці запалав вогник жадоби пізнання. Але як запалити цей вогник? Треба розкрити перед дітьми книгу життя, живі, яскраві сторінки навколишнього світу. Нехай дитина сама перегортає сторінки цієї книги, нехай відчуває себе шукачем і землепрохідцем. Від нас, дорослих, залежить те, щоб дитина відчула романтику, красу пізнання.

НЕХАЙ СУСПІЛЬНЕ СТАНЕ ДЛЯ НАШИХ СИНІВ ГЛИБОКО ОСОБИСТИМ

ПІОНЕРСЬКИЙ ЛІХТАРИК

Ми не дамо нашим синам і дочкам усіх радощів дитинства, якщо вони не будуть відчувати себе борцями за збереження і примноження суспільного добра. Дитяча душа дуже чутлива до романтики, краси цієї боротьби.

У нашому загоні яскраво палає вогник цієї романтики й краси. Він зветься піонерським ліхтариком. Піонерський ліхтарик — це всі гарні, цікаві справи, мета яких полягає в тому, щоб до створеного своєю працею люди ставилися як до прекрасної, запашної квітки, щоб красою цієї квітки насолоджувався не тільки той, хто її виростив, а й усі, хто живе поруч. «Де б ти не працював,— тобі до всього є справа. Бережи кожне зернятко, кожний колосок, кожний кілограм добрив, кожну цеглину», — такий девіз піонерського ліхтарика. Турбота про суспільну власність поєднується з працею. Піонер не може бути тільки контролером, тільки охоронцем, — він повинен передусім працювати, створювати матеріальні цінності. Право говорити про недоліки, боротися проти марнотратства й безгосподарності має лише той, хто сам працює.

Юні лєнінці — хранителі піонерського ліхтарика — працюють під керівництвом групи сприяння партійно-державному контролю, яка існує в колгоспі. Дорослі доручають дітям окремі справи. Якщо діти самі не можуть усунути виявленій недолік, вони повідомляють про це групі партійно-державного контролю, але на цьому, певна річ, не вважають свою місію виконаною. Дорослі допомагають їм включитися в активну діяльність по усуненню недоліків.

Група сприяння партійно-державному контролю випускає листок народного контролю (орган партійної організації колгоспу). У цьому листку відводиться місце для рубрики «Під променем піонерського ліхтарика». Тут піонери розповідають про факти недбалого, байдужого ставлення до суспільної власності, при цьому обов'язково вказується, що зробили вони самі для примноження всенародних багатств. Писати матеріал у листок народного контролю має право лише той, хто сам працює добросовісно, допомагає товаришам. Цей неписаний закон спрямований на те, щоб серед дітей не було базік і демагогів, які лише вміють обурюватися недоліками, буркотять, а самі нічого не роблять. Якщо в когось із піонерів виявляються ці погані риси, товариші посилають його на конкретну громадсько-корисну

роботу: покажи, на що ти здатний, завоюй право критикувати недоліки.

Діяльність піонерського ліхтарика проникає в усі ділянки колгоспного виробництва. Колгоспники готуються до сівби, піонери допомагають дорослим — у нас стало традицією: навесні і восени члени шкільної навчально-виробничої бригади і дорослі механізатори засівають кілька гектарів пшениці, кукурудзи, соняшнику та інших культур насінням, вирощеним і відібраним для висівання юними ленінцями. У гарячі дні підготовки до сівби діти очищують своє насіння, інколи відбирають по зернині. Поруч працюють старшокласники і дорослі колгоспники.

Повз дитячий погляд не пройде жодне упущення, жоден факт недбалого ставлення до праці. Ось піонери помітили, що в одну з автомашин, які возять насіння в поле, навантажили пшеницю із значною домішкою подрібнених зерен — отже, урожай буде нижчим, ніж повинен бути. Діти обурені: вони відбирають десять кілограмів насіння пшениці для свого піонерського поля по зернятку, чому ж дорослі не бачать такої недбалості, байдужості? Один з піонерів іде до керівника групи партійно-державного контролю, машину з навантаженим зерном вертають з дороги, пшеницю розвантажують.

Треба швидше очистити насіння від подрібнених зерен, і в цій справі допомагають піонери. Вони насипають пшеницю в приймальний ківш зерноочисної машини, переносять очищене насіння на рівний майданчик, насіння зігрівається на сонечку. Діти радіють: тепер насіння добре. Вони збирають у мішок подрібнені пшеничні зерна, їх виявляється понад центнер. Наступного дня випускається листок народного контролю. У своїй рубриці піонери вмщують замітку: «Не можна засівати поганим насінням». Вони розповідають про те, як вирощували насіння пшениці, як зберігали його і готували до сівби. У замітці піонери викликають на змагання одну з ланок рілничої бригади: засівати тільки відмінним насінням.

Особливо напружені дні в діяльності піонерського ліхтарика — в період збирання врожаю. З перших днів жнив кілька ланок юних ленінців змагаються з дорослими — трудівниками комбайнових агрегатів. Це змагання своєрідне, в ньому яскраво виражений елемент гри. Піонерська ланка бере перед дорослими трудівниками зобов'язання: не залишити на ниві жодного колоска. Дорослі прекрасно розуміють, що їхнє зустрічне зобов'язання має полягати в тому, щоб за комбайном залишалося якнайменше колосків.

Починаються жнива. Ланка збирає колоски на першому скошеному гектарі, діти підраховують колоски, а дорослі з нетер-

пінням чекають результатів підрахунків. Ось виявилось, що на гектарі зібрано шість тисяч колосків. Це дуже багато, комбайнер стривожений, радиться з помічником, виявляє кілька причин втрат. Агрегат зупиняється, проводиться регулювання робочих вузлів машини.

Піонери збирають колоски на наступному гектарі: втрати зменшилися вдвічі. Комбайнера і це не задовольняє, він шукає нові резерви усунення втрат. Досвідчені механізатори добиваються того, що кількість підібраних колосків на гектарі визначається вже не тисячами, а сотнями і навіть десятками.

Промінь піонерського ліхтарика виявляється дуже сильним засобом, який допомагає групі партійно-державного контролю. На прохання парторганізації піонерські ланки, прикріплені до комбайнових агрегатів, у перші дні збирання пшениці обмолочують колоски, зібрані на одному гектарі, зсипають їх у маленькі торбинки. На кожній торбинці напис: ось скільки зерна залишив на гектарі ось такого-то числа механізатор. Ці торбинки виставляються в червоному кутку на столі, поряд з листком партійно-державного контролю. Важко знайти кращий засіб критики недбайливості й невміння, ніж цей конкретний показ.

Щоб не допустити перетворення піонерів тільки в контролерів, уникнути зазнайства, партійна організація створює атмосферу взаємного контролю: діти беруть участь в усуненні недоліків, допущених дорослими, і в той же час дорослі строго перевіряють роботу дітей, не допускають недбайливості і байдужості. Насінні качани кукурудзи, як правило, збираються вручну. Кілька піонерських ланок і груп дорослих займають поруч дві ділянки. Завдання полягає в тому, щоб не залишити жодного качана на стеблі. У кінці роботи робиться взаємна перевірка: група піонерів перевіряє, як зібрали качани на ділянці дорослі, а дорослі беруть під контроль роботу дітей.

І ось майже завжди виявляється, що в дорослих залишених на стеблах качанів менше, ніж у піонерів. Дітей це дуже дивує і тривожить: адже вони знали про те, що буде взаємна перевірка, кожен прагнув не підвести колектив, чому ж так виходить? Поступово стає зрозумілою важлива істина: тільки після кількох днів цієї, здавалося б, дуже простої роботи виробляється увага, спритність. Діти проймаються почуттям поваги до дорослих. Вони переконуються, що моральне право на контроль завойовується тривалою, терплячою працею.

Під час перевезення зерна від комбайнів на тік і на приймальні пункти на дорогах чергують сигнальні пости піонерського ліхтарика. За дорученням групи партійно-державного

контролю діти стежать за тим, щоб жодне зернятко не висипалося з кузова автомашини. Помітивши, що з машини зерно падає на дорогу, піонери записують номер автомашини і негайно повідомляють керівника групи контролю. Дорослі того ж дня вживають заходів для того, щоб неухажний водій автомашини закрив усі щілини в кузові. Наступного дня про номер дірявої автомашини повідомляється в листку народного контролю. За цю допомогу піонерській дружині не раз оголошувалась подяка.

Узимку піонери стежать за тим, як зберігається насіння в колгоспному зерносховищі. Тут для дітей виділяються спеціальні кутки, в яких зберігається насіння пшениці, кукурудзи, соняшнику та інших культур. Час від часу діти перевіряють вологість і температуру насіння. Поряд зберігається насіння рілничих бригад. За дорученням групи контролю діти перевіряють зберігання і цього насіння. Інколи треба пропустити кілька тонн пшениці або соняшнику через зерноочисну машину, щоб запобігти самозігріванню. Піонери починають цю роботу самостійно. Якщо їм не під силу закінчити роботу самим, сповіщають групу контролю, і на допомогу їм приходять дорослі.

Ланки юних пастухів допомагають дорослим заготовляти сіно для худоби. У цій роботі — теж широке поле діяльності піонерського ліхтарика. У піонерських копицях сіно повинно бути сухим і добре зберігати поживні властивості. І ось діти пильно стежать за тим, у якому стані копиці й скирти на всіх сіножатях, чи не протікає дощова вода в скирти, чи не псується сіно.

Улітку працюють ланки юних шовківників — піонери виготовляють тутового шовкопряда. Змагаючись із шовківницькими ланками дорослих, піонери створюють пост піонерського ліхтарика на плантації шовковиці. Вони стежать за тим, щоб не пошкоджувалися гілки на шовковицях. Той, хто пошкоджує рослини, саджає кілька нових деревець.

Кожен батько знає, мабуть, прислів'я: яйце не може вчити курку. Старе це прислів'я, віджило. У ньому відбилися домостроївські звичаї — беззастережне підкорення дітей батькам, неприпустимість будь-якого втручання дітей у справи дорослих. Наше соціалістичне життя відкинуло ці звичаї. Шанування батька й матері, любов дітей до батьків у нашому суспільстві ґрунтуються на єдності ідеалів батьків і дітей. Нехай активніше включаються діти в працю дорослих, нехай живуть інтересами і тривогами батьків. Не бійся, дорогий батьку, що син скаже тобі: ти робиш не так як слід. Сказавши ці слова, син пильно, уважно дивиться на тебе: як ти поведеш себе, батьку? Кожний твій вчинок відлунюється в серці дитини.

Трапився в нас у школі такий випадок. Піонер Микола З. узяв у шкільному фізкабінеті кілька мотків дроту — він робив генератор для діючої моделі вітроелектростанції. Це «узяв» було, по суті, крадіжкою, про неї сказали батькові. Батько покарав сина, наказав йому: «Жодного цвяха не бери в школі; усе, що вам дають на уроках і в гуртках, — це народні цінності, і якщо їх кожен буде тягнути, що ж вийде?» Батько працював у майстерні ремонтно-технічної станції. Через день після розмови з сином він приніс генератор, дав синові, сказав: «Ось, роби те, що тобі треба, але тільки не крадь». Син запитав у батька: «А цей генератор теж народна цінність? Чому ж ти взяв його?» Вражений батько не знав, що відповісти. «Так, ти правий, сину», — сказав він з гіркотою і відніс генератор. Знайшов у металевому брухті якісь непотрібні залізячки, дещо купив у магазині і разом із сином зробив генератор: «Після цієї події син поважає мене в тисячу разів більше, ніж раніше», — з гордістю говорить батько.

Не бійся сказати правду, не бійся відкрити перед сином своє серце, батьку. Пам'ятай, що поруч з тобою щогодини, щохвилини знаходиться вірний страж твоєї честі й совісті — твій рідний син. Його вчать добра й справедливості в школі, у піонерському загоні, у комсомольській організації. Пам'ятай, що на твоїх уроках, батьку, він перевіряє істинність ідеалів, які прищеплюються йому всім ладом нашого суспільства. Нехай пильний, допитливий, вимогливий погляд сина буде для тебе, батьку, чутливою стрілкою компаса, що вказує, як треба жити.

ЗЕЛЕНИЙ ПАТРУЛЬ

Піонерські загони вимагають від юних ленинців захищати зелені насадження, ліси, сади. Якщо правильно організувати цю працю, то вона набуває великого морального змісту.

Група сприяння народного контролю доручає піонерській дружині нашої школи оберігати ліс і полезахисні насадження від знищення й пошкоджень. Весняними і літніми вечорами зелений піонерський патруль вирушає в ті місця, де інколи трапляються випадки крадіжки — самочинної порубки дерев. Піонери мріють піймати порубника на місці злочину, зупинити руку з сокирою.

За останні десять років було чотири випадки запобігання порубці лісу. Винні відповідали перед громадським судом і були суворо покарані. Колгоспники примусили порубників посадити по сто дубків і доглядати їх.

Велику допомогу дорослим подають рейди зеленого патруля в полязахисні лісосмуги, нещодавно посаджені. Молоді дерева добре розвиваються лише за умов, коли ґрунт у міжряддях розпушено і на ньому знищено бур'ян. Якщо на тій чи іншій смузі ґрунт потребує розпушення, піонери відразу ж повідомляють про це групі партійно-державного контролю. Вони надають допомогу дорослим в обробці міжрядь і знищенні бур'яну.

ПІОНЕРСЬКА СКАРБНИЧКА

Піонерською скарбничкою у нас називають різноманітну діяльність, яка полягає в тому, що колектив загальними зусиллями накопичує протягом певного часу матеріальні цінності, необхідні для праці, навчання, дослідницької роботи, відпочинку.

У нашій класній кімнаті стоїть ящик з кількома відділеннями — для насіння плодкових дерев. Кожен піонер приносить і кладе в цей ящик насіння яблуні, груші, черешні, сливи, абрикоса. Збирання насіння триває кілька місяців. У цій справі немає потреби вести облік. Кожен піонер на виду в колективі, діти бачать, хто бере активну участь у збиранні насіння, а хто відстає. Піонери приходять з насінням, як правило, цілими ланками — нехай усі бачать, як ми піклуємося про честь колективу, який вклад вносимо в загальну скарбничку.

Знаючи один одного, повсякденно спілкуючись у колективній праці, піонери відразу ж звертають увагу на те, що той або інший піонер обминає ящик збирання насіння. У такого піонера відразу ж питають: чому ти не робиш свого внеску в скарбничку? Це найсильніша, найдійовіша піонерська критика.

У шкільній майстерні стоїть ящик з надписом: «Піонер, збери кольорові метали». Сюди піонери приносять непотрібні предмети з міді, олова, свинцю, алюмінію, бронзи. За рік накопичується, як правило, не менше сорока кілограмів.

Як важливо, дорогий батьку, щоб твій син жив не тільки сьогоднішніми радощами, а й турботами про завтрашній день. Сьогодні цвіте сад, сьогодні наливаються золоті яблука, сьогодні достигає виноград — це добре, але треба закладати в родючий ґрунт насіння для створення радості тих, хто прийде до школи через кілька років, хто буде жити після нас. У турботах про завтрашній день народжуються перші патріотичні почуття.

НЕХАЙ У ТВОГО СИНА БУДЕ БАГАТО ДРУЗІВ

НАШІ ДРУЗИ — ДІТИ РІЗНИХ НАРОДІВ

Згадаймо, дорогі ровесники, роки своєї ранньої юності. Згадаймо, яким болем відгукувалися наші серця на звірства іспанських фашистів, як раділи ми кожній звістці про перемогу республіканської Іспанії. Кожен з нас мріяв про далеку Гвадалахару, про сонячну Гренаду, душа кожного з нас поривалась туди, де вирішувалась доля волелюбного народу, який став для нас рідним. Доля світу тривожила наші серця.

Залишмо ж, дорогий батьку, цю священну тривогу і турботу про долю світу в серцях наших синів. Нехай наші сини беруть близько до серця все, що відбувається на нашій планеті.

Усе це діти повинні не тільки знати, а й глибоко переживати. А долі світу входять у людське серце тоді, коли трудящі всього світу стають для нього рідними братами. Нехай у наших дітей буде багато друзів — дітей трудящих усього світу.

Найближчими друзями, з якими можна зустрітися, поговорити, для наших дітей є діти трудящих народів нашого багатонаціонального Радянського Союзу.

Є в нашій піонерській кімнаті куточок інтернаціональної дружби. Тут листи і подарунки від наших друзів з братніх союзних республік нашої країни і зарубіжних країн. Наші школярі — українські діти — дружать з дітьми — представниками тридцяти семи народів. Ця дружба — джерело хвилюючих радісних переживань.

Особливо багато друзів у нас у Росії і в Білорусії. Наші друзі — в Смоленській, Калінінській, Вологодській, Ростовській областях, у Красноярському краї РРФСР, у Гомельській, Вітебській областях Білорусії. Є також у нас друзі у Вірменії, Молдавії, Азербайджані, Грузії, Литві й Туркменії. Крім листування з друзями, в кожному піонерському загоні є «Куточок наших друзів». Тут фотографії, які відбивають життя й працю того братнього народу, з дітьми якого листуються піонери. Піонерів особливо цікавлять фотокартки, на яких відбито життя і працю колективу того загону, з яким листуються наші діти. На почесному місці в класній кімнаті — червоне шовкове полотнище з гербом тієї союзиної республіки, з дітьми якої дружить загін. Така традиція нашої піонерської дружини: ми посилаємо вишитий на червоному шовку герб Української РСР, діти нам надсилають герби своїх республік. Почуття дружби підвищує у піонерів інтерес до культури того народу, з дітьми якого дружить загін. Ось у кімнаті загону, який дружить з піонерами

Смоленської області, поряд із золотим гербом Радянської Росії — куточок культури російського народу. В цьому куточку — книги видатних російських письменників — від Радищева до Шолохова, Леоніда Леонова і Костянтина Симонова. Тут же — альбом репродукцій творів живопису видатних російських художників.

У кімнаті загону, який дружить з дітьми Білорусії, — куточок білоруської культури — книжки, репродукції картин, народні вишивки. Піонери, які дружать з дітьми Вірменії, з великим інтересом збирають літературу братського народу, книжки й альбоми з образотворчого мистецтва. У день встановлення Радянської влади в союзній республіці, з дітьми якої дружать піонери, в загоні проводиться збір, присвячений братньому народові. Виго-товляється стенд, на якому виставляються фотографії, діти читають вірші поетів братнього народу.

До цього дня посилаємо друзям свій скромний подарунок — як правило, вишивки на шовку за українськими народними мотивами. Скільки любові вкладають піонери в цю вишивку! Кожен прагне активно взяти участь у колективній праці. Нам теж надсилають такі ж подарунки.

З дітьми, що живуть на берегах Волги, наші піонери домовилися: щорічно в один з осінніх днів відзначати наше свято дружби — Свято Волги і Дніпра. У цей день ми приходимо на берег Дніпра. Урочистість свята зростає від думки, що в цей день приходять на берег Волги наші російські брати. Кожного року ми саджаємо дерево дружби, саджають дерево й наші брати, нехай майбутні покоління юних лєнінців за кількістю дерев лічать, скільки років нашій дружбі — ця думка надає нашому святу романтичного забарвлення.

Зав'язується індивідуальне листування між нашими дітьми і дітьми братніх союзних республік. У багатьох випадках листування переходить у багаторічну дружбу. Окремі юнаки і дівчата продовжують листування з своїми братами й після закінчення школи.

Піонери обмінюються насінням, живцями й саджанцями пло-дових дерев, винограду. Поряд з нашими південними сортами винограду росте північний виноград, надісланий піонерами Під-москов'я. У бузковому гаю росте бузок, живці якого надіслали піонери з дев'яти братніх союзних республік. Коли зацвітає бу-зок, у цей гай приходять багато людей, підлітків, юнаків і дів-чат. Прекрасні квіти, красою яких вони насолоджуються, не-мовби втілюють безсмертну дружбу народів. Хлопчики й дів-чатка, юнаки й дівчата дбайливо зривають гірлянди російського, білоруського, вірменського, грузинського, литовського бузку і

надсилають їх у листах своїм друзям; дивіться, дорогі друзі, на нашій землі квітне ваш бузок, він буде вічно квітнути, і так само вічно буде жити дружба наших радянських народів. У шкільній теплиці ростуть лимони з Грузії, Азербайджану і Вірменії. Квітнуть гранат і мигдаль, надіслані піонерами со-нячної Абхазії.

НЕХАЙ БУДЕ У ВАШОГО СИНА ДОБРЕ СЕРЦЕ

Людина людині — друг, товариш і брат — цей великий принцип комуністичної моралі може стати особистим переконанням, совістю кожного члена нашого суспільства лише за тих умов, коли радість творення добра для людей буде приносити їй най-вище, ні з чим не порівнянне щастя. Комуністична людина повинна бути не тільки вірним патріотом своєї Батьківщини, хо-рошим трудівником, а й добрим другом, братом кожному своєму співвітчизникові.

ДОБРЕ ПОЧУТТЯ — ДЖЕРЕЛО ЛЮДЯНОСТІ. НЕХАЙ ЧИСТИМ Й ШЕДРИМ БУДЕ ДЖЕРЕЛО В СЕРЦІ ВАШОГО СИНА

На станції Знаменка я зустрічав свого друга. Чекаючи на пероні приходу поїзда, побачив дівчинку років десяти. Схилив-шись на речі, вона плакала. Її втішали мама й бабуся.

«Може, їй треба чимось допомогти? — запитав я в матері. Мати сухо відповіла: «Цьому дитячому горю ніхто не допоможе. Чого тільки вчать дітей?.. Думають про все: щоб арифметику знали, і щоб читали добре, і щоб комірці були чистенькі.., а про серце не думають...»

Ці слова зачепили мене. Що ж таке скоїлось? І мати розпо-віла мені...

Це їхня вся сім'я — онука, мати, бабуся. Сьогодні вони їдуть у далекий Казахстан. Їдуть з рідного села назавжди. Обставини склалися так, що треба переїхати.

«Дівчатка, її подружки, пообіцяли провести, прийти на вок-зал, і ось не прийшли. Адже школа поряд — он дах видно. П'ять років училися в одному класі, нібито хороша дружба була, і що ж виходить? Не було в цій дружбі головного — сердечності. Адже розстається людина з людиною на все життя — хіба це не повинно розчулити дитяче серце?»

Я ніколи не забуду, як дівчинка, йдучи у вагон, подивилася на дах рідної школи. Чому її подружки такі безсердечні?

Так, у цій події, як у краплині води, відбилась одна біда школи. А біда ця полягає в тому, що за численними справами дорослі часто забувають про серце дитини. Не пробуджують у нього добрих почуттів, і воно стає байдужим. А від байдужості — один крок до жорстокості. Той, хто легко розстається з своїм другом, не може бути сердечним, чуйним до матері, батька, бабусі, дідуся.

Виховання серця — це цілий світ турбот і тривог, про які ми, дорослі, ніколи не повинні забувати. Я бачу своє найголовніше виховне завдання в тому, щоб у дитячій душі стверджувалися співчуття, жалість, доброта до всього прекрасного, що є в житті, і насамперед до людини.

Перші місяці шкільного життя дітей. Вони взнали один одного, набули першого досвіду колективної праці. Я кажу малякам: «Давайте кожний посадимо маленьке деревце, будемо доглядати за деревами, твоє деревце буде твоїм другом, ти піклуватимешся про нього, як піклується про тебе мати». Ця думка захоплює дітей, кожній дитині хочеться мати маленького друга — плодове деревце.

Дітям взагалі властиво одухотворяти все красиве: лялька в них плаче або скаржиться на недужання; деревцю боляче, якщо зламати гілочку. І ось ми йдемо в шкільний розсадник, кожна дитина бере маленьку вишеньку. Діти копають ямки, саджають деревця, поливають їх. Кожен прагне створити своєму другові добрі умови для життя й розвитку. Це стає глибоко особистою потребою. Ось настали морози, діти тривожаться: як же вони, бідолашні, почувують себе на холоді? Найбільш чуйна дівчинка обв'язала стовбур вишеньки очеретом — так буде деревцю тепліше; її приклад зразу ж наслідували всі діти. Узимку нові турботи: треба зібрати біля своєї вишеньки цілу кучугуру снігу, щоб деревцю було тепліше, а навесні щоб було достатньо вологи. Уявіть таку картину: дівчинка йде морозним ранком до свого друга-деревця, її пальчики змерзли, але вона забула про холод, бере сніг, прикриває гілочки вишеньки. Деревце стало для неї живою істотою.

Коли приходить весна, щодня діти бігають до своїх друзів-деревець: з захопленням зустрічають кожний новий листочок. Улітку приходять до школи, поливають деревця, не допускають, щоб висох грунт.

Минають місяці й роки, у дітей з'являється багато нових турбот, але перший друг — маленьке деревце — назавжди входить у духовне життя кожної дитини. Якщо хтось зламав гілочку, якщо заєць обгриз кору, — для дитини це велике горе. Виростають діти, виростають і дерева. Приходять юнак і дів-

чина до свого дерева, до ровесника шкільного життя напередодні прощання зі школою, радіють і сумують, згадують учителя, з яким разом саджали ці деревця. Приходять у шкільний сад зустрітись із своїм другом через кілька років після закінчення школи. Якщо дерево, посаджене у дитинстві, на всі роки перебування в школі стало другом, якщо людина вклала багато душевних сил у створення, утвердження, збереження краси, в його душі на все життя збережеться почуття турботи про все живе, красиве, створене людьми для людей. Він ніколи не зламає гілку на дереві, ніколи не завдасть лиха людям. Він з обуренням зупинить руку того, хто знищує красу, хто розкрадає народне добро.

Коли я приходжу в незнайому мені школу й розмовляю з дітьми, яких уперше бачу, я кажу їм: «Ось ви вже вчитесь у п'ятому класі. Покажіть свого зеленого друга — деревце, яке ви посадили в перший рік свого перебування в школі». І в переважній більшості випадків бачу розгубленість і подив. Діти здебільшого говорять: «Ось дерева, які ми поливаємо... Ось за цими деревами закріплено наш загін... І виявляється, що ніхто не знає, хто які дерева саджав... Ніхто не може показати свого зеленого друга, своє деревце, з яким було б зв'язано багато радощів, гіркот, сподівань. І не дивно, що в таких умовах виростають байдужі до всього діти,— діти, які відпускають «порцію доброти» «закріпленій» за ними старенькій бабусі, над якою здійснює шефство загін... Ні, так не можна виховувати дітей. Доброта не може бути знеособленою. Серце дитини не може стати добрим, якщо немає живої істоти — рослини, квітки, людини, в якій дитина вкладає свої духовні сили.

Мабуть, декому це може здатися дрібницею, але ми надаємо таким речам виняткового значення. Біля ганку шкільної будівлі навесні діти помітили ніжний зелений росток, що пробився з-під каменя. Малюки показали цей росток мені. Виявилось, що прямо на стежці якимось чудом з'явилась стеблинка суніць. «Будемо, діти, оберігати цю стеблинку,— сказав я.— Це буде наш загальний друг. Нехай росте нам на щастя».

Ця думка припала до душі піонерам. Скільки тривог і хвилювань з'явилось у них. Як берегти рослину буквально на дорозі, де кожної хвилини її можуть розтоптати. Під час перерв діти ставили біля зеленої стеблини чергового. Після уроків у школі залишався на півгодина хто-небудь з дітей, поки всі розійдуться по домівках і рослині ніщо не загрожуватиме. Та одного разу все ж таки не вберегли ніжну стеблину: хтось став на рослину ногою. Як біля тяжкохворої людини збиралися діти навколо пораненого кущика суніць. Бережно підняли його,

прив'язали до ціпка, забитого в землю, полили. Рослина вижила, і на ній зав'язалась одна-однісінька ягідка. Клопоту ще більше додалося. У дітей з'явилися помічники з інших загонів. На охорону кущика суниць і ягоди включилося понад сто піонерів. Ягода достигла, її зірвали і разом з тарілкою суниць, зібраних на грядці, понесли хворій учительці — пенсіонерці. Так відточується тонкість добрих почуттів.

Дуже важливо, щоб змалку діти виявляли сердечну турботу про людину, щоб ця турбота була не нудною обтяжливою повинністю, якої хочеться якнайскоріше позбутися, а духовною потребою. На Свято Першого Дзвоника до жовтенят у гості прийшла стара вчителька-пенсіонерка, яка сорок п'ять років працювала в школі. Пелагія Іванівна Степанова. Вона принесла дітям подарунок — зошити першокласників, яких вона вчила майже півстоліття тому. Діти побачили зошити своїх дідусів і бабусь. Дорогоцінний подарунок вони поклали в свою класну шафу, пообіцяли бережно зберігати (з того часу в нас утвердилася традиція: перші зошити з першими паличками й літерами, з першими словами зберігаються в школі, передаються з покоління в покоління як жива історія школи). Пелагія Іванівна часто приходила до дітей, та ось вона тяжко захворіла: перестала ходити, недуга прикувала її до ліжка. Діти пішли провідати стару вчительку, понесли їй квіти, яблука, виноград.

Пелагія Іванівна почувала себе погано, її гнітила самотність, не давали спокою думки про школу... Але коли приходили діти, до неї поверталася життєрадісність. Вона просила дітей приходити частіше. «Нехай я буду чути ваше щебетання — відразу легше стає дихати».

Ці слова глибоко розчулили дитячі серця. Я розповів дітям про життєвий шлях Пелагії Іванівни. Вони на свій превеликий подив дізналися про те, як у важкі роки Великої Вітчизняної війни, коли фашисти закрили школу й поставили в ній коней, Пелагія Іванівна створила школу в себе вдома, працювала з дітьми в три зміни, ні на день не припинялися заняття. У дітей зміцніло почуття поваги до старої самотньої людини, яка так багато зробила для Батьківщини. Вони пішли до Пелагії Іванівни, понесли саджанець яблуні й виноградний кущ. Допомогли старій учительці вийти на подвір'я, посадили її в крісло. «Ось ми посадимо яблуню і виноград, — щебетали діти, — ви нас пригощатимете плодами. А навесні посадимо квіти, зробимо з диного винограду альтанку — таку, як у школі...»

З того дня між дітьми і Пелагією Іванівною зав'язалася дружба, пройнята щирою турботою про людину, прагненням принести їй радість.

Діти жодного дня не забували про дорогу людину.

У дітей багато радощів, свят, щастя; так нехай же вони в найрадісніші хвилини не забувають, що на світі є самотня людина, нехай розділяють з цією людиною свою радість,— лише за такої умови турбота про людину стане не обтяжливою повинністю, а духовною потребою. Ось діти готуються до свята квітів або до свята врожаю, або до екскурсії в ліс. Я говорю дітям: «Нам радісно, але ж Пелагея Іванівна одна...» І в дітей пробуджуються докори совісті, їм хочеться поділитися своєю радістю з дорогою людиною — віддати їй частку свого душевного тепла. Найкрасивіші квіти вони несуть Пелагії Іванівні. Перші достиглі черешні — Пелагії Іванівні. Перше яблуко, перші грона винограду — їй... Рано-вранці, по дорозі до лісу, вони не забувають забігти до Пелагії Іванівни: «Дорога Пелагіє Іванівно, ми сьогодні на цілий день йдемо до лісу, але ми не забудемо про вас...» У лісі вони збирають букет квітів, приносять увечері старій учительці. Зацвіла липа — радість, але ж Пелагія Іванівна не бачить, як цвіте липа... І діти збирають запашний липовий цвіт, приносять своєму другові, Пелагія Іванівна радіє...

Чи тільки радість повинна жити в дитячому серці? А сум, печаль, тривога, як бути з цими почуттями? Ні, однією радістю і щастям не виховаєш людського благородства. Нехай у дитяче серце приходять сум і печаль,— адже не все і не завжди у друга добре...

Дорогий батьку, придивися до життя свого сина: чи є в нього справжній друг? Чи є в світі жива істота, яка стала для нього безмежно дорогою, в яку він вклав частку своєї душі? Чи стиснулось від болю серце твого сина, коли в друга печаль, горе, нещастя?

ДРУЖІТЬ З ДІТЬМИ, ТОВАРИШІ ДОРОСЛІ!

Малюкам-першокласникам, які щойно переступили поріг школи, я розповів про партизана Великої Вітчизняної війни Олексія Михайловича (деякі обставини життя цієї людини вимагають змінити його ім'я й прізвище). Він пережив велике горе. У грізні дні війни, коли Олексій Михайлович бився з окупантами, фашисти розстріляли його дружину й матір, а маленького сина, якому не було й двох років, завезли до Німеччини. Про цю страшну трагедію знали всі колгоспники, але я дітям не став говорити про сина. Я сказав тільки про зв'язчу розправу над сім'єю — це малюки не раз чули від своїх батьків. Я сказав дітям, що Олексій Михайлович почуває себе самотнім, йому потрібні тепле слово, ласкава турбота. Він буде дуже радий, якщо

ми прийдемо до нього, посадимо квіти у дворі... але ні в якому разі не можна нагадувати про минуле.

Тихим осіннім ранком ми пішли на маленьку вуличку на околиці села, де жив Олексій Михайлович. Перед його будиночком викопали три ямки, посадили яблуньки. Олексій Михайлович, побачивши нас, вийшов на вулицю, почав допомагати нам. Діти спитали його дозволу посадити кущ троянд на подвір'ї. Уже в цей день першої зустрічі ми переконалися, що колишній партизан не такий уже відлюдкуватий, як усі про нього кажуть. Він запросив дітей прийти в неділю в гості, пообіцяв показати щось дуже цікаве.

Малюки з нетерпінням чекали неділі. Прийшли рано-вранці. Олексій Михайлович повів дітей у сад, пригостив їх яблуками. «Невже ж це і є найцікавіше?» — думали діти. Але їх побоювання розвіялися, коли старий повів їх до хати. У великій кімнаті вони побачили справжній звіринець: зайченя, білку, білих мишей у клітці, голуба на столі. Тварини йшли на руки до Олексія Михайловича, брали у нього з рук їжу, а голуб сів на плече старого.

Вражені діти засипали Олексія Михайловича запитаннями: де він узяв зайченя й білку, звідки в нього білі миші? Старий сказав: «Це мої друзі. Я допомагаю їм зміцнитися, а потім випускаю на волю. Тільки білі миші залишаються. Потім знайдуть ще нових друзів». Перед дітьми відкрився світ зворушливої турботи про живих істот, турботи людини, якій треба вилити свою ласку. Колись Олексій Михайлович був мисливцем, хоч за багато тижнів своїх мисливських мандрів не вбив жодного зайця, жодної качки. Він любив природу, допомагав ослаблим і пораненим звіряткам і птахам, охороняв їхні нори та гнізда.

Залишившись самотнім, він усю любов свого серця почав віддавати тваринам, про яких, як він сказав дітям, ще мало піклуються люди. Навесні і влітку він підбирає скалічених, слабих зайченят, білок, лисенят, виходжує їх і потім випускає — йдуть, живіть, радійте широким просторам і ясному сонечку. «Ось нещодавно я випустив двох лисенят...» — сказав Олексій Михайлович, і, коли діти почули ці слова, в їхніх очах запалали вогники захоплення. Потім, через кілька місяців після того як народилася дружба з цією незвичайною людиною, один малюк запитав: «Але ж лисиця завдає шкоди — вона курей хапає...» Старий відповів: «Є не тільки корисне і шкідливе. У світі є й гарне, ніколи не забувайте про це, діти».

Через тиждень Олексій Михайлович повів нас до лісу. Перед нами відкрився дивовижний світ природи. Старий показав дітям сліди звірів; малюки побачили, як лисиця маскує підходи

до нори, як їжак закінчує останні приготування до зими, як сірий заець стає нерухомим і зливається із землею, коли до нього наближається людина або хижий птах.

За радощі, які так несподівано дав їм Олексій Михайлович, діти готові були віддячити, чим тільки могли. Вони приносили старому квіти, поливали трояндовий кущ, посаджений у дворі, подарували кілька книжок про природу. І з нетерпінням чекали весни. У перший же ясний весняний день Олексій Михайлович випустив на волю всіх звіряток, яких можна було випустити. Для дітей це було великим святом. Улітку ми часто ходили з Олексієм Михайловичем до лісу; старий розповідав про трави, квіти й дерева. Під час цих походів і екскурсій підібрали кілька звіряток, яких було взято на поправляння й лікування в «лікарню» доброї людини.

Дружба з дітьми принесла Олексію Михайловичу велику радість. Він з кожним днем усе більше прихилився до дітей, йому важко було пережити день, коли з якоїсь причини діти не могли прийти до нього. У довгі зимові вечори діти збиралися на вогник до дідуся Олексія, читали книжки, розповідали байки. Діти помітили, що Олексію Михайловичу важко слухати, читати, говорити, думати будь-що про війну, про партизанський рух. Ми підібрали цікаві книжки про тварин, рослини, про явища природи.

Присадибна ділянка Олексія Михайловича переходила в заливну луку. Улітку дідусь косив сіно — не для господарства, бо ніякого господарства в нього не було, — а тільки дітям на радість. Літніми вечорами на сінник до старого приходили діти; дехто засиджувався тут до світанку, слухаючи розповіді дідуся про птахів, тварин, про квіти, про далекі країни, зірки.

Бережливе, турботливе ставлення до природи, особливо до рослин, Олексій Михайлович умів одухотворити сердечною турботою про людину, душевною теплотою, ласкою до матері, батька, бабусі, дідуся, братів, сестер. Коли малюки перейшли у третій клас, Олексію Михайловичу виповнилося шістьдесят дев'ять років. Діти принесли йому квіти і подарунки — книжки про природу. Зворушений турботою і ласкою дітей, старий сказав: «Відведемо частину моєї присадибної ділянки під троянди. Будете вирощувати троянди для своїх матерів, братів, сестер, батьків, дідусів і бабусь. У кожного з вас нехай буде там стільки кущів, скільки є на світі найдорожчих, найрідніших, найближчих вам людей».

Це була праця, одухотворена найвищими почуттями. Кожен саджав три, чотири, п'ять кущів. Навесні і влітку діти поливали троянди, і вони дарували прекрасні квіти. Ці квіти піонери несли рідним і близьким.

Так у маленькій хаті старого партизана запалав новий яскравий вогник — піонерський вогник людяності. Палає цей вогник яскравим світлом благородних почуттів і поривань, осяює душу не одного десятка юних ленінців. Тут, у променах цього вогника, зародилася прекрасна традиція, яка підносить найдорожчу в світі людину — матір. Тут уперше піонери з допомогою доброї людини побудували маленьку тепличку, в якій вирощували хризантеми — спеціально для того, щоб дарувати їх матерям, бабусям і дідусям у день народження.

Цвітуть троянди, збираються в тихі вечори на сіннику нові покоління юних ленінців, приходять у сад троянд брат і сестра, саджають новий трояндовий кущ, викохують його, чекають нових квітів, несуть добрі почуття людям і насамперед — матері.

Добрі люди — це безцінне духовне багатство нашого народу. Нехай же їхні серця передають тепло людяності серцям юних ленінців. Нехай люди, які утвердили велику красу світу — правду комуністичних ідей, — учать молоде покоління жити, вчать бути прекрасними, сердечними, добрими людьми — будівниками комунізму.

САД МАТЕРІ ГЕРОЇВ

Матір'ю Героїв називають у селі Ганну Петрівну Пономарьову. У неї два сини, чоловік і брат загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Жінка оточена пошаною й повагою, піклуванням усіх колгоспників. Але ніяке піклування не може загоїти душевну рану. Усі в селі знали, як нудьгує мати за дітьми. Коли повз її двір ідуть до школи малюки, вона виходить на вулицю, просить дітей зайти до неї в сад, цілує їх, пригощає яблуками.

І ось до матері прийшли діти-жовтенята, які готуються до вступу в піонери. Вони принесли п'ять саджанців винограду, вирощені для неї в розсаднику, і п'ять саджанців троянди. У цей сонячний день ранньої весни десь у Карпатах загинув смертю героя її молодший син. Діти вирішили закласти Сад Матері Героїв. Вони посадили виноград і троянди. Нехай цей сад буде живим пам'ятником, нехай цвітіння життя прославляє матір.

Мати була зворушена увагою і ласкою дітей. Вона просила приходити якнайчастіше, розсіяти її самотність. «Кличте мене, дорогі діти, матір'ю», — прохала Ганна Петрівна. Діти приходять у сад, поливають виноград і троянди.

Юні ленінці, які заклали Сад Матері Героїв, закінчили школу, естафету дружби підхопили нові покоління піонерів. Щороку в дні досягання винограду в Сад Матері Героїв приходять

учні й дошкільнята. Мати зрізує достиглі грона, запрошує дітей до хати.

Праця, одухотворена любов'ю до Матері — творця людини, — це велика виховна сила. Нехай же частіше одухотворюється праця цими високими спонуканнями.

НЕ ЗАБУДЬ, ЩО ТВІЙ СИН ЧЕРЕЗ КІЛЬКА РОКІВ СТАНЕ ГОЛОВОЮ СІМ'І — БАТЬКОМ І ЧОЛОВІКОМ

Як часто забувають про це батьки й учителі... Одного разу я зустрів батька свого колишнього учня. Іван Данилович, ніяковіючи, у роздумі говорив: син надумав одружуватися. А йому всього двадцять один рік... Не готовий він ще до цього. Весь час вважали його дитиною — і ось у нього самого незабаром будуть діти. Забуваємо ми про це...

Морально, духовно підготувати наших синів до високої місії батька й чоловіка — це одне з найважчих і найтонших завдань виховання. Що тут найголовніше? Добитися того, щоб у чуйну дитячу душу, на благодатний ґрунт упало насіння священного людського почуття — почуття вірності сина — матері, брата — сестрі, чоловіка — дружині. Відкрити їхнім очам високу людську вірність у житті. Показати хлопчикам і дівчаткам ту грань людських відносин, перед якою вони б зупинилися вражені. Ця грань повинна вразити їх, торкнутися найчутливіших куточків дитячого серця.

Одного разу ми з піонерами поверталися з туристського походу. Недалеко від свого села наздогнали дідуся. Було жарко, старий стомився. Дізнавшись, що нам по дорозі, ми допомогли йому нести теплу фуфайку і плащ. Провели додому. Цей старий був лікарем, пішов на пенсію, нещодавно переїхав у наше село із сусіднього села, кілометрів за п'ятнадцять. Що ж він робив у лісі? — *запитав хтось із хлопчиків.*

Через тиждень ми пішли в ліс відпочивати, варити кашу. Дивимось — тією ж стежкою йде наш старий. У чому ж справа? Куди він ходить? Ми бачили, що старому ходити нелегко, йому сімдесят років, — навіщо ж він вирушає в такі далекі прогулянки?

Те, про що я дізнався й розповів хлопчикам та дівчаткам, вразило їх. Кілька місяців тому він поховав у сусідньому селі дружину, з якою прожив сорок п'ять років. Переїхав нещодавно до нас, хотілося старому, щоб кожний куток, кущик не нагадували про дорогу людину, не ятрили рану. Гадав, буде легше, а зробилося ще важче. В очах у старого — печаль. Навіть тоді, коли він усміхається, очі залишаються сумними. Гадаєте, діти,

він просто так на прогулянку ходить? Ні, він кожної неділі несе квіти на могилу дружини.

Я довго міркував перед тим, де розповісти хлопчикам і дівчаткам про цей звичайний і водночас вражаючий прояв людської вірності, відданості. Розповів у тихий вечірній час, коли піонери зібралися на лужку в своєму куточку краси помилуватися заходом сонця і червоними гронами достигаючих вишень. Я бачив, як у хлопчиків розширилися очі, як погляд звернувся до лісу, за яким лежить село, де старий поховав дружину. Ніхто не промовив і слова. А я відчував, що всі вражені.

У неділю ми знову пішли в ліс і знову зустріли Петра Панасовича. Накрапав дощик, ми сховалися під гіллястим дубом. Дехто не вірив, що старий сьогодні понесе квіти, але все-таки між деревами з'явилася його знайома сутулувата фігура.

Настала осінь. Ми подружилися з Петром Панасовичем. Одного разу він запросив нас до себе додому. Дві кімнати його маленького будиночка потопали у квітах. Поряд з будиночком старий щось будував. Нам незручно було розпитувати: споруда була схожа і на маленький сарайчик для кролів і на льох. Ми допомагали стругати дошки, закопувати стовпчики. Через кілька тижнів ми не пізнали споруду: виявилось, дідусь побудував оранжерею для квітів. Він любив квіти. Він вивів новий сорт троянди, назвав його ім'ям своєї дружини. Коли ми приходили в оранжерею до Петра Панасовича і нас оточувало море квітів, хлопчики якось підтягувалися, в їхніх обличчях з'являлося щось строге, урочисте. Вони говорили півголосом, боячись перешкодити Петру Панасовичу, що чаклував над квітами. Було чим вражатися: дідусь викопував у лісі й на луках кореневища й цибулини квітів, вмщував їх у спеціальні посудини з живильним розчином, і завжди напередодні неділі зацвітали дивовижні лісові й лучні квіти: на дворі хуртовина, заметіль, а Петро Панасович приготував свій букет...

Щоразу, коли ми поверталися від дідуся, я розповідав про прекрасну дружбу й кохання, про благородство материнства, про вірність людини людині. Діти слухали, затамувавши подих, просили розповісти ще і ще... Я бачив, що мої розповіді про подвиг дружин декабристів, про дружбу Маркса і Енгельса, Леніна і Крупської, Герцена і Огарьова пробуджують у дитячих серцях бажання чимось виявити свої добрі почуття, зробити щось хороше для Петра Панасовича. Напередодні неділі, коли всі дороги занесло снігом, вони понесли старому букет хризантем, вирощених у шкільній теплиці. Петро Панасович був глибоко зворушений, на його очах виступили сльози. З тієї пори хлопчики й дівчатка часто проводжали Петра Панасовича у ліс і там

чекали його повернення. Спорудили курінь, розпаливали маленьке вогнище. Петро Панасович із задоволенням сівав біля вогника, відпочивав, розповідав дітям про природу; він був закоханий у квіти й трави.

Він почав приходити до нас у шкільну теплицю, щоразу приносив якийсь живець або пагонєць, допомагав вирощувати квіти взимку, знаходив у лісі кореневища конвалій, передавав дітям своє захоплення красою, вчив сприймати і відчувати найтонші відтінки прекрасного.

Я помітив, що хлопчики і дівчатка до чогось готуються. Здогадувався, що хочуть чимось порадувати Петра Панасовича, радів цьому сам і намагався не помічати того, що задумують діти. Виявилось, що вони дізналися від когось про день народження покійної дружини лікаря і напередодні цього дня віднесли на могилу букет квітів. Ані слова не згадали про свій вчинок діти, ані слова не сказав і Петро Панасович. Про те, що він бачив букет, було видно по його посвітлілих очах, по задумливому погляді, по м'якому, ласкавому голосу. Діти все це відчули. Як добре, що їм стала зрозуміла мова почуттів — не треба слів, без слів зрозуміло, що говорить серце. Я з радістю помічав, що дівчатка й хлопчики під впливом цієї незвичайної людини стають м'якшими, добрішими, людянішими. Зникла розв'язність і напускна грубість. У дітей відкрилися очі на те, де і коли треба помовчати. Мабуть, вчинками почав керувати голос совісті, а почуття — найвірніший страж совісті. Ось колектив зібрався саджати дерева: усі йдемо з лопатками, відрами. І яюсь само собою виходить, що хлопчики копають ями і носять воду, а дівчатка обрізують корені, засипають ями землею, стежать, щоб дерева висаджувалися рівними рядками.

Петро Панасович передав своїм юним друзям багато насіння квітів. Навесні він допоміг закласти розсадник гладіолусів і бузковий гай. У догляданні за квітами перед хлопчиками й дівчатками все яскравіше розкривалося джерело радощів. Кожен з юних друзів Петра Панасовича зробив квітник (а дехто оранжерею) на присадибній ділянці батьків. Квіти поступово увійшли в духовне спілкування між дітьми й батьками. Дружба з Петром Панасовичем поклала початок хорошій традиції: саджати трояндовий кущ на пам'ять про якусь добру подію. Це він саджав щороку в день народження дружини кущ троянди, казав дітям: «У кожного з вас буде в житті найдорожча після матері людина — чоловік, дружина. Прийде час такого розставання, після якого не буде зустрічі ніколи. Бажаю вам прожити життя так, щоб пам'ять про друга, який пішов назавжди, була такою ж радістю, як довгі роки життя з ним». Ці слова гли-

боко запали в душу хлопчикам і дівчаткам. Може, печаль цих слів комусь здається старомодною і сентиментальною, але це все-таки прекрасні слова. Треба утверджувати в дитячих серцях не тільки життєрадісні почуття, а й почуття печалі. Навчити радіти і насолоджуватися щастям — справа неважка. Набагато складніше виховати чуйність до горя, печалі. А без цієї чуйності не може дорожити людина й щастям.

...З тих пір минуло вісім років. Давно закінчили школу ті, хто, повертаючись з походу в жаркий літній день, був вражений людською вірністю. Нещодавно я пішов на могилу Петра Панасовича — його поховали поряд з дружиною. Ішов з великою тривогою: мабуть, думалося, дві могилки поросли бур'яном, хто згадає про них, адже не залишилося в них на світі жодної близької людини. Радісно закалатало серце, коли я побачив на могилах два кущі троянд. Значить, глибоко пустило корені насіння добрих почуттів. Життя, люди — наймудріший учитель і вихователь. Навколо нас багато прекрасних людей, у душі яких сяють золоті крихітки комуністичного ідеалу — людина людині друг, товариш і брат. Ми повинні побачити ці крихітки, відкрити їх перед очима й серцем дітей як зразок людяності.

СВЯТО ДІВЧАТОК

Формування моральної готовності до того, щоб стати чоловіком, дружиною, батьком, матір'ю — це одне з найтонших і найважчих завдань виховання. Воно полягає, звичайно, не в тому, щоб дитині розтлумачувати питання кохання й дружби, відкривати те, що їй важко збагнути і поки ще не треба знати. Усе життя дитини, все, що вона бачить, робить, відчуває, — повинно прищеплювати їй переконання: найдорожче в житті — це людина, найвища гідність, честь, доблесть — давати щастя іншій людині, бути самому добрим, гарним, щоб моя духовна краса приносила щастя людям. Перш ніж відчутти потяг до особи протилежної статі, людина повинна навчитися більше віддавати, ніж брати від інших, — віддавати тепло своєї душі, діставати від цього глибоке задоволення.

З перших днів перебування дитини в школі ми пробуджуємо в неї добрі почуття — сердечність, чуйність до внутрішнього світу іншої людини. Чим менша дитина, тим легше пробудити в неї добрі почуття. Маленькі діти розкривають свою душу у вчинках, їхні почуття живуть у чомусь яскравому, конкретному, наочному. Як важливо вміти використати ці дорогоцінні роки для виховання святого, романтичного почуття кохання. Кожному новому поколінню малюків, що вступають у школу, я розпові-

даю про героїчний вчинок радянського воїна, який своїми грудьми закрив маленьку дитину на ворожій землі. Ця розповідь торкається чутливих куточків дитячих сердець, пробуджує в малюків гаряче бажання зробити щось добре. Діти відчувають, що найдорожче — це людина, що в ім'я честі й життя інших своєю емоційно насиченою розповіддю досягати того, що в хлопчика виступили сльози на очах, коли він дізнався, що сусідка по парті захворіла: не може прийти в школу, не може вивчити уроки, — цей хлопчик, ставши юнаком, зрілою людиною, буде люблячим, турботливим чоловіком, голос совісті ніколи не дозволить йому не тільки завдати лиха дівчині, дружині, матері, а й образити її, стривожити, додати клопоту.

Добре почуття — чуйний страж совісті. Совість допомагає дитині побачити, де треба втрутитися в те, що, здавалося б, не стосується її особисто. І втручання її полягає в тому, що вона, дитина, поділяє горе, образу, негоду, лихо, які переживає її товариш або зовсім незнайома людина. Вона віддає тепло своєї душі тому, хто потребує підтримки.

Миколка і Галя — семирічні діти, вони сидять за однією партою, разом готують уроки, граються. Вони захоплені підготовкою до новорічної ялинки: готують костюми, розучують пісеньку. Мама пошила Галі гарний головний убір, накрохмалила його, дівчинка принесла на новорічний ранок цей убір, обачливо поклавши його в спеціально зроблену для цього коробку. Перед початком хороводу хтось сів на коробку, — красу головного убору зруйновано. Для нас, дорослих, це маленький епізод, а для дитини — велике горе. Захоплені загальною хвилею веселощів, діти не помітили, що Галя стоїть з похиленою головою осторонь... Миколка помітив це. Він підійшов до дівчинки, побачив зім'яту коробку і все зрозумів. Не сказав ані слова співчуття, тому що він не вмів цього робити. Але в його душі живуть добрі почуття, і в ту хвилину, коли він побачив горе друга, його серце пройнялося тим самим болем, що й серце Галі, він узяв дівчинку за руку...

Ніяких слів не треба, коли є добре, гаряче, трепетне почуття. Для дівчинки горе хлопчика стало світлим променем, що осяяв її душу. Значить, є на світі людина, для якої моє горе — це її горе. І ось уже замість сліз в очах Галі — іскорки радості, дівчинка веде хлопчика за руку, грається, танцює, і ніхто не помічає, що в неї нема на голові гарного головного убору.

Скільки в дитячому житті (та й у житті дорослих) таких ось подій, коли тільки щире людське почуття виявляється тією казковою живою водою, яка проганяє печаль, полегшує горе,

повертає радість. Дати людині тепло свого почуття, проіннятися її тривогами, увібрати в своє серце її турботи — це для людини найблагородніший вчинок. Спонукати до цього вчинку — це не означає на кожному кроці підказувати дитині: роби ось так. Усе життя колективу має бути емоційно насиченим, дитина сама має відчутти, що їй робити.

Ставлення до дівчинки, дівчини, жінки — це найяскравіший вогник, що запалює добрі почуття в серці хлопчика, юнака, майбутнього чоловіка, батька. З перших кроків шкільного життя ми прищеплюємо дітям думку: в дівчинці, дівчині, жінці найяскравіше втілена людська краса, бо вона — творець нового життя, нової людини. За це її треба не тільки поважати, любити, а й схилитися перед нею. Ми добиваємося, щоб хлопчики і юнаки пережили радість від того, що вони приносять радість дівчаткам і дівчатам.

У першу неділю січня (це відбувається в зимові канікули) у нас відзначається одне з найрадісніших свят — Свято Дівчаток. Підготовка до нього і саме свято сповнені хвилюючими почуттями. Кожний хлопчик готує подарунок своїй сестрі або подрузі. Класні колективи готують своїм дівчаткам колективні подарунки. Ми не допускаємо, щоб для подарунків купували щось готове. Стало традицією: подарунок створюється працею, турботою. Хлопчики випилюють лобзиком, клеють, шиють... Найчастіше їхні подарунки — це вирізані з фанери фігурки персонажів дитячих казок, тварин, птахів, ляльки, шкатулки, малюнки. Але це не головне. Головне — це квіти. Хлопчики, підлітки, юнаки вирощують до цього дня (у теплицях, у живих куточках) квіти або квітучі гілочки дерев. Виростити взимку квіти проліска, конвалії, добитися, щоб зацвіла гілочка вишні — це важче, ніж випилати лобзиком найхімернішу фігурку. Як добре, що хлопчики докладають зусиль, турбуються, тривожаться — і все в ім'я того, щоб принести радість дівчаткам. Добре й те, що квіти втілюють найчистіші моральні порухи дитячої душі — повагу, любов.

Готують діти подарунки й матерям до жіночого свята. Тут теж головне — почуття. Нікуди не годиться те, що, згадавши про наближення восьмого березня, дитина просить у матері грошей, щоб купити їй подарунок — листівку, книжку. Заздалегідь, задовго до жіночого свята, ми пробуджуємо в дітей палке почуття вдячності матері за все, що вона робить і дає дітям. Діти прагнуть принести матері радість. Вони вирощують для мам квіти. З осені діти спеціально з цією метою викопають кореневища лісових і польових квітів, зберігають їх у теплицях і в живих куточках. Окрім квітів, гарними подарунками матері є малюнок

ки, вишивки, вірші й оповідання (не треба розкішних альбомів — вірш чи оповідання пишеться у зошиті або на аркуші паперу).

Є в нас ще одна романтична традиція, яка виховує почуття поваги до дівчинки, дівчини, жінки. Кожний хлопчик у першу осінь свого шкільного навчання саджає дома Яблуньку Мами, Яблуньку Бабусі, Сестри. Якщо у хлопчика кілька сестер, він саджає кілька яблуньок. За цими деревами діти дбайливо дглядають. Ми постійно нагадуємо про це, даємо, можна сказати, духовну зарядку для цього. І ось настає час, коли яблуньки починають плодоносити. Із завмираючим серцем, з великим хвилюванням чекає хлопчик того дня, коли досягнуть перші плоди. Він зриває їх, несе мамі, бабусі, сестрі.

Зробіть, дорогі товариші батьки й учителі, так, щоб кожна дитина пройшла цей тривалий шлях — від першої пригорщі викопаної землі для садіння яблуні до першого достиглого яблука, — і ви переконаєтесь, як ця романтична, одухотворена добрим почуттями праця облагороджує людину.

Семирічні хлопчики, яких я двадцять років тому зустрів на порозі школи і які тоді були соромливі, тулилися до материнської руки, — стали дорослими людьми. Вони приводять до школи своїх синів. І щоразу, коли приводить свого сина батько, якого я знаю з колиски, якого десять років за руку водив у роки дитинства, отрочтва, ранньої юності, я в думці питаю молодого батька:

— Що ти залишиш у серці свого сина, батьку? Ти повторив себе в своєму синові — в нього твої очі, твоє волосся, твої рухи... Але чи зможеш ти повторити в ньому свою душу, чи зможеш створити людину, таку ж красиву, як ти, і красивішу, ніж ти, — адже життя тече не по замкненому колу, а по висхідній стежині, що веде до вершини людської краси — комуністичної людини? Кожному молодому батькові, який переживає незабутні почуття хвилювання в ті хвилини, коли син робить перший крок по цій стежині, хочеться сказати: залиш, дорогий батьку, в серці сина свого моральне і духовне багатство поколінь, які завоювали свободу і незалежність нашої Батьківщини, побудували соціалізм, відстояли його в суворі роки Великої Вітчизняної війни, підняли з попелу господарство нашої країни, будують комунізм. Залишмо, дорогі батьки, в серцях наших синів усю красу навколишнього світу, все багатство наших сердець і сердець наших предків.

*«Слово до батьків»
та матеріали першого розділу публікуються вперше.*

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

БАТЬКІВСЬКИЙ АВТОРИТЕТ

БАТЬКІВСЬКА ЛЮБОВ І ВОЛЯ

Є старовинна українська легенда.

У матері був єдиний син — дорогий, ненаглядний. Душі в ньому мати не чула; по краплинці збирала росу для вмивання, найтоншим шовком вишивала сорочки. Виріс син — ставний, гарний. Одружився з дівчиною предивною, небаченою краси. Привів молоду дружину в рідну хату. Не злюбила молода дружина свекруху, зненавиділа її. Боялася мати показатися невістці на очі, сиділа в сінях. А потім у сарай переселилась. Але й це не заспокоїло красуню. Каже вона чоловікові: «Коли хочеш, щоб я жила з тобою, убий матір, вийми з грудей її серце і спали на повільному вогні».

Не здригнулося серце в грудях сина, зачарувала його небачена краса дружини. Каже він матері: «Наказала мені дружина вбити вас, мамо, вийняти з грудей ваших серце і спалити на повільному вогні. А не послухаю — піде від мене дружина. Не можу я жити без неї: не можу не послухатись...» Заплакала мати й відповідає синові: «Ну що ж, сину, роби так, як велить серце».

Пішов син з матір'ю в діброву, наламав сухого хмизу, розпалював вогнище. Убив матір, вийняв з грудей серце. Поклав на жар. Спалахнув сучок, тріснув, полетіла жаринка, ударила в обличчя синові, обпекла. Скрикнув син, закрив долонею обпечене місце. Стрепенулося серце материнське, що горіло на повільному вогні, прошепотіло: «Синочку мій рідний, тобі боляче? Зірви листок подорожника, ось росте біля вогнища, приклади до обпеченого місця, а до листа подорожника приклади серце материнське... Потім у вогонь покладеш...»

Заридав син, схопив гаряче материнське серце в долоні, уклав його в розкраяні груди, облив гарячими сльозами. Зрозумів він, що ніхто й ніколи не любив його так гаряче й віддано, як рідна мати. І такою величезною й невичерпною була любов материнська, таким всесильним було бажання материнського серця бачити сина радісним і безтурботним, що ожило серце, закрилися

розкраяні груди, підвелася мати і притисла кучеряву голову сина до грудей. Осоружною стала йому дружина-красуня, не міг він повернутися до неї. Не вернулася додому й мати. Пішли вони вдвох степами широкими, стали двома могилами високими.

Така легенда, створена народною мудрістю. Немає любові, сильнішої за материнську, немає ніжності, ніжнішої за ласку і турботу материнську, немає тривоги, тривожнішої за безсонні ночі й незімкнуті очі материнські. «Коли в серці синовому загориться іскра, в тисячу разів менша від факела материнської любові, то й тоді ця іскра буде все життя людське горіти незгасним полум'ям», — говорить старовинна українська мудрість.

Синівська вдячність... Немає вищої радості для людини, яка відчуває наближення присмерку свого життя, ніж вдячність дітей за добро і благо, створене батьками в ім'я їхніх синів і дочок, добра і блага. І немає гіркішого й сумнішого почуття для батьківського й материнського серця, ніж відчувати, що син або дочка байдужі, безсердечні, що вони забули про все добре, зроблене для них матір'ю і батьком.

Невдячний син... невдячна дочка... — у скарбниці народної моралі це, мабуть, найгостріше, найглибше осудження людських пороків. Давно стали батьками й матерями ті, хто сидів за партою. Сотні людських долів склалися і складаються на моїх очах. І життя переконало мене, що в трудового народу нам треба вчитися виховання чистого, благородного серця. У невичерпному джерелі народної моралі нам треба черпати духовну енергію справжньої людяності, дружби і товариськості, справжнього братства вільних людей. Трудовий народ нещадно засуджує синівську невдячність і підносить благородство синівської любові й відданості. Розповім повчальну життєву історію, яка відбулася в нашому селі Павлиші не так давно.

Поруч жили дві матері — Марія і Христина. Працювали в колгоспі, рослили синів: у Марії виростав син Петро, у Христини — Андрій. Хлопчики були однолітками. Восени тридцять дев'ятого року прийшла пора Петрові й Андрієві йти в армію. Разом проводжали Марія і Христина синів на службу, разом рахували, скільки днів залишилося чекати синьоокого, білявого Петра і чорноокого, з чубом, як вороняче крило, Андрія. Почалася війна, прийшов на українську землю ворог-загарбник, два роки матері чекали звісточки від синів, але не було довгожданої звісточки. Визволила рідна Радянська Армія землю українську, прийшли Христині й Марії листи в синеньких трикутних конвертах, затремтіли радісні серця — живі сини. Відгріміли останні залпи війни, на одному тижні повернулися Петро й Андрій, радість прийшла в переболілі серця материнські.

Недовою була радість. По-різному склалися долі матерів, але однаковим було горе. Захворіла Марія, лягла в ліжку, перестали слухатися ноги. Важко було Петрові, не тільки хвороба матері звалилася на нього бідою несподіваною; одна біда, як кажуть, іншу веде за собою. Чекала Петра наречена чорноброва, на radoщах вирішили одружитися, як тільки прийшов Петро зі служби. Не накладаш заборони на молоде кохання, завагітніла Галина. За законами народної моралі треба синові увести дівчину в рідний дім, а тут хвороба прикувала матір до ліжка. Бачить вона, як мучиться син, ночей не спить. І каже мати: «Не ганьби Галину, хай увійде в наш дім законною дружиною твоєю, а зі мною — що буде, те й буде». Прийшла Галина в дім, зажили з Петром дружно й мирно, усе добре було б, коли б не матрина хвороба. Хорошим, роботящим трактористом став Петро, а Галина працювала на фермі. Добре заробляли діти, але не радувало ніщо: мати лежала нерухома, жоден лікар не міг сказати, що за хвороба в неї в ногах.

Повезли Марію до Києва. Залишили в лікарні, сказав лікар: треба лежати півроку, а то й більше.

Не півроку, а два роки пролежала Марія в лікарні. Підвелася, одужала. «Не ліки підняли мене з ліжка,— казала вона людям,— а велика синівська любов». Із схваленням, з великою повагою говорили в селі про Петра і Галину. Матері й батьки ставили їх за приклад, повчаючи дітей, як жити на світі. Більше двадцяти років минуло відтоді. Постаріла Марія, але радість світитися в її очах, щастя поселилося в новому будинку, збудованому на околиці села; виростають чотири внуки — чотири сини Петра й Галини, усі гарні, високі, здорові і — добрі. Добрі, людяні, чутливі до чужих болей і радощів — ось що найголовніше.

Залишу поки що щасливу Марію з її щасливими дітьми і внуками, заглянемо в хату Христини. По-іншому склалася її доля. Привіз Андрій кілька чемоданів «трофейного» добра. Не відкривав чемоданів у материнській хаті. А хата материнська тісною стала Андрієві, вирішив він нову будувати. Вибрав місце в глухому кінці села, від степу. Звів цегляний будинок, покрит цинком — велика рідкість це була в ті роки. Одружився, зажила молода пара заможна. Але страшним здавалося людям щастя цієї сім'ї. «Утробне воно, щастя Андрія і дружини його молоді,— казав людям сімдесятирічний колгоспний садівник дід Панас.— Ні люди до них, ні вони до людей — живуть, як вовкулаки...»

А в Христини хата розвалювалась. Попросила сина: відремонтуй дах. Син відповів: своїх турбот вистачає, думай про

свою хату сама. Заплакала мати, прикріпила стріху соломою як-небудь. «Це ще не горе хата,— думала Христина.— Було б здоров'я...» Але ось прийшло і справжнє горе: захворіла Андрієва мати, не може встати з ліжка. Паралізувало руку й ногу. Прийшли до Андрія материні сусіди, кажуть: «Є в тебе совість, Андрію? Мати з ліжка не може встати, потрібен догляд постійний за нею». Пообіцяв син провідати матір і не провідав. Стали сусіди доглядати хвору стару.

Минуло півроку. Рік минув. Здоров'я Христини не поліпшувалося. А син так жодного разу й не прийшов до неї. Пішла чутка по селу: син відмовився від матері. Назвали люди Андрія безсердечним, а потім і ще виразнішим словом — скотиною. Поруч з новим Андрієвим будинком збиралися було будуватися чотири колгоспники, уже й ділянки землемір відвів їм. Але хіба може жити чесна людина з безсердечною скотиною? Попросили колгоспники ділянки в іншому місці, а старі хати — по сусідству з новим будинком Андрія залишилися пустками, стояли з продірявленими дахами. Страшно стало ходити по вулиці, де жив Андрій. З вечора до ранку лунав сумний голос сичів. А ще через рік п'ять колгоспників переселились у нові хати, і на околиці села стало моторошно. Просив Андрій правління колгоспу: дайте спустілі ділянки кому-небудь на забудову, але ніхто не хотів селитися там, де живе *безсердечна скотина* — так почали називати Андрія.

У грозову весняну ніч загорілася одна покинута хата від блискавки, подув вітер, згорів увесь покинутий куток, тільки будинок Андрія залишився цілим. У ту ж ніч померла Андрієва мати. Прийшов син з дружиною на похорон, видавив слезу, намагався бути таким, якими бувають сини перед смертним одром матерів. Намагався щось робити, але якось так виходило, що все, що треба було зробити, хтось уже зробив. Склали сусіди материн одяг, що залишився, зв'язали у вузол. Поніс Андрій вузол додому, провели його люди поглядом, у якому здивування змішувалося з обуренням. На пожарищі виріс бур'ян; бачили люди, як до хати Андрія підійшов вовк уночі, став на купу попелу, підняв морду й жалібно завив.

Люди обходили Андрія десятою дорогою, не віталися з ним. Жах охоплював душу безсердечної людини: немає кари, страшнішої за самотність. Страшно стало Андрієві виходити з хати, лягав спати він із заходом сонця. На попелищах ніхто не хотів будувати своє житло, заростали двори будяками та осикою. Пішла дружина від Андрія, залишився він сам. Пішли чутки по селу: щось сталося з Андрієм, чи не збожеволів: заріс, як пустельник, не голиться, не вмивається, удень боїться сонця, а

вночі бродить по попелищах. Не здивувались люди, почувши нову звістку: повісився Андрій на стовпі, що зберігся на одному попелищі.

Після цього прийшли на попелище бульдозери, зрівняли з землею руїни, викорчували напівзгнилі пні. Трактори зорали землю, посіяла рільнича бригада соняшник. Зацвіли квіти сонця, прийшла радість на околицю села.

А в колишній Андрієвій хаті поселились після його смерті веселі механізатори. Чують люди вечорами переливи баяну, чують дівочу пісню, згадують невеселу історію, задумуються над сумною долею Христини. Задумуються над долею дітей своїх, і не одне серце в ці вечірні години тривожить думка:

Чому так буває? Чому сини іноді виявляються невдячними? Звідки беруться люди з кам'яним серцем? Згадували люди життя цієї нещасної матері: усі сили свого серця вклала мати в улюбленого синочка свого, у *золотко* своє, як казала вона, в Андрійка, ночей не досипала. Згадали люди, як бувало, ще до колгоспного ладу, виїжджала Христина з чоловіком у поле косити пшеницю. Покладе, було, на підводу сіна запашного, застелить полотном білим, перенесе сонного Андрійка з подушками й ковдрою, укріє, закриє обличчя від сонця пекучого. Спить Андрійко. Такі, як він, восьмирічні, збирають у лісі дрова, розпалюють вогнище, воду носять, а він спить.

Виростав Андрійко здоровим і життєрадісним, мати душі в ньому не чула і найбільше була стурбована тим, щоб ніщо тривожне не торкнулося його серця, щоб жодна негода не затьмарила його безтурботного дитинства. Якось восени почастивала Христина Андрійка смаженими в сметані грибами. Страва до того сподобалася Андрійкові, що кожного дня він просив грибів із сметаною. А грибів поблизу все менше й менше залишалось, і доводилось ходити Христині в ліс верст за дванадцять. Одного разу мати порізала ногу, ледве додому дійшла. Але, скріпивши серце, навіть виду не подала, що нещастя сталося: хіба можна, щоб в Андрійка настрій зіпсувався? *Навіщо йому знати, що в світі є горе?* — так завжди казала Христина, коли хотіла закрити дитячі очі на що-небудь сумне. Так і цього разу. Перев'язала сяк-так поранену ногу, пішла до сусідки. Щодня приносила сусідка кошик грибів, а мати давала їй за це свої вишивані сорочки. Так і не взяв Андрійко, що з матір'ю трапилася біда. Серце його жило тільки радіщами і втіхами. Брав у людей і нічого не давав людям — ось чому і виріс він людиною з кам'яним серцем.

Зовсім по-іншому пройшли роки дитинства Петруся. Мати теж любила його, теж душі не чула в синові, але не оберігала

його серця від тих складностей і суперечностей життя, у яких радість переплітається з болем, щастя з бідами й тривогами. У дитинстві людина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем; усе, що відбувається в житті, пробуджує в дитячій душі найрізноманітніші почуття, переживання, поривання, прагнення. Серед цих душевних рухів дитинства особливо глибокий слід у серці залишають почуття жалю, милосердя, співчуття. Чуле материнське серце Марії дбало про те, щоб у серце сина входили радіші й болі інших людей, щоб з малих років людина відчувала: поруч зі мною живуть люди, у них є свої інтереси, бажання, їм хочеться бути щасливими. Щоб бути самому щасливим, треба бережно, тонко, сердечно, чуйно, дбайливо *доторкатися до серця інших людей*. Цю святу заповідь народної моралі Марія, звичайно, не повторювала на кожному кроці (дитина не змогла б зрозуміти глибини цих істин) — вона вчила сина так жити. Поруч з Марією жила самотня бабуся, яка часто хворіла. Як тільки у великому Маріїному саду щось починало дозрівати — черешні, вишні, яблука, груші, сливи, виноград — мати вчила Петруся: перші достиглі плоди поклади на тарілку й понеси старій, самотній людині. Для дитини це стало звичкою. «Про любов до людства говорити легше,— повчала Марія сина,— ніж допомогти бабі Ярині нарубати дров на зиму. Людство — воно далеко, а баба Ярина — поруч, совість не дозволить зімкнути очей уночі, коли в неї нічим буде топити. Прислухайся, сину, серцем до турбот і жалів людських».

Минули роки. Давно закінчили школу діти Петра і Галини; сподіваюсь, що в недалекому майбутньому сонячного вересневого ранку зустрічатиму на шкільному порозі внуків Петра і Галини. Кожен день шкільного життя починається для мене дитячою радістю. Я бачу в радісних дитячих очах захоплення красою квітки троянди, що розкривається, бачу зачудування, здивування дитини, яка споглядає щось незвичайне, нове в навколишньому світі — дивну, схожу на фантастичного птаха хмару, барвистого метелика серед листя... З радістю показують мені діти подарунки мам і тат... Як добре, що і суспільство, і батьки дають дітям багато радощів. Але дивлюсь на безтурботні дитячі обличчя, і в моє серце чомусь закрадається тривога. Згадується маленький Андрійко: він теж був завжди ось таким життєрадісним, він не був навіть капризним, тому що любляче материнське серце передбачало можливі капризи і запобігало їм у самому зародку. Мене тривожить вічне питання, яке можна назвати альфою і омегою сімейного виховання: як поєднувати вимогливість і доброту, суворість і ласку, слухняність і свободу у вихованні дітей. «У чому ж полягає вона, мудрість батьківської любові?»—

це питання прочитав я в сотнях листів батьків і матерів, які я одержую щоразу після опублікування книжок з педагогіки. Ми підійшли до того чудового часу, коли ні з чим не зрівнянне щастя кожен громадянин нашої країни бачить у вищій людській творчості — у повторенні самого себе в своїх дітях, у творенні людини, у формуванні її розуму, почуттів, волі, характеру, моральної краси і неповторної людської індивідуальності. Кожен з нас щось створює для своїх співвітчизників — хліб або машину, одяг або космічний корабель, нову породу продуктивної худоби або симфонію, — але в кожного з нас є ні з чим непорівнянне, глибоко особисте і в той же час глибоко суспільне творення — творення людини. Як ми виховуємо своїх дітей, кого ми уведемо в світ після себе? Що ми залишаємо в серцях своїх синів, батьки? Задумайтесь над цим. Це так само важливо, як будівництво фабрик і заводів, нафтопроводів і електростанцій — творення Людини.

Усе це — закономірності нашого життя, усьому цьому треба тільки радіти. І було б нерозумно висловлювати жаль з приводу того, що у важкі дні, мовляв, легше було виховувати. Нехай ніколи не повернуться вони, ті дні, коли діти голодували і крихта хліба була мрією. Та мене, батька, комуніста, і, у цьому я впевнений, багатьох батьків і комуністів тривожить питання: чи запалює наш великий, справді негасимий факел любові до дитини іскорку вдячності в її серці у відповідь? Чи відчуває дитина, що радощі і блага її життя — це великий труд і піт батьків — добрих, сердечних, уважних, чуйних людей, це піклування багатьох і багатьох «не рідних», «чужих», але дорогих для неї людей — дорогих тому, що без них вона не може жити, хоча часто буває, їй це і на думку не спаде? Чи завжди осяяна батьківська, материнська любов людською мудрістю? У чому полягає мудрість батьківської любові?

Сотні людських доль, що склалися на моїх очах, привели мене до твердого переконання в тому, що вища мудрість батьківської любові полягає в тому, як ми, батьки і матері, вміємо розкрити перед нашими дітьми справжні джерела радощів життя, у чому бачать і відчувають діти радощі буття. Дитяче щастя за своєю природою егоїстичне. Добро і благо, створені для дитини старшими, вона сприймає як щось таке, само собою розуміється. До тих пір, поки вона не відчула, не пережила на власному досвіді (а досвід сам по собі, стихійно ніколи не приходить), що найважливіше джерело її особистої радості — це праця і піт старших, вона буде глибоко переконана в тому, що мати і батько існують лише для того, щоб приносити їй радість.

Якийсь час був досить поширений такий погляд: ледарі і нероби, невдячні сини і дочки виростають найчастіше в батьків-інтелігентів, далеких від продуктивної праці. Але цей погляд виявився міфом, надуманою схемою, його спростовує життя. Життя переконує: люди з кам'яними серцями часто виростають саме в тих трудових сім'ях, у сім'ях робітників, колгоспників, де батько й мати душі не чують у своїх дітях, віддають їм усе і не вимагають від них нічого. З першого погляду це може здатися дивним і парадоксальним: у гарній, трудовій, чесній сім'ї, у добрих, уважних, чуйних батьків діти виростають іноді бай-дужими, безсердечними. Та ніякого парадокса тут немає: дитина виростає з кам'яним серцем тому, що вона лише споживач радощів, усі радощі її життя полягають тільки в тому, що вона бере, одержує, а це найстрашніше, що може бути в сімейному вихованні. Сумна доля Андрія і Христини, про яку я розповідав, з усією очевидністю розкриває односторонність виховання, що нівечить людину: людина зазнає радощів тільки від того, що їй дають. А велич і красу добра пізнає лише той, хто переживає справжню людську радість — радість творення добра для інших людей. Тільки ця, справді безкорислива і тому людська радість є силою, що облагороджує юне серце.

Виховання духовної готовності до мудрої батьківської любові — це тепер, на мій погляд, одне з найважливіших і найтонших завдань у сфері становлення моральних основ нашого суспільства. Глибоко помилковим є погляд (його ще поділяє, на жаль, багато батьків), згідно з яким суспільна діяльність громадянина нашої країни — це щось зовсім не пов'язане з вихованням дітей, з виконанням батьківських обов'язків. Виховання людини, виховання власних сина і дочки — найважливіша, перша суспільна діяльність громадянина, його громадянський обов'язок. Переважна більшість батьків це прекрасно розуміє. На батьківських зборах у нашій школі батько одного п'ятикласника заявив, що через перевантаженість громадськими справами в нього «руки не доходять» до сина. Батьки прямо сказали йому: гріш ціна вам як громадському працівникові, якщо ви не знаходите часу виховувати власну дитину. Ніколи виховувати сина — це значить ніколи бути людиною.

Добитися того, щоб батьки оволоділи мудрістю батьківської і материнської любові — в цьому ми бачимо одне з найважливіших завдань навчально-виховного процесу. Уже не одне десятиріччя працює в нас *школа для батьків*. До речі, ми вважаємо абсолютно зайвим називати цю школу батьківським університетом — це дзвінка фраза, що не відбиває суті тієї скромної виховної роботи, яка проводиться з батьками. У школі для батьків

є група батьків майбутніх учнів (з ними ми починаємо роботу за 3 роки до вступу їхніх дітей до школи), групи батьків учнів I—III класів, IV—V, VI—VIII класів, IX—X класів.

Червоною ниткою через усе, про що ми говоримо з батьками, проходить думка про мудрість материнської і батьківської любові, про гармонію доброти і вимогливості, ласки і суворості. З великим тактом, не торкаючись особистого, часто хворобливого, ми прагнемо запобігти помилкам батьків у цій найтоншій справі духовного життя.

Там, де немає мудрості батьківського виховання, любов матері і батька до дітей нівечить дітей. Є багато різновидів цієї безглуздої любові, основні з них — це 1) любов замилювання; 2) любов деспотична; 3) любов відкупу.

Любов замилювання — це найсумніше, що можна собі уявити в стосунках батьків і дітей. Це інстинктивна, нерозумна, іноді напрошується сказати — куряча любов. Мати і батько радіють кожному крокові дитини, не замислюючись над тим, який це крок і до чого він може привести. Ось кілька фактів, які засмучують бездумністю батьків, їх фанатичним схилянням перед дитиною, як перед божеством.

Бабуся кладе дворічного Вітю спати. Мати ніяк не могла привчити сина до післяобіднього сну; замість того, щоб спати, син примушував маму розважати його, і вона розважала дитя: кричала по-воронячому, кувала по-зозулячому, співала по-півнячому. Вимучившись, вона доручила сина бабусі. Бабуся відразу вирішила зробити по-іншому: залишила внука в ліжку, наказавши йому спати. Внук розплакався, розсердився, зіскочив, схопив гілки мімози, що стояли на столі, і почав бити бабусю. Мати побачила Вітю за цим заняттям, замилювалась: от який у нас синок, уже з бабусею розправляється... Йй насилу вдалося вкласти сина в ліжку, він тут же пригрозив бабусі кулаком, а мати на його вимогу стала іржати «як маленьке лоша». І все це відбувалося в сім'ї механізатора колгоспу, ударника комуністичної праці, прекрасного трудівника, що знає трудові корені радощів... Мати примусила батька класти сина спати увечері, і батько з тією ж покірливістю, що й мати, перетворювався то у ворона, то в зозулю, то в півня...

Безрозсудне замилювання приводить потім до сумних результатів: сини і дочки «сідають на шию» батьків, перетворюються в маленьких тиранів.

Любов замилювання розбещує душу дитини — насамперед тим, що вона не знає впину своїм бажанням. Принципом її життя стає девіз дикуна, негідника і хулігана: все, що я бажаю, мені дозволяється, ні до кого мені діла немає, головне — мое

бажання. Дитина, яка виховується в душі замилювання, не знає, що в людському співжитті є поняття *можна, не можна, треба*. Їй здається, що їй усе можна. Вона виростає капризною, нерідко хворобливою істотою, для якої найменші вимоги життя стають непосильним тягарем. Вихована в душі замилювання — егоїст, як мовиться, до самих кісток. Вона не знає свого обов'язку перед батьками, не вміє і не хоче трудитися, тому що не бачить людей і не відчуває серцем, що в тих, хто її оточує, і насамперед у матері, батька, дідуся, бабусі є своє бажання, свій потреби, свій духовний світ. У неї складається тверде переконання в тому, що вона приносить радість, щастя батькам уже тим, що живе на світі, існує.

Мене до глибини душі обурила фотографія, опублікована цієї осені в одному з наших літературно-художніх журналів: перший день шкільних занять, малюки-першокласники тількино зайшли в клас і розсілися за партами, а у вікна, у двері з усіх боків заглядають щасливі мами і тата, і в очах у всіх — солодке замилювання. Замилювання написано і на обличчі вчительки. Діти відчувають, що всі дивляться на них із замилюванням, у них складається перша думка про те, що вже те, що вони прийшли й сіли за парти — велика заслуга. Мені не раз доводилося стикатися з цим дивним почуттям батьків. У солодкому, бездушному замилюванні мені вчуваються слова інстинктивної радості матері, батька: «Дивіться, ось ми народили дитину. От які ми мудрі...» Щоразу, коли мені доводиться стикатися з бездумним батьківським замилюванням, я прагнув прищепити матері і батькові, особливо молодим, прості, але дуже важливі істини: «Дорогі батьки, пам'ятайте, що народити дитину — для цього великої мудрості не треба. Не треба особливого розуму й для того, щоб задовольняти всі її капризи та примхи. Те, що дитина з'явилася на світ, радіє сонцю і світлу, — не якесь чудо і не якась заслуга дитини. Не перетворюйте дитину в іграшку. Діти люблять гратися, але не люблять, коли ними граються, перетворюючи їх в іграшку».

Особливо калічиться дитяча душа в тих випадках, коли замилювання спеціально організовується дорослими, коли дітей перетворюють в іграшку, організовуючи спеціальні «заходи». Напередодні Дня будівельника в Кіровограді було завершено будівництво дошкільної установи — ясел і дитячого садка. Комусь спало на думку влаштувати урочисту передачу «Ластівки» (так назвали дитячий заклад). Матері принесли на руках і привели малюків. До дітей, що стали рядочком, підійшов один з кращих будівельників, бригадир малярів. П'ятирічній дівчинці він вручив великий дерев'яний ключ, який був спеціально зроб-

лений для цього випадку і символізував, за задумом організаторів цих урочистостей, ту обставину, що ви, мовляв, діти, віднині господарі «Ластівки...»

Надто вже вмілими майстрами стали ми, дорослі, на влаштування подібних спектаклів, які, крім обурення, нічого іншого не можуть викликати в душі людини, стурбованої майбутнім наших дітей. За повідомленнями місцевої преси, такий самий спектакль влаштували і в Кемеровській області. У радгоспі «Сидоровський» Новокузнецького району представники будівельного тресту передали новим господарям символічний ключ від школи...

Організатори подібних видовищ виходять, очевидно, з того, що діти — радість нашого життя, що ми живемо й трудимось в ім'я їхнього щастя. Усе це незаперечні істини. Та говорити про це дітям, влаштовувати інсценізації, які підкреслюють цю думку, — значить, розбещувати дітей, створювати червоточину в громадянській серцевині людини. Від того, що ми, батьки, на кожному кроці утовкмачуємо в голови наших дітей істину: «Ви — радість нашого життя», у них зміцнюється переконання в тому, що вони роблять нам велику ласку, одержуючи від нас матеріальні і духовні блага. А коли це так, то все дозволено, кожне моє бажання повинне задовольнятися, — так зріє насіння капризів і того дитячого тиранства, від якого батьки хапаються за голову. Постійне випинання, підкреслювання істини: «Ви, діти, — радість нашого життя» призводить до того, що дитина вважає себе центром Всесвіту, навколо якого повинні крутитися всі — мати, батько, дідусь, бабуся... Повірте, дорогі батьки, що і мати, яка замилувалася п'ятирічним синком, що справив на її очах маленьку нужду, і організатори спектаклів, подібних кіровоградському та кемеровському, — в міру своїх сил роблять одну й ту саму справу — розбещують дітей.

Є ще один різновид нерозумної, інстинктивної батьківської любові. Це любов деспотична. 22 січня 1967 року київська «Робітнича газета» опублікувала листа 16-річного юнака, дев'ятикласника однієї з шкіл Кривого Рога Толі Н. Цей лист продиктовано відчаєм. Юнак навчається на 4 і 5, робить дома все, що треба робити для допомоги батькам, — мие підлогу, посуд, чистить одяг і взуття всієї сім'ї. «Батьки і одягають мене добре, і турбуються, щоб я їв добре, — пише Толя, — але куплять якусь обнову і без кінця докоряють...» Постійні докори створюють обстановку справжнього пекла. Мати доходить до того, що б'є сина чим попало — що під руки трапиться, лає, виставляє на посміх перед сусідами. Від батька теж син чує постійні докори. І все це батьки роблять, як вони кажуть, тільки тому, що

люблять сина, бажають йому добра, вчать жити — щоб розумнішим був і батьків поважав.

Я знаю кілька наших сімей, як сім'я Толі. Життя дітей у цих сім'ях — безпросвітна мука. Здавалося б, немає в нас давно ніякого ґрунту для такого самодурства — ні соціального, ні морального. Та самодурство є, значить, є і якийсь ґрунт, можливо, якісь гнилі купини. У тих сім'ях, які я знаю, ґрунтом для самодурства батьків є суміш дрімучого безкультур'я й егоїзму. До своїх дітей вони ставляться як до речей: мій стіл — де захочу й поставлю; моя дочка — що захочу, те й скажу, що спаде на думку, того й зажадаю. Я знаю батька, який дійшов ось до чого: купив 15-річній дочці, учениці VIII класу, модні туфлі й гарненьку сукню. Туфлі наказав поставити поруч з робочим столом, за яким дівчина виконує уроки, сукню повісив тут же. І попередив: будуть з усіх предметів на кінець чверті оцінки не нижче четвірки — взувай туфлі, надягай сукню. Буде хоч одна трійка — не доторкайся до обненок. Важко уявити щось огидніше, ніж ця деспотична захопленість владою людини над людиною. Чим більше в людині безкультур'я, нещтвта, грубощів, тим небезпечнішим стає в її руках найгостріший і найпотрібніший у вихованні інструмент — батьківська влада. Невміння користуватися цим інструментом перетворює того, хто повинен бути для дитини найближчою, найріднішою, найдорожчою людиною, — батька, матір — у деспота, а життя дитини — в пекло, у безпросвітну тьму. Огидний деспотизм неосвічених батьків — це одна з причин того, що в дитини змалку перекручується уявлення про добре начало в людині, вона перестає вірити в людину і людяність. В обстановці деспотичного самодурства, дріб'язкових причіпок, постійних докорів маленька людина озлобляється — це, на мій погляд, найстрашніше, що може статися в духовному світі дитини, підлітка. Самодурство виганяє найважливіший душевний рух, який у нормальних сім'ях є джерелом добра, розумної стриманості і поступливості дітей, цей рух душі — *ласка*. Той, хто не знає ласки в дитинстві, стає грубим, безсердечним у роки отрочтва і ранньої юності.

Я часто чую тривожні роздуми батьків: був син маленькою дитиною — був добрим, зговірливим, слухняним; підріс — став грубим, норовливим. Чому це так відбувається? Я тисячу разів переконався, що причина цього явища — в невмінні батьків користуватися батьківською владою; в тому, що примус усвідомлюється і переживається дитиною як зла сила, яка пригнічує її волю. Батьківська влада повинна заохочувати, одухотворяти внутрішні духовні сили дитини — її бажання бути хорошою. Це бажання є буквально в кожній дитині, і з найтоншим своїм ін-

струментом — батьківською владою треба підійти до дитини так, щоб не зламати цього ще нетвердого, тендітного душевного поривання. Якщо ж ви перетворили розумну, мудру владу в деспотичне насильство, незміцніле бажання бути хорошим лопне, і станеться найтривожніше, що може статися в душі дитини: вона втратить повагу до самої себе. Озлоблені, вимучені, засмикані деспотичним самодурством батьків підлітки, юнаки і дівчата — це люди, що перестали поважати свою власну гідність, — ось у чому небезпека, дорoga батьки і матері.

Поважайте дитяче бажання бути хорошим, бережіть його як найтонший рух людської душі, не зловживайте своєю владою, не перетворюйте мудрості батьківської влади в деспотичне самодурство, не зламайте людського бажання вашої дитини бути хорошою. Пам'ятайте, що ваш син, ваша дочка — така сама людина, як і ви, її душа гнівно протестує, коли хтось намагається збити її іграшкою свого свавілля.

Деякі батьки чомусь вважають, що коли «добре натиснути», дитина вчитиметься на 5 і 4... На думку багатьох батьків, оцінка успішності виражає разом з тим і оцінку моральності. Ця глибока помилка завдає серйозних травм дитині, а іноді просто калічить її душу. Багато вчителів з оцінки починають і оцінкою закінчують розмову з батьками про учня. Усе зводиться до прямолінійного висновку: гарні оцінки — гарна дитина; оцінки «не те, що треба» — значить, і ученя «не дотягнув до рівня». У цьому дивному, педагогічно неграмотному погляді зникає людина як гармонійна єдність багатогранних рис, якостей, здібностей, нахилів. Цей погляд, на жаль, проник у сім'ю, в громадське життя. Я не можу без обурення слухати і читати численні статті, у яких червоною ниткою проходить ідея: трійка — це слабкі, нікудишні знання. Пора твердо сказати нам самим собі, дорогі товариші педагоги, що трійка — це характеристика цілком задовільних знань. До речі, якщо в усіх учителів буде правильний погляд на ці речі, зникне окомилування, не будуть незадовільні знання оцінюватися трійкою. І батьки не вимагатимуть від своїх дітей неможливого: адже не в усіх однакові здібності, одному легко вчитися на 4 і 5, а для іншого й оцінка 3 є великим успіхом.

Третій різновид нерозумної батьківської любові — це любов відкупу. Є батьки, щиро переконані в тому, що, забезпечуючи всі матеріальні потреби дітей, вони виконують свій батьківський обов'язок. Дитина вдягнена, взута, нагодована, здорова, у неї є всі підручники і наочні посібники — що ж вам ще треба? Матеріальними витратами, вважають такі батьки, можна виміряти батьківську любов, у найгіршому разі відкупитися. Тут ми

маємо справу з невеликою кількістю батьків (але вони є, і про них треба говорити) — людей, що страждають невиліковним пороком — морально-емоційною товстошкірістю. По суті, вони не знають, що таке батьківська любов. Чому мова йде насамперед про батьків? Тому що серед матерів, зв'язаних з дітьми узами повсякденної духовної спільності, таких людей майже немає. Морально-емоційна товстошкірість, бездушне, безсердечне ставлення до своїх дітей — далеко не завжди результат низького рівня освіти батька. Це результат хибного погляду на виховання дітей як на щось зовсім відокремлене, відділене високою огорожею від громадських обов'язків. У нас був один батько з вищою освітою, але в його ставленні до дітей панувало непроглядне емоційно-моральне невігластво, він вважав, що, купивши дочці годинник, він виявив батьківську любов у найяскравішій формі.

Якщо в такій сім'ї і мати не приділяє достатньо уваги дітям, якщо вона не стала центром духовного життя дітей, — їх оточує атмосфера духовної порожнечі, убогості. Вони живуть серед людей і не знають людей — ось що найбільш небезпечно в таких сім'ях; їх серцям зовсім незнайомі і недоступні тонкі людські почуття, насамперед ласка, співчутливість, жалість, милосердя. Вони можуть вирости емоційно темними людьми. Щодо цих дітей виховний обов'язок школи особливо великий: вони повинні пройти в стінах навчального закладу спеціальну школу виховання почуттів. Це ціла проблема теоретичної і практичної педагогіки; на жаль, цієї галузі педагогіки, по суті, немає: ніхто спеціально не досліджує того, як виховувати в школі дітей, у яких через сімейні обставини спустошено, знеособлено емоційно-моральний світ. У кращому випадку школа турбується про те, як «забезпечити» гарну успішність дитини, яка відчуває, що в сім'ї вона нікому непотрібна.

Якою ж повинна бути справжня батьківська любов?

Що залишати в серцях синів і дочок наших, щоб вони вирости справжніми людьми? Щоб батьківська любов запалювала в дитячих серцях незгасні іскри вдячності і обов'язку — обов'язку перед батьком і матір'ю, обов'язку перед Радянською Батьківщиною? Щоб золоті крупинки, які дарують мати і батько синові, дочці, перетворювались у золоті розсипи для людей, для народу?

Винятково важлива грань патріотичного виховання полягає в тому, щоб учити дитину бачити і відчувати, розуміти і переживати серцем, що вона живе серед людей; що для кожної крихти її радощів і благ хтось спалює свою силу, розум; що ко-

жен день її спокійного і безтурботного дитинства комусь додає турбот і сивого волосся.

Учити дитину бачити і відчувати людей — це одна з найскладніших речей у важкій справі виховання людини. Батьківська любов повинна бути такою, щоб у дитини пробуджувалася чулисть серця до навколишнього світу, до всього, що створює людина, що служить людині і, звичайно, насамперед до самої людини. Я твердо переконалий, що виховання людського благородства в дитячому серці починається з максимального *олюднювання* її ставлення до людей, одухотворення цього ставлення чистими, високими почуттями поваги до людини, і насамперед поваги до матері і батька.

Діти тільки що переступили поріг школи, стали учнями. У перші роки шкільного життя виняткове значення має зв'язок школи з батьками, підкреслюю, з обома батьками: і з матір'ю, і з батьком. Щотижневі індивідуальні бесіди вчителя, директора школи з матерями і батьками, роздуми, поради — це лабораторія виховання людини. Ми разом думаємо, що повинна робити дитина, у чому має полягати її активна діяльність, щоб вона відчувала серцем, що живе серед людей.

Разом з батьками ми добиваємося того, щоб шкільні роки, особливо роки навчання в початкових класах, були школою сердечності. Найцінніші уроки в цій школі — створення краси, турбота про красиве для людини. Усе, що дає дитині естетичну насолоду, радість, задоволення, має чудодійну виховну силу. Діти створюють красу для сім'ї, для матері і батька, для інших людей.

Кожної осені в сім'ях проводиться Свято Троянди: воно, підкреслюю, насамперед сімейне, а потім шкільне. Діти не збираються всім колективом, немає тієї урочистості, у якій часом буває мало щирих, непідробних дитячих почуттів і багато штучного, не властивого природі дитини. Наші дитячі свята проводяться головним чином у сім'ї, але готує дітей до них школа.

Осіннє Свято Троянди — це день, у який кожна дитина саджає на присадибній ділянці батьків кілька кущів троянд. Ми даємо дитині саджанці троянди — візьми, посади, доглядай їх, створи красу, принеси радість матері, батькові, бабусі, дідушеві, братам, сестрам.

Дитина саджає троянди. Їй часто доводиться нагадувати: полий, прикрий від холоду, розпуши землю. Дитину не дуже радує ця праця, одноманітна і нецікава сама по собі. Результат, про який говорить учитель, — запашна квітка — в її уяві надзвичайно далеко. Дитина не вміє терпляче чекати і прагнути до мети, цього її треба вчити і вчити працюю.

Та ось з'являються перший бутон, другий, третій. Бутони розкриваються, блищать на сонці червоні, рожеві, сині, голубі пелюстки. Вогники радості в дитячих очах у цей час ні з чим незрівнянні. Це не радість, яку переживає дитина, що одержала щось у подарунок від батьків. Це не радість дозвілля, відпочинку, не радість передчуття приємностей наступної поїздки в екскурсію. Це радість творення добра для найдорожчих людей — матері, батька, бабусі, дідуся, брата, сестри. І це добро зворушує, хвилює, радує серце саме тому, що добро це — краса. Дитина чекає — не дочекається, коли бутони розквітнуть. Тут вона не вміє бути терплячою. І коли трапляється, що хтось зірвав квітку, призначену для подарунка матері, — у дитини горе. І то не справжня людина, хто ніколи не пережив цього горя.

Для мене немає щастя більшого, ніж бачити сяючі дитячі очі в ті хвилини, коли дитина зриває квітку троянди і несе її матері. Очі дитини одухотворені в ці хвилини чистим сяянням людяності. Вони світяться глибокою внутрішньою радістю — радістю творення добра для людей. Це людське осяяння неначе відкриває дитині очі на світ: на людей, на їх радості й турботи, на тривоги і негоди, на саму себе. Ось дитина принесла матері червону квітку і побачила в її очах здивування і радість. Серце сказало дитині в ці хвилини, що радісне здивування матері доводиться переживати не так часто, що в неї багато гірких хвилин. Почуття жалю до найдорожчої людини, прагнення принести матері ще й ще хвилину радісного здивування — ось якими золотими розсипами збагачується в ці хвилини дитяче серце. Дитина, яка пережила перше почуття творення краси, добра для людей, набуває нового бачення краси. У квітучих гілках яблуні, у зріючих гронах винограду, у задумливих квітах хризантеми вона бачить втілення праці, турбот, тривоги. У неї не підніметься рука зламати гілку, зірвати квітку просто так, «по-дурному».

Минає перший рік шкільного життя, діти переходять у другий клас, і от ми з ними закладаємо Сад Вдячності. Це — сад для людей, для старих, які пропрацювали на землі сорок, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят років, а є люди, що пропрацювали і вісімдесят років. Для Саду Вдячності ми беремо, як правило, ділянку покинутого, неродючого ґрунту, перетворюємо її в ґрунт високої родючості, висаджуємо виноград, яблуні, груші, сливи. Нелегка це праця; буває треба перенести десятки тонн родючого мулу, щоб у землі пробудилося джерело життя. Але ця праця одухотворена високою метою: ми приносимо радість людям. І тому радіщі цієї праці ні з чим не можна порівняти і не зіставити. У Саду Вдячності досягають перші плоди, діти запрошують у сад шанованих дорогих своїх односельців — дідів своїх

І прадідів. Дорогі батьки, направте свого сина по цій стежці морального розвитку, одухотворіть його працю, і ви побачите, що та мить, коли він зірве плоди в Саду Вдячності й піднесе людині, яка півстоліття пропрацювала на землі, ця мить залишить незабутній слід у його душі, він немовби підніметься на першу вершину в своєму моральному розвитку. Підняти сина свого, дочку свою на цю вершину, дати їм радість творення, радість праці для інших людей — це і є справжня мудрість батьківської любові. Золоті крупинки, вкладені вами в серце сина, повернуться до вас, дорогий батьку, золотими самородками синівської любові й синівської відданості.

Переживаючи безкорисливу радість творення добра, дитина набуває дорогоцінного багатства душі: вона відчуває серцем, коли й де товаришеві, друзі, милій людині, що живе поруч, треба допомогти. Дитина, що зазнала потреби робити добро, потреби в людині, а про цю потребу писав Маркс як про величезне багатство вільної людини, — стає дуже проникливою, сприйнятливою, чутливою до навколишнього світу, до людей, до вчинків, подій, стосунків між людьми. Які чутливі діти, що пережили радість творення добра для людей, до прикroachів, негод матері, батька! Вони відчувають, що стомлені на роботі мати і батько потребують відпочинку, що тиша, спокій, чистота в домі, краса — це важливі умови тієї повноти духовного життя, яку треба дати матері і батькові. Діти, що пізнали радість творення добра для людей, серцем відчувають, що їхня погана поведінка, погані успіхи в навчанні — усе це засмучує матір і батька, а засмутити найближчу, найдорожчу людину для сердечної, чуйної дитини рівносильно злому, поганому вчинкові.

Сердечна, чуйна дитина відчуває зло там, де, здавалося б на перший погляд, і немає поганого вчинку. «Я повинен учитися добре, — сказав мені одного разу Миколка, учень четвертого класу, — у мами хворе серце». Дитина відчуває, що, коли в її таблиці з'явиться погана оцінка, серце матері буде засмучене. Їй хочеться, щоб мати була спокійна. Вона знає, що своєю працею вона може заспокоїти серце матері, не турбувати її.

Це заповітне бажання кожного батька, кожної матері — щоб дітям хотілося добре вчитися. Чим же пробудити це хотіння, бажання? Воно має своїм джерелом бажання принести матері і батькові радість. А це бажання пробуджується в дитячому серці лише тоді, коли дитина вже пережила, зазнала радощів творення добра для людей. Я глибоко переконаний, що примусити дитину добре вчитися можна, спонукавши її до добрих вчинків для блага людей, зміцнивши в її серці чутливість до

навколишнього світу, виховавши здатність пізнавати душевний світ іншої людини серцем.

Одне з найтонших завдань виховання — навчити людину вже в роки раннього дитинства порівнювати свої бажання з інтересами, благополуччям, спокоєм людей, що живуть поруч, і на-самперед батьків. Бездумне замилювання батьків кожним кроком дитини, задоволення всіх бажань, примх, капризів — усе це призводить до того, що дитина стає немов сліпою і глухою до душевних рухів близьких, не бачить горя, негод, суму, печалі матері, батька. Пам'ятаю маленьку дівчинку Зою. Дуже люблячи доньку, мати потурала всім її примхам. І ось мати почала хворіти. Це була тривала, виснажлива хвороба з тимчасовими поліпшеннями здоров'я і несподіваними погіршеннями. Ми вважаємо одним з найважливіших виховних завдань те, щоб чуйне серце дитини читало в людських очах, у відтінках мови, у рухах біль, жаль, сум, поганий настрій. У дітей, які виховуються в душі бездумного замилювання, пробудити цю чуйність дуже важко. Третій клас, у якому вчилася Зоя, збирався їхати в цікаву подорож по Дніпру днів на п'ять. Прийшла до школи мати Зої порадитися, що треба приготувати дочці в дорогу. Подивившись в очі молодій жінки, я побачив у них страждання. Їй було дуже важко, але вона намагалася не помічати атак недуги. Мені насилу вдалося переконати матір, що Зої нікуди їхати не треба: не можна залишати матір у такому стані. Я покликав дівчинку з уроку і сказав, що вона не поїде. Дівчинка розплакалась.

«Невже ти не бачиш, у якому стані мама?— запитав я. Адже вона тяжкохвора. Скільки сил коштує їй виглядати здоровою, невже ти цього не бачиш?»

Дівчинка дивилася на мене здивовано.

«А звідки мені це знати?— байдужим тоном сказала Зоя.— Адже мати не говорить, хвора вона чи здорова».

Дівчинка була явно незадоволена тим, що їй не можна поїхати з товаришами. Розум підказував їй, що не можна залишити матір, але серце ні про що не говорило, от у чому біда. Не один рік довелося мені пробуджувати серце цієї маленької дівчинки; як це не дивно, воно вже закам'яніло... Я вчив її: дивись у людські очі — це дзеркало душі. Уміє відчутти, чим живе людина, що її радує чи засмучує. Одного разу ми з Зоєю пішли в поле, до колгоспниць, що працювали на буряковій плантації. У ланці — вісім осіб. «Серед цих жінок,— сказав я Зої,— мати, у якій загинули смертю героя на фронті троє синів. Скільки б років не пройшло, це горе ніколи не залишає душу, і кожен, у кого чуйне серце, прочитає його в материнських очах, відчує серцем». Зоя

впізнала матір героїв... Цей день залишив у її серці глибокий слід на все життя. Тепер вона була вже не байдужою дівчиною, а чуйною, сердечною, уважною дочкою. Вона не залишала матір вечорами одну дома, намагалася, чим тільки могла, принести їй радість.

Зараз Зоя стала дорослою людиною, вийшла заміж, у неї син. Недавно, минулої осені, вона прийшла в школу дуже схвилована.

«Ходімте швидше, там людина потребує допомоги,— сказала вона, задихаючись від втоми після швидкої ходьби.— Якщо не допомогти — погано буде». Потім вона розповіла спокійніше: у лісовій хащі, на старому пні сидить старий, пригнічений безутішним горем; він схилився до землі, нічого не бачить і не чує. «У нього в очах — біль, відчай, треба швидше йти до нього»,— закінчила свою розповідь Зоя.

Ми поїхали в ліс. Старий виявився мешканцем нашого села. У нього велике горе: три дні тому він поховав дружину, тепер залишився сам на світі — ні родичів, ні близьких; син і брат загинули на фронті... Ми відвезли старого додому, в хату, куди він боявся зайти, лякаючись самотності. До нього щоденно приходили піонери. Зоя подружилася зі старим, подружилася з дітьми, що стали для дідуся Андрія дорогими, рідними. На присадибній ділянці старого діти заклали великий розсадник троянд. «Коли б не Зоя і не діти, я вже не жив би»,— сказав мені одного разу дідусь Андрій.

Що ми залишаємо в серцях своїх синів, батьки?— давайте частіше ставити самим собі це запитання. Будемо залишати в серцях своїх синів моральні цінності, створені, добуті, вистраждані трудовим народом за його багатовікову історію, за століття його боротьби, що утверджує високу гідність Людини. Будемо пам'ятати завжди, що найвища і найпочесніша творчість у суспільстві, яке будує комунізм, — це творення Людини.

Публікується вперше.

ВАЖЛИВИЙ БІК БАТЬКІВСЬКОГО АВТОРИТЕТУ

Деякі батьки вважають, що слухняність дітей визначається рівнем їхньої свідомості. Коли дитина підросте, вона почне розуміти, що батькам треба коритися, і тоді її легко буде дисциплінувати. А поки що ці батьки надають дітям-дошкільнятам повну свободу виявлення своїх примх.

У нашому робітничому селищі живе службовець Петро Панасович Н. У його сім'ї троє дітей — хлопчик і дві дівчинки.

Сім'я добре матеріально забезпечена, і батьки ні в чому не відмовляють дітям, особливо синові. Ще дошкільником Вітя звик до того, що батьки виконують будь-яке його бажання. За обідом, коли насипали йому супу в невелику дитячу тарілку, він капризно питав:

— Чому ти насипала мені суп у цю тарілку? Я хочу в глибоку тарілку!..

І мати переливала суп у глибоку тарілку.

— Нехай виросте — зрозуміє, що матір і батька треба слухати, — пояснювала мати кожного разу, коли в дитини з'являвся новий каприз. Так само думав і батько.

Батьки часто купували Віті дитячі книжки, які він систематично рвав, використовуючи сторінки для виготовлення паперових голубів і літаків. Батько пробував заборонити це, але хлопчик застосував і тут свою випробовану зброю: капризи, плач. Мати заступилася за сина і при ньому стала говорити батькові:

— Ось піде в школу, почне читати, тоді й навчиться берегти книжку. Навіщо забороняти те, що йому подобається. Виросте — порозумнішає.

Коли Вітя став навчатися, батько сказав, що його треба будити за годину до початку занять. Матері шкода було так рано будити дитину; і Вітя, відправляючись у школу, завжди поспішав, забуваючи дома то книжку, то зошит, а нерідко й запізнивався. У вихідний день хлопець спав до одинадцятої години. Він уставав пізно, довго провалявшись у ліжку, ледачий, розгвинчений і чув, як батько докоряв матері за те, що вона потурає дитячим капризам. Та батьківські слова його не зачіпали, оскільки він знав, що мати його підтримає, а батько кінець кінцем поступиться матері. Дитина бачила, що мати і батько часто ставлять йому зовсім протилежні вимоги. Отже, когось можна не слухатися, на чийсь захист можна розраховувати. А якщо це так, то слухатися краще того, чий наказ відповідає її власним бажанням.

Як бачимо, у сім'ї Н. дитину з самого раннього віку не привчили до виконання вимог, до послуху. Батьки Віті знали, що над сином вони мають батьківську владу, що це влада без особливих зусиль дозволила б їм добитися виконання своїх вимог. Але вони свідомо її не застосовували, вважаючи, що дитина з часом сама зрозуміє, що батькам треба підкорятися, а до того ставити їй вимоги не слід. Такі погляди окремих батьків свідчать про нерозуміння шляхів, якими виховується справжня дисциплінованість, про забуття своїх батьківських прав і обов'язків.

У сім'ї, де є діти, повинна здійснюватися батьківська влада. У радянській сім'ї необхідність батьківської влади зумовлена відповідальністю батьків перед державою за виховання дітей. Що ми розуміємо під батьківською владою? Батьківська влада — це право і можливість батька і матері підкоряти своїй волі дітей, право встановлювати свої, зумовлені життям конкретної сім'ї, вимоги. Це право закріплене радянським законодавством, що покладає на батьків відповідальність за виховання дітей.

Помиляються ті батьки, які вважають, що спочатку діти повинні зрозуміти необхідність покори, а потім уже вони самі будуть коритися. Насправді буває якраз навпаки: звичка до покори, слухняності, вироблена з раннього дитинства, пізніше знаходить своє відбиття і в свідомості, в розумінні необхідності коритися. Якщо ж дитина на практиці переконається, що її капризи виконуються, що її неслухняність не спричиняє для неї ніяких неприємних наслідків, вона звикає капризувати і не слухатися, а пізніше приходиться до «переконання», що так і повинно бути.

Щоб сформувати в дитини правильні поняття про батьківську владу, треба якнайтісніше пов'язувати їх із звичкою до покори, слухняності. Життєва практика дитини починається задовго до логічного розуміння нею словесних доказів і умовиводів. У процесі цієї практики дитина повинна набути досвіду слухняності, досвіду покори. При цьому не все те, що дитині треба чи не можна робити, можна і треба в усіх випадках мотивувати логічними доказами (наприклад, зовсім не треба, щоб мати пояснювала трирічній дитині, чому вона повинна лягати спати раніше, ніж дорослі).

Батьківська влада може правильно здійснюватися тільки тоді, коли вимоги матері і батька будуть спрямовані на виховання майбутнього громадянина Радянської держави. Вимоги батьків повинні бути насамперед розумними з погляду комуністичного виховання. Підростаючи, дитина зрозуміє слушність цих вимог і буде вдячна за те, що її привчили до їх виконання. Вимога батьків стає беззастережною для дитини тільки тоді, коли вона однастайна, тобто, коли мати і батько вимагають одне й те саме. Якщо ж вимога (наказ чи заборона), якою б вона не була розумною і правильною, народжується в батьківських суперечках, причому на очах у дитини, така вимога не буде для неї авторитетною і беззастережною.

Деякі батьки вважають, що їхня влада щодо дітей повинна проявлятися, головним чином, у формі заборон. Але це неправильно. Якщо дитина чує самі тільки заборони, це сковує її,

робить неспішливою, пасивною. Вимоги батьків повинні виражатися не тільки в заборонах, а, головним чином, у спонуканні дитини до певних позитивних дій.

Протягом ряду років ми спостерігали виховання дітей у сім'ї бригадира колгоспної бригади Івана Івановича Ш. Батько і мати виховують п'ятьох дітей: двоє з них закінчили вже середню школу і навчаються в інституті, троє — навчаються в нашій школі. Діти дуже дисципліновані як вдома, так і в школі. У чому полягає секрет успіху батьків? Насамперед у тому, що свої вимоги, завжди тверді й однозначні, вони спрямовують не на заборони, а переважно на спонукання дітей до активної діяльності. Батьки свідомо уникають слова «не можна», прагнучи сформулювати свої вимоги так, щоб вони починалися словом «треба».

Потреба в заборонах виникає звичайно тоді, коли дитина вже що-небудь навчилася робити неправильно. Отже, щоб усунути або принаймні зменшити необхідність заборон, треба не допускати накопичення в дитини негативного досвіду. Батько і мати в сім'ї Ш. досягали цього тим, що відразу привчали дітей діяти правильно. Таким чином, батьківська влада була для дітей керівництвом, що стимулювало їх позитивну діяльність, а не проявлялась у постійних осмикуваннях. Окремі ж заборони, які іноді батькам доводилось робити, легко приймалися і дотримувались дітьми. І це зрозуміло. Дитині набагато легше не робити того, що не можна, коли вона навчилася і звикла робити те, що треба, що правильно.

Батьки Ш. ніколи не скаржаться на дитячі капризи. Діти не капризують тому, що їм ніколи не ставлять двох протилежних вимог з одного і того самого приводу. Пам'ятаючи, що всяке розходження і конфлікти між ними породжують у душі дитини спочатку здивування, а потім і неслухняність, батьки завжди йдуть на поступки один одному. Коли треба, вони вміють поступитися і дітям. Бути вимогливим — не означає бути педантом, домагатися сліпої слухняності. Треба вміти глибоко проникати в думки і почуття дітей, у їхні бажання. Іноді можна дозволити дитині те, що їй не зовсім бажано для батьків, дозволити тільки тому, що бажання дитини надто сильне, а пряма заборона викликала б у неї тяжкі переживання. Нерідко корисно, щоб дитина на особистому досвіді зрозуміла помилковість свого бажання.

Розповімо про один цікавий випадок, що стався в сім'ї Ш. Дванадцятирічний син Гриць відрізнявся від інших дітей трохи замкненою вдачею. У нього були «таємниці», у які хлопчик не посвячував братів і сестер.

Батько і мати якось помітили, що Гриць зі своїми товаришами усамітнюється в старому покинутому сараї на пустирі. «Що вони там роблять?» — зацікавились батьки. Та вони не стали допитувати Гриця, знаючи, що коли буде щось серйозне, хлопчик сам звернеться до них. І вони не помилилися. Одного разу Гриць підійшов до батька, коли той збирався на роботу в поле, і попросив:

— Дозволь мені цю ніч переночувати в сараї...

— Чому? — здивовано запитав батько.

Син розповів, що вони з товаришами організували гру в «партизан» і в старому сараї влаштували «партизанський штаб». У цю ніч усі «командири» повинні бути в зборі. Батькові не особливо сподобалася ця затія. Але він бачив, з яким захопленням ставиться хлопчик до гри, з яким почуттям відповідальності переживає свій обов'язок «чергового». Батько вирішив, що буде грубою помилкою порушувати ці почуття своєю категоричною забороною. Уже те, що Гриць не дозволив собі сваволити, а звернувся до батька з проханням, щиро розкривши свою «таємницю», свідчило про глибоке довір'я і повагу сина до батька. Цим теж не можна було нехтувати. Зваживши все, батько вирішив, що одна безсонна ніч не пошкодить здоров'ю хлопчика. Нехай же він сам разом з товаришами переконається, що вони «перебрали міру» в своїй грі. І дозвіл було дано. Усе відбулося так, як передбачав батько. У нічній грі діти побачили більше неприємного, ніж романтичного. Вони не звикли не спати вночі і скоро розійшлися по домівках, відчуючи велике бажання якнайшвидше добратися до ліжка. Після цього випадку гра дітей увійшла в нормальні рамки, а Гриць пройнявся ще більшим довір'ям до батька.

Про що свідчить цей випадок? Здійснюючи батьківську владу, треба бути дуже уважним і чуйним до внутрішнього світу дитини. Кожен батько повинен знати і відчувати, де закінчується межа його прямої влади і починається той інтимний світ дітей, який для них особливо цікавий саме тим, що в нього не втручаються дорослі. У кожного хлопчика і дівчинки можуть бути свої маленькі особисті справи, пов'язані переважно з іграми, товаришуванням, дружбою. Чим менше буде явного втручання дорослих у це коло інтимних інтересів дитини, тим менше в дітей буде «таємниць», тим відвертішими вони будуть з дорослими.

Замкнутість, відчуженість дітей породжується, як правило, неактовним втручанням дорослих у світ дитячого життя. Особливо неприпустиме пряме й грубе втручання батьків у питання товаришування і дружби дітей. Деякі батьки ставлять перед

своєю дитиною категоричні умови: з такими-то дітьми дружити можна, а з такими-то не можна. Це неправильно. Обов'язок батьків полягає не в тому, щоб «забороняти» чи «дозволяти» дружбу, а в тому, щоб тактовно допомогти правильно побудувати її. Чим старша дитина, тим ширший світ її особистого життя і тим більше обмежуються рамки прямого втручання батьків. Якщо в дошкільному і в молодшому шкільному віці дитина простодушно розповідає матері і батькові про всі свої «таємниці», то підліток чи юнак вже набагато стриманіший у розкритті свого особистого світу і дуже хворобливо переживає спроби батьків прямо вторгнутися в нього.

Тут потрібен зовсім інший підхід, який ґрунтувався б на зрозумілій повазі до особистості підлітка, юнака, на визнанні її незаперечних прав. Тоді не буде відчуження між батьками і дітьми як у молодшому, так і в старшому віці.

Авторитет батьків залежить від багатьох умов. Однією з таких неодмінних і важливих умов є правильне, уміле використання батьківської влади. Батьківська влада — це не тільки право, а й мистецтво.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ВИХОВУВАТИ І НАВЧАТИ

ЩО ЗВЕЛИЧУЄ ВАС В ОЧАХ ВАШИХ ДІТЕЙ

Сім'я стає могутньою виховною силою, що облагороджує наших дітей лише тоді, коли ви, батьку й мати, бачите високу мету свого життя, живете в ім'я високих ідей, що підносять, звеличують вас в очах ваших дітей. Сім'я в нашому суспільстві створюється як первинний осередок багатогранних людських відносин — господарських, моральних, духовно-психологічних, естетичних. Вступаючи в шлюб, він і вона сповнені передчуття радості, щастя, повноти духовного життя.

Але те, що він і вона живуть в одній квартирі, перебувають у відносинах фізичної близькості — ще не є само по собі невичерпним джерелом радості й щастя. Щастя твориться подружжям, воно залежить від того, в чому вбачаєте ви, батьку й мати, сенс життя. Від того, в чому ви бачите джерело щастя, повноти своїх відносин, від того, для чого ви об'єдналися в довічний союз, залежить виховна, облагороджуюча сила сім'ї, моральне обличчя й доля ваших дітей.

Ось доля однієї сім'ї. Молодий агроном і працівниця тваринницької ферми радгоспу почали своє родинне життя світло й радісно. Молодятам допомогли спорудити гарний будинок-кам'яницю. На присадибній ділянці господар посадив виноградник, завів пасіку, дістав рідкісні сорти яблунь і груш. Дім Миколи Петровича із садом і виноградником став затишним куточком. Але тяжким, похмурим було життя в цьому домі. З кожним роком господаря дедалі більше охоплювала пристрасть до збагачення. Він обніс садибу високим парканом. З ранньої весни до пізньої осені ночував в саду — щоб ніхто ні яблука, ні грона винограду не зірвав. Весь урожай виноградника йшов на продаж. Марія, дружина Миколи Петровича, просила залишити хоч кілька грон, але господар був невмолимий. Біля будинку спорудив кам'яний погріб, комору, електричну установку для поливання виноградника й саду. Дістав небачені сорти помідорів і почав вирощувати їх — теж на продаж. В глибині саду з'явилася теплиця — тут вирощувалися не тільки ранні помідори, а й квіти — також на продаж.

У Миколи Петровича і Марії була єдина донька. Батько заборонив їй запрошувати додому товаришів. Закінчила Оксана школу, стала працювати лаборанткою на маслозаводі. Закохався в дівчину молодий механізатор. Одного разу потай від батька прийшла дівчина з юнаком до засніженого саду, відчинила теплицю й подарувала йому кілька квіток. Нагодився батько; розлючений, накинувся на дочку й хлопця, вирвав з рук квітки...

— Більше ноги моєї не буде в цьому проклятому домі, — сказала Оксана. — Ви, батьку, намагалися вбити в мені все людське. Ви отруїли моє дитинство. Ваша душа жорстока. Піду від вас...

Оксана пішла від батьків, а через кілька років пішла до доньки й мати. Залишився Микола Петрович сам...

Щастя стає примарним і отруйним, якщо воно засноване на низьких пристрастях, на інтересах і спонуканнях, що принижують людину. Добре, що Оксану врятували від згубної отрути цього щастя комсомол, школа, наше радянське життя, і вона вивалася з полону високого паркану й саду, кожне яблуко, кожне гроно винограду, кожна гілочка якого нагадували про низькі пристрасті батька. А буває ж і так, що, як мовиться в народному прислів'ї, яблуко від яблуні не відкочується далеко...

Добро тільки тоді добро, коли воно для людей — от що треба пам'ятати нам, шановні батьку й мати, будуючи своє затишне родинне гніздечко, споруджуючи кам'яний дім і закладаючи виноградник, милуючись квітами й дітьми своїми. Великий світ громадянства, людяності, високих ідеалів і духовних поривів мають увійти в ваше сімейне гніздечко, осяювати ваш довічний союз, гріти наші серця, щоб вони не стали холодними й байдужими. Пам'ятайте, батьку й мати, що найвищий принцип нашого суспільства: все для людини, все в ім'я щастя людини — не якась абстрактна соціологічна істина. Це також принцип глибоко особистого, найпотаємнішого — наших взаємовідносин з тими, кого звела з нами доля, щоб продовжувати рід людський і щось залишити від себе доброго, розумного, людяного на землі. А це добре, розумне, людяне лишається тільки в пам'яті людей, а серед людей, які найдовше збережуть у своїй душі часточку вас, батьку й мати, на першому місці найдорожчі для вас люди — наші діти. Висока мета вашого родинного життя — втілити все краще, що створено людством, у ваших дітях. Адже живемо ми для дітей, адже всі наші найвищі святині — Батьківщина, народ, патріотичний обов'язок, подвиг життя нашого в ім'я блага людей — усе це наповнюється плоттю і кров'ю, живим диханням і мудрістю в наших дітях. Пам'ятайте, шановні

батьку й мати, що наймогутнішим знаряддям, інструментом виховання дітей ваших є те, щоб найвищу радість, щастя вам, батькові й матері, давало творення добра і щастя для людей — для своїх співвітчизників, близьких і далеких, і насамперед — сердечна турбота матері й батька одно про одного, про дідуся й бабусю, про тих, хто дав нам життя й навчив вимовляти перші слова: мамо, тату, сонце, весна, Вітчизна.

Одного разу прийшов до мене батько й бідкається: що робити з сином-п'ятикласником? Стає неслухняним, обманює, ухиляється від роботи. От і недавно було: не пішов на піонерський недільник-деревонасадження, сказав, що хворий, а насправді у футбол грав. І найбільше непокоїло батька от що: живе підліток тільки для себе, серце стає холодним, байдужим, погляд — непроникним... Вислухав я бідкання батька й запитав: дозвольте говорити відверто, як батько з батьком? Так, погодився той. Тоді я сказав: чому ж ваша рідна мати живе в маленькій комірчині? Чому ви відокремили її від сім'ї — від себе й від онука, не запрошуєте навіть обідати за спільний стіл, а носить ваша дружина борщ у череп'яній мисці їй у комірчину? А у вас у світлиці величезний буфет і в ньому ціла колекція мисок і полумисків! У комірчині материній одно віконце, і в тому шибка розбита — невжеви й цього не бачили? А ви хочете, щоб син поважав Вас, був колективістом? Ви говорите йому високі слова про обов'язок перед колективом, про те, що піонер повинен близько до серця брати інтереси Батьківщини? Пам'ятайте, що справжній корінець, який живить велике дерево любові до Вітчизни, — це та хвилююча мить у житті вашого сина, коли він принесе бабусі яблуко із саду і квітку троянди, поставить перед нею склянку свіжої джерельної води і поправить подушку під головою!

Піднімайте себе в очах своїх дітей тим, що діти бачитимуть: вищим сенсом вашого життя є засів того зерна, з якого виростає буйна парость людського щастя.

До села приїхав молодий учитель — тільки що закінчив університет. Пішов якимось читати лекцію на тваринницьку ферму. Познайомився з дівчиною — синьоокою, білявою красунею. Розповіла дівчина про свою долю: батько загинув на фронті, мати тяжко хворіє, їй довелося залишити п'ятий клас і піти на ферму. От уже шість років працює. Рідко навіть і в селі буває, бо дуже добра душа в дівчини: у вихідні дні залишається чергувати за матерів, в яких маленькі діти.

Закохався вчитель у красуню. Одружимося, сказав їй. Рішуче відмовилася дівчина: ви університет закінчили, а я й читати ледве вмюю... Та не міг відступити юнак від красуні й від мрії своєї. Три роки вчив дівчину, довгими зимовими ночами

сиділи вони вдвох над підручниками, дівчина була тямущою й наполегливою, склала екзамени за середню школу, поступила вчитися в медичний інститут — тільки тоді погодилася на одруження. Закінчила інститут, стала лікарем. Живе щасливе подружжя, виховує п'ятеро дітей. Кожна дитина — це одне щастя, — говорять батьки, коли їх жартома запитують друзі: чи не збираєтесь ви збільшити свою сім'ю чоловік до двадцяти. Діти в них прекрасні — дружні, сердечні, чутливі до найменшого руху душі материнської і батьківської, добрі, слухняні, дбайливі, працьовиті. Найголовніше, що впадає в очі, коли дивишся на дітей цих щасливих батьків, — вони свідомо дбають про те, щоб не завдати тривоги, суму, горя батькам. Добре вчать вони в школі передусім для того, щоб мама й тато були спокійні. Щасливі, радісні. Прагнення дітей приносити щастя своїм батькам — це те, що вклали батько й мати своєю сердечною турботою одне про одного, своєю взаємною відданістю.

Ми, батьки, виховуємо дітей передусім красою своїх взаємовідносин. Справжня краса взаємовідносин чоловіка й дружини, батька й матері полягає в тому, щоб взаємно творити красу — чоловік творить красу дружини, а дружина — красу чоловіка. Високу мету свого життя вбачайте, шановні батьку й мати, в тому, щоб ваші взаємовідносини були постійним, невинним, духовним удосконаленням, щоб сьогодні ви були кращими, ніж учора.

Бережіть у душі дитини віру у високе, ідеальне, непорушне.

Перед дитиною відкривається світ. Вона пізнає багато речей, усе для неї нове, все її хвилює: сонячний зайчик у кімнаті й казка про Івасика-Телесика, і яскравий метелик, і далекий ліс на обрії, й біла хмаринка в небі, і сива голова дідуся. Але відкривається перед дитиною й інше: людина. Перше, з чого починається пізнання світу дитиною, — це ласкава материнська усмішка, тиха колискова пісня, добрі очі, лагідні обійми. Якби світ весь час дивився в душу дитини ласкавими очима матері, якби все, що пізніше зустрине на своєму життєвому шляху дитина, було таким добрим і лагідним, як добра мати, — в світі не було б ні горя, ні злочинів, ні трагедій, — я маю на увазі наш, соціалістичний світ, де немає соціальних причин для горя, злочинів, трагедій.

Отак і починає дитина пізнавати світ людини — з матері й батька. З того, як промовляє мати до неї, дитини, як обнімає і цілує її, як батько посміхається до матері, як він ставиться до неї, про що і як розмовляють мати й батько — з усього цього складаються перші дитячі уявлення й поняття про добро і зло

з цього постає і утверджується віра дитини у високе, ідеальне, неперушне.

Був у моєї роботі такий випадок — він може здатися неймовірним. У третьому класі я читав дітям оповідання, в якому йшлося про одруження: юнак і дівчина одружились, у них народився син. І ось маленька сіроока Оленка тремтячим голосом запитує: а хіба вони не були разом? Хіба вони й не знали одне одного? Дівчинку вразила думка, що мама й тато хлопчика, про якого йдеться в оповіданні, могли й не зустрітись, хлопчик міг і не народитися... Прийшла додому Оленка й відразу до матері: невже ви з татом були колись окремо, зовсім окремо, не знали одне одного? Невже мене могло й не бути? Як же це так?.. Дівчинка так близько взяла до серця ці думки, що заплакала, розхвилювалась і не могла заснути. Ввечері мама прийшла до мене дізнатися, що так схвилювало її дочку.

У хорошій сім'ї, де батько й мати живуть у злагоді, де панують тонкі відносини чутливості до слова, до думки й почуття, до погляду й найменшого відтінку настрою, — у такій сім'ї батько й мати уявляються дитині чимось неперушним і вічним. У відносинах добра, злагоди, взаємної допомоги й підтримки, духовної єдності й щирості, довір'я і поваги батьків перед дитиною розкривається те високе, ідеальне, на чому утверджуються її віра в людську красу, її душевний світ, рівновага. Бережіть цю дитячу віру, в ній осереддя моральної цільності людини, її непримирності до всього аморального, антигромадського. Якщо ця віра зруйнована, в дитячу душу вривається трагедія, горе. Немає нічого небезпечнішого для сім'ї, для школи, для моральної повноти життя нашого суспільства, ніж дитина — страждаюча, нещасна — на руїнах своєї віри у високе й ідеальне.

Ніколи не забуду тяжкої долі Миколки Прохоренка. Як тільки почую слова *дитяче горе*, так і ввижається він мені: з болем й благанням в очах прийшов до тата, що залишив сім'ю, й питає: тату, коли ти прийдеш до мене? Я так хочу, щоб ти прийшов...— До дев'яти років Миколка бачив у взаємовідносинах матері й батька тільки хороше. Батько допомагав матері в її домашній роботі, вечорами сідав із сином за стіл і малював птахів, звірів, казкових фантастичних істот... Він працював шофером, улітку брав з собою сина в недалекі поїздки. Скільки радісних хвилювань приносило це дитині.

І раптом щось у сім'ї змінилося. Мама й тато стали немов чужими. Сідали за стіл обідати й опускали очі, щоб не дивитись у вічі одне одному. Це перше, що помітив Миколка. «Тату, чому не дивитесь в очі мамі? Чому ваші очі такі сердиті?»— говорив хлопчик, усміхаючись до нього, а ввечері вже не батько малював

синові сову й зайчика, а син батькові. Потім сталося страшне: батько більше не приходив додому, мати сказала: тепер ми житимемо без батька. Це вразило, приголомшило дитину. Пізніше, коли хлопчик став юнаком, він розповів мені: «Я переживав таке почуття, немовби хтось закрив від мене сонце, закрив весь світ, і я сиджу в глибокій ямі, навколо п'ятьма, нічим дихати... Мені здавалося, що вже й мене немає, а залишився страшний сон. Я хотів покінчити життя самогубством — плигнути з високого моста на каміння, але потім народилася думка: піду до батька, скажу йому, що ми з мамою не можемо жити без нього. Пішов, сказав йому, батько обняв мене, притиснув до грудей, поцілував, а в очах його я бачив сльози. Мабуть, ці сльози й врятували мене від самогубства».

Батько не пообіцяв хлопчикові приходити до нього. Син страждав. Він знав, що батько виїжджає автомашиною на роботу. Удосвіта, коли мати ще спала, вставав, ішов на дорогу, чекав батька. Але батько проїжджав, не помічаючи сина. Горе роз'ятрювало дитячу душу. Миколка став вразливим, запальним, недовірливим, настороженим. Він перестав вірити в добре слово, в людське благородство. Одного разу вчитель розповів про те, як радянський солдат урятував на полі бою дитину, сироту, всиновив її. «Усиновив...— сказав Миколка.— А потім, мабуть, прогнав...»

Важко, дуже важко виховувати таких дітей у школі, шановні батьки. Тут уже треба бути не просто педагогом, а лікарем душі, рятувником. Багато сил духовних треба вкласти в дитину, яка втратила віру у високе, ідеальне, непорушне, щоб вона знову вірила і в людину, і в добро.

Те, що сталося в сім'ї Миколки Прохоренка,— не винятковий випадок. Батьки, що не вміють піднятися на вершину культури людських почуттів і людського благородства, сіють нещастя і пожинають зло. Буває й так, що дитяча віра у високе, ідеальне, непорушне не руйнується, як у Миколки Прохоренка, але дитина стає неслухняною, до неї, як скаржаться часом батьки, не доходить добре слово. В таких випадках, шановні батьки, гляньте самі на себе,— десь є тріщинка у ваших взаємовідносинах. Це можуть бути найрізноманітніші тонкощі духовно-психологічних і морально-естетичних «вибоїн» на нелегкому шляху подружнього життя: і байдужість, коли людина не бачить людини, з якою вона на все життя з'єднала свою долю; і погано приховуване невдоволення одне одним; і та духовна несумісність, коли люди, що зібрались було пройти життєвим шляхом кілька десятиліть, вичерпалися духовно за кілька років і набридли одне одному.

Оберігайте свій подружній шлях від цих «вибоїн». Умійте творити велике, безцінне, духовне багатство подружнього життя — взаємну любов — справжню людську любов, любов красиву і благородну, чесну й віддану. Це сонце, що гріє і світить вашим дітям.

Публікується вперше.

БЕРЕЖІТЬ ЛЮДСЬКУ ЛЮБОВ

Умійте берегти й шанувати, звеличувати й удосконалювати людську любов — найтонше й найпримхливіше, найтендітніше й найміцніше, найкрихітніше й наймогутніше, наймудріше й найбагатодніше багатство людського духу.

Про це багатство написано тисячі поем, складено мільйони пісень. А я хочу разом з вами, шановні батьки й матері, глянути на ту грань любові, про яку мало говорять, — любов як вихователя дитини.

Яскравою зорею на небосхилі моєї пам'яті навіки залишиться спогад про життя Миколи Пилиповича — хорошого лікаря й чудову людину. Сорок два роки працював він у великому наддніпрянському селі. Дружина Марія народила йому шістьох дітей — трьох синів і трьох дочок. Коли після складної операції приходив, бувало, Микола Пилипович утомлений і знесилений, Марія казала: «Лягай ось тут, у виноградній альтанці, спочинь, немає роботи виснажливішої за твою...» — він, усміхаючись, відповідає: «Ні, найважча в світі праця — то праця матері, і найважча, й найвиснажливіша, й найпочесніша. Я допомагаю людині в горі, ти твориш людству щастя, твориш саме людство».

Пригадуючи найтонші риси життя Миколи Пилиповича, я думаю: в цьому житті й виразилася краса багатства людського духу — людської любові. Літній світанок. Спить Марія, втомлена цілоденними турботами про дітей, сплять сини й дочки. Тихо встає Микола Пилипович, щоб не розбудити дружини й дітей. Йде до саду, зрізає квітку троянди, приносить до спальні, ставить біля дружини на нічному столику в дерев'яну вазочку. Вірізав цю вазочку Микола Пилипович у перший по одруженні рік, вирізав кілька місяців, стоїть вона, схожа на кленовий листок... Спить і не спить Марія, чує крізь сон обережні кроки Миколи Пилиповича, вже не може заснути від гострих пахощів троянди, лежить щаслива із заплющеними очима ще з півгодини.

Так було щоранку — роки, десятиліття. Збудував Микола Пилипович маленьку теплицю — спеціально для квітів; приходив

у теплицю на світанні і в лютий мороз, і в осінню негоду, і напровесні, брав ніжну квітку й ніс її дружині. Підросли одне за одним діти, і, підростаючи, вставали разом з батьком на світанку, і у вазі вже було дві, потім три, потім чотири, п'ять, шість, сім квіток...

Помер Микола Пилипович, розлетілися сини й дочки в різні куточки нашої Вітчизни, а мати Марія ще й нині живе у великому наддніпрянському селі. І хоч би як далеко від неї не жили сини й дочки, раз на рік приїздять вони до матері — в день її народження; і знову в дерев'яній вазі полум'яніє сім квіток — шість від дітей і одна батькова — символічна. Ні до кого з дітей не може піти жити мати Марія, бо, надавши перевагу комусь одному, смертельно образиш інших.

От про що я думаю щоразу, коли мова заходить про те, як виховувати дітей. Людська любов — наймогутніша сила виховання. Той, хто умножує життям своїм це найбезцінніше багатство людського духу — той, виховуючи самого себе, виховує завдяки цьому дітей своїх. Бо, як писав Л. М. Толстой, суть виховання дітей полягає у вихованні самого себе. Виховання самого себе є наймогутніший засіб впливу батьків на дітей.

От чому, шановний батьку й шановна мати, шановні юначе й дівчино, які готуються ступити на першу сходинку подружнього життя, — поговоримо сьогодні про любов — це й є розмова про свята святих виховання. Про любов *людську* — це треба ще й ще раз підкреслювати, бо вона є не тільки щастям, не тільки найчистішим джерелом радості й людських задовольень. Вона веде до найприємнішого й найрадіснішого, але водночас і до найскладнішого й найважчого, найвідповідальнішого людського обов'язку — бо цей обов'язок довічний — до шлюбу. Шлюб і його узи, писав Вольтер, або ж найбільше добро, або ж найбільше зло. Коли він добро — тоді це саме небо на землі... Якщо ви розумієте всю складність шлюбного союзу як громадянського обов'язку, як обов'язку душі й тіла, розуму й ідеалу, тоді шлюб, стаючи найбільшим добром, стає разом з тим благодатним полем праці — великої, невсипущої праці, і ця праця, шановні батьку й мати, і називається людською любов'ю.

У тонкощах цієї праці й полягає мудрість виховання дитини. Людська любов — це не природний потяг і інстинкт, хоча й заснована вона на взаємному потязі протилежних статей і немислима без інстинктивного начала. Але вже через місяць після вступу до шлюбу люблячі вичерпнуть себе, якщо до шлюбу штовхнув тільки природний потяг, тільки інстинкт, бо це не людська любов. Людська любов — це союз душі і тіла, розуму й ідеалу, щастя та обов'язку.

І через усе це червоною ниткою проходить праця, праця і ще раз праця — невисипуща і невтомна праця, що створює багатство людського духу в самому тобі, батьку й мати.

Юнак і дівчина палко покохали одне одного. Їм радили: привидіться добре, пізнайте краще одне одного, так ні: ми впевнені в своїй любові, вона — вічна. Одружилися, прожили кілька місяців, вона завагітніла, і ось молодому мужу впала в очі інша дівчина, він раптом відчув, що любові до дружини немає. Ось вам ще одне розлучення, для суспільства — ще одна трагедія, для людини ж, яка ще й не народилася, — горе на все життя. Чому ж таке буває, і що робити, щоб так не було, як треба виховувати молодь?

Не тільки виховувати, а передусім виховуватись — от що важливо. У молодят наших ніякої любові й не було. Була споживацька жадоба задоволень, яку вони помилково вважали за любов. У шлюбі їхньому не було найголовнішого — невисипущої праці, яка за сутністю своєю є вкладанням своїх духовних сил в іншу людину, щоб ця людина була кращою — духовно багатшою, щасливішою. Це найголовніше — щасливішою. Коли молоде подружжя взаємно творить щастя, коли в буденних турботах є це найтонше й найміцніше людське багатство, то взаємна любов вічна, то не може раптом відкритися, що одна людина краща за іншу. Коли йдеться про любов і шлюб, то взагалі не можна робити такого порівняння — один кращий, другий — гірший. Кожна людина — неповторна, з народженням кожної нової людини народжується новий світ, і коли в матері народжується дитя, то вона, жінка і мати, стає тисячу раз неповторною в своїй людській красі, — але цю неповторність творимо ми, творимо своєю невисипущою працею. Є старовинна українська мудрість: у хорошого мужа й дружина хороша, твоя дружина — то криниця, заглянь в неї, яким ти побачиш себе, така й твоя дружина.

Найтонше й наймогутніше багатство людського духу — любов — діє на дитину, як музика, як чарівна краса, що полонить душу. Це багатство постійно настроює найчутливішу струну дитячого серця — чутливість до слова, до доброї волі, до ласки й сердечності. Той, чие дитинство осяяне сонцем любові як невисипущої праці, що взаємно творить щастя, відрізняється винятковою чутливістю й сприйнятливістю до батьківського й материнського слова, до їхньої доброї волі, до повчань і напучень, порад і застережень. У сім'ї Миколи Пилиповича був такий звичай: коли сім'я закінчила обідати, всі діти (а вікова відстань від найстаршого до найменшого була не дуже велика — дев'ять років) прибирають зі стола, миють посуд. Одного разу сім'я обідала надворі, під грушею. Найменша, шестирічна донька забула

про свій обов'язок. Мати докірливо похитала головою й взялася за діло, яке мала виконати дочка. Дівчинка заплакала, вона гостро переживала докори сумління...

Як же, виховуючи самого себе, виховувати дітей?

Якщо серед багатства синонімів, якими наша мова позначає людську любов, вибрати той, що найвиразніше передає суть любові як невиспущої праці, то таким синонімом буде слово *обов'язок*. Виховна сила людської любові — це краса обов'язку людини перед людиною. Любити — означає відчувати серцем найтонші духовні потреби людини. Ось ця здатність чути людину серцем і передається від батька й матері до дитини без будь-яких слів і пояснень, передається прикладом. Микола Пилипович не вимагав від дітей, щоб вони вставали на світанку разом з ним і приносили материну або, як говорили дівчата, ранкову квітку. Він не докладав особливих зусиль і до того, щоб діти бачили, як він іде до саду або теплиці, приносить квітку. Діти спали й крізь сон немовби відчували, що й для чого робить батько, які почуття він виражає, що дають ці почуття матері. Діти вчилися відчувати найбільше людське прагнення — прагнення до щастя. Їм хотілося йти назустріч цьому прагненню, і вони йшли, творили добро, давали матері радість. Материна ранкова квітка — то була вершина краси багатства людського духу, твореного невиспущою працею в сім'ї Миколи Пилиповича. А до цієї вершини були кам'яністі й тернисті стежки. Виховувати шістьох дітей — ця праця вимагала від матері великих фізичних і духовних сил. На кожному кроці діти бачили, можна сказати, серцем читали ставлення батька до нелегкої праці матері. Дітей, — як тільки вони могли збагнути це розумом і серцем — зворушувало не тільки те, що батько брав на себе все, що міг взяти, щоб полегшити працю матері. Їх особливо зворушували чуйність, чутливість батька, здатність його душі відчувати, що матері нелегко, їй треба допомогти. Розвиток цієї здатності — й є виховання самого себе — найкращий, найповчальніший приклад, про роль якого говорить великий мудрець Л. М. Толстой. Там, де молодий батько на очах своїх маленьких дітей невпинно розвиває цю здатність, де клопоти й турботи дружини стають поступово і його клопотами й турботами — сім'я є школою емоційного і морального виховання дітей. Здавалося, ніхто спеціально й не напучує дітей: не будьте байдужими до людини, а вони — чуйні, привітні, доброзичливі, уважні. Цю чутливість дуже розвиває в них батьківське самовиховання.

К. Маркс писав, що моральним є тільки той шлюб, де продовжує існувати любов. Людська любов — це не тільки найбезцінніше багатство людського духу. Воно разом з тим і вічно мін-

ливе багатство. Це не діаманти, блиск яких не змінюється десятиліттями. Це коштовний камінь, гра барв якого змінюється з кожним роком, навіть місяцем, і найдивніше, що володарем і повелителем цієї гри барв є той, кому самоцвіт належить. Умійте бути чарівником, від мудрості якого залежить велике мистецтво зберегти переливи барв коштовного каменя на все життя. От від цього мистецтва залежить виховна могутність вашої любові, більше того — залежить її міцність шлюбу як союзу душі і тіла, розуму й ідеалу, щастя й обов'язку. Скороминуща пристрасть перших місяців подружньої любові, і якщо, крім цієї пристрасті, шлюб ні на чому не тримається, коштовний камінь вашої любові перетвориться у вуглинку. І замість неба у ваш дім прийде пекло, а для дітей — страждання, байдужість, невіра в людину. У високоморальному шлюбі вогонь першої пристрасті — найдорожчий спогад на все життя, він немовби світло, відбите новим буттям, — взаємним творенням щастя, вихованням дітей. У високоморальній багаторічній любові на кожному кроці виражається людське ставлення людини до людини і насамперед — чоловіка до жінки. Людське ставлення до дружини й матері, до джерела життя, до самого життя. Бо жінка, дружина, мати — передусім творець нового життя, і коли ця думка, цей ідеал червоною ниткою пронизує родинне буття, дитина вчиться на прикладі батьків — передусім батька — дорожити життям, ставитися до нього як до найвищої цінності, яку ні з чим не можна порівняти.

Навчити дорожити життям — це той стовповий корінь моральної поведінки, від якого живляться віти чутливості, сердечності, турботи про людину. Я знаю одну хорошу сім'ю: чоловік — обліковець тракторної бригади, дружина — доярка. Робота в матері нелегка. Кілька днів на тиждень треба починати робочий день на фермі о шостій годині ранку. Щоб приготувати сніданок, треба встати о четвертій. Чоловік не дозволяє дружині вставати так рано. О четвертій встає він, готує сніданок і обід, виряджає дружину на роботу, а потім дітей до школи. Повертається чоловік з роботи о четвертій годині, діти вже дома, дружини ще немає. Пообідавши, чоловік разом з дітьми готує вечерю. Спільна праця батька й дітей одухотворяється думкою: мамі нашій нелегко, у неї сьогодні напружений день, приготуймо смачну вечерю, зробимо все для того, щоб, повернувшись з роботи, вона могла відпочити. Праця для дітей — не гра, а турбота про найдорожчу людину — матір. Та й найдорожчою людиною мати стає завдяки тому, що з дня в день докладаються сили фізичні й духовні — щоб принести їй радість. Дорогим для людини стає те, у що вкладено сили душі. Якщо ви, мати, хочете бути своєю синові,

своїй дочці найдорожчою в світі людиною, одухотворить її прагненням творити радість, щастя для вас же.

Ставлення до вінця краси людської — жінки — пізнається дитячим серцем з найтонших, найнепомітніших дрібниць. Щодня, коли в матері нелегкий, напружений робочий день, батько, приготувавши разом з дітьми вечерю, дістає свіжий, чистий рушник і вішає його перед умивальником. Мама — найбільша трудівниця, в цьому свіжому рушнику — велика повага до її праці, до краси материнської, до джерела життя.

Це і є виховання любові, виховання самого себе й дітей своєю поведінкою. Тільки там, де батько сам виховує себе, народжується дитяче самовиховання. Без яскравого прикладу батьків усі розмови про самовиховання дітей лишаються пустим звуком. Без прикладу батьків, без світла й тепла батьківської любові, вираженої у взаємній турботі й повазі, воно просто немилимиме. Дитині хочеться бути хорошою лише тоді, коли вона бачить ідеальне й захоплюється ідеальним. Тут, у цій дуже тонкій сфері виховання моральні поняття формуються тільки на основі благородних людських почуттів. А почуття дітей породжуються почуттями батьків.

Ось що розповіла моя вихованка Валя Кобзар напередодні урочистого дня закінчення школи про найглибше переживання дитинства.

«Мені було років сім, коли тяжко захворіла мати. Ночами сидів батько біля хворої. Пам'ять зберегла спогад. Прокидаюся одного разу на світанку. Мати важко дихає, а батько схилився над нею, дивиться на її лице, і така невимовна туга в його очах, такий біль і така любов, що тієї миті переді мною розкрилась незнана сторінка людського життя — вірність. Так, може, ще подитячому я збагнула, що таке людська вірність. Мені здається, що я з того ранку по-справжньому полюбила татуса.

Минуло десять років. Тато і мама живуть у мирі й злагоді. Вони для мене найдорожчі в світі люди. Якоюсь особливою любов'ю я люблю батька. Не було такого випадку, щоб я не послухала його поради або сказала йому неправду. Щоразу, коли я дивлюся йому в вічі, бачу незгасний промінь великої людської любові».

Вдумаймося, батьку й мати, в ці слова. Що ми залишаємо в серцях своїх дітей — залишаємо своїми ділами й словами, вчинками й почуттями? Чим ми запам'ятовуємося нашим дітям, чим підносимо себе в їхніх очах? Є єдина могутня духовна сила, яку ні з чим не можна порівняти, здатна закарбувати в душах наш образ — образ справжньої людської краси. Ця сила — ве-

лике багатство людського духу — любов. Творимо ж це багатство своїм життям. Є воно в наших батьківських серцях — є чим виховувати дітей.

Публікується вперше.

ЗОЛОТА БІБЛІОТЕКА ДИТИНСТВА І ЮНОСТІ

Знання, наука, освіта — велике духовне багатство нашого народу. Це могутня ріка, хвилі якої несуть уперед культуру, творчість, думку, геній народу. А живиться ця ріка мільйонами маленьких струмочків — родинних вогнищ культури, освіти, знань. Виховуючи дітей, дбайте, шановні батьку й мати, щоб у вашій сім'ї яскраво горіло це вогнище, щоб материнська й батьківська мудрість освітлювалася мудрістю, створеною, нагромадженою десятками поколінь і втіленою в книгах, у науці. Разом з школою добивайтесь того, щоб у освіченості, культурі діти ваші вбачали моральну гідність, а нещастю щоб осуджувалось як приниження честі й гідності людської.

Така одна з найважливіших практичних порад моїх, що стосується і розумового, і морального виховання молодого покоління. Тридцять третій рік я працюю в сільській школі, на моїх очах маленькі діти стали юнаками й дівчатами, дорослими людьми, батьками, привели своїх дітей до школи. І кожний рік дедалі більше утверджує моє переконання: від того, як батьки дбають про духовне багатство родинного вогнища культури, залежить щастя дітей.

Найживотворніше джерело, яке живить родинний струмок культури, — книга. Понад триста батьків наших нинішніх вихованців — наші колишні учні. За оцю третину століття нам удалося утвердити в кожній сім'ї дуже цінну традицію — дбайливе, шанобливе ставлення до книжки. Найбезціннішим духовним багатством кожної родини є сімейна бібліотека. Ця особиста власність в міру нашого наближення до комунізму мусить усе більше розвиватись. Від двохсот до трьох тисяч книжок — такі родинні бібліотеки в тих сім'ях, де батьки — наші колишні учні (а нинішньої осені кілька наших колишніх учнів привели до школи своїх внуків).

У п'ятому класі навчається Миколка Перепиляк. Його батьки — Ганна Іванівна і Василь Лук'янович — наші колишні вихованці. Коли заходиш до їхньої затишної, просторої квартири, перше, що впадає вам в око, — велика бібліотека. «Скоро доведеться відводити для бібліотеки окрему кімнату», — говорить Ганна Іванівна. Як найдорогоцініше, зберігаються на полицях книжки, придбані ще в ті роки, коли батько й мати вчилися

в першому, другому класах. Ось казки братів Грімм, ось «Корник-Горбоконики...» — читані-перечитані, далі — «Хатина дядька Тома» Бічер-Стоу, оповідання Горького, Чехова, Франка, Коцюбинського, «Овод» Войніч, «Молода гвардія» Фадеева. А під гарним українським рушником — маленька Шевченківська бібліотека родини — «Кобзар», книжка про Шевченка-художника, кілька книжок про Тараса Григоровича. Біографія В. І. Леніна окрема полиця відведена для книжок про життя й боротьбу людей, чий образ є прикладом для молодого покоління, — Сергія Лазо і Юліуса Фучика, Софії Перовської і Камо, Свердлова і Дзержинського, Зої Космодем'янської і Олега Кошового.

«Золота бібліотека Дитинства і Юності» — так називаємо ми зібрання книг, на яких виховується громадянин, утверджується моральна, розумова і естетична культура людини від того часу, як вона вперше взяла до рук книжку, й до зрілості. Багато сил ми, вчителі, докладаємо до того, щоб Золота Бібліотека Дитинства і Юності була в кожній сім'ї. Якими б багатими не були громадські бібліотеки (шкільна, сільська), без родинної бібліотеки неможливе повноцінне виховання людини. Хороша книжка в сім'ї — це все одно, що музичний інструмент для музики. Як музика не може прожити дня, щоб не взяти до рук музичного інструмента, не творити і не діставати від цього насолоди, — так людина не може обійтись без книжки. Нам удалося досягти того, що книжки з родинної бібліотеки не тільки читаються, а й перечитуються. Для дітей і підлітків вони стали тим, чим є скрипка або бандура для музики. Я знаю підлітків, які п'ять разів прочитали «Кобзаря», і кожне нове читання відкриває перед ними все нову красу.

Сергійко Бегма, нині третьокласник, одержав у подарунок від батька — нашого колишнього учня, колгоспного механізатора Віктора Васильовича — багато ілюстроване видання поетичних творів для дітей українських і російських поетів. Довгими осінніми й зимовими вечорами хлопчик читав і перечитував книжку. І от зараз я з подивом переконаюся, що Сергійко знає напам'ять сотні рядків поезії Шевченка і Пушкіна, Лесі Українки і Тютчева, Франка і Некрасова.

Чим старіша книжка в родинній бібліотеці, тим вона цінніша — ця думка з кожним роком все більше утверджується в кожній сім'ї. Стало традицією передавати бібліотеку в спадщину — батьки передають книжки синам і дочкам як найбезцінніший скарб.

Культ книги — так можна назвати всю виховну роботу школи і сім'ї, яка спрямована на те, щоб утвердити наші традиції. Яка ж це виховна робота?

Щороку в школі проводиться два загальношкільних свята книги. Перше свято книжки — на початку навчального року, друге — в день початку літніх канікул. Без перебільшення ми говоримо, що свята книжки стали в нас справді народними святами. До них готуються батьки, діти і вчителі. Батько й мати купують своїм дітям по кілька книжок — для поповнення Золотої Бібліотеки. У багатьох сім'ях дівчатка вишивають до цього дня на полотні малюнки на сюжет шевченківських, франківських поезій і оповідань, віршів Лесі Українки. В день свята книжки всі приходять до школи — батьки з дітьми, керівники села й колгоспу. Дивляться святкову виставу, побудовану на сюжеті однієї з кращих книжок класичної або сучасної літератури. Колгосп вручає премії — книжки дітям і підліткам, які добре працювали на навчально-дослідній шкільній ділянці, в полі, на фермах.

Свята Книжки, крім того, проводяться 2—3 рази на рік у кожному класі — піонерському загоні, комсомольській організації. Відрізняються вони від загальношкільних Свят Книжки тим, що тут діти, підлітки, юшаки й дівчата дарують книжки один одному. Цими книжками теж, звичайно, поповнюється родинна Золота Бібліотека.

День вступу до школи, День Повноліття (коли виповнюється 16 років), день одержання атестата про середню освіту — в ці святкові дні директор школи вручає кожному вихованцеві книжку з дарчим написом.

Атмосфера поваги до книги створюється ще й тим, що є в нашій школі Кімната Читання, Кімната Дитячої Казки. Сюди приходять школярі, осінніми й зимовими вечорами читають книжки, інсценують казки.

Важко переоцінити виховне значення цих нових звичаїв, які стають традиціями. Найголовніше тут те, що взаємовідносини в сім'ї — відносини між батьками й дітьми, між братами й сестрами — тримаються на міцній підвалині духовної культури. Книга, яка ввійшла в духовне життя сім'ї, — то ніби промінь, який освітлює майбутнє і батькам, і дітям. Людина, для якої вже в дитинстві книжка стала такою необхідністю, як скрипка для музики, як пензель для художника, ніколи не відчуватиме себе збідненою, обділеною, спустошеною.

Дорогі мої друзі, батьки й матері. Найзаповітніше бажання кожного з вас те, щоб діти ваші були щасливими. А що таке щастя? З кожним роком усе ясніше, зрозуміліше стає кожному громадянину нашій країні, що не одним хлібом живе людина. Особисте щастя дедалі більше осмислюється й переживається як оволодіння скарбами й цінностями культури, як повнота і много-

гранність задоволення культурних потреб. Щасливою людиною в нашому суспільстві є той, хто знаходить звеличення своєї людської гідності в прилученні до культурних цінностей — книжки, науки, освіти, мистецтва. В радості оволодіння культурою, користування культурними цінностями — справжня радість буття, щастя життя.

Ростуть ваші сини, стають підлітками, от уже й пора юнацтва не за горами. З радістю і водночас з тривогою дивитесь ви, мати на сина, що збирається кудись увечері. «Куди він іде? Хто його друзі? Чим вони займаються?» — тисячі й тисячі матерів думають увечері цю думу. Добре це чи погано, коли син ваш щовечора йде кудись? На мою думку, це погано. Дуже небезпечно, просто таки страшно, коли людина не знаходить, що робити їй в ті хвилини, коли вона лишається наодинці із собою. Нам треба виховати людину, якій би не було скучно самій із собою. Бо той, кому скучно і страшно із собою, не може відповідати сам за себе, не матиме своєї життєвої дороги й позиції. Це одне з найгостріших і найболючіших питань виховання підлітків і юнацтва — самовиховання. З цього приводу треба дати окрему пораду...

Так от, щоб людина не боялася лишатися наодинці із собою, її найпершим другом має бути книжка. Виховуйте, дорогі батьки, шанобливість, благоговіння перед книжкою. Бо книжка — то азбука культури, перша сходинка мудрості, перші двері до світу людяності.

Багато років тому одна подія в житті нашої школи дуже схвилювала мене. Привів шестидесятисемірічний дідусь Андрій Терентійович до школи свою внучку, синьооку Маринку. Прийшла дівчинка з маленькою полотняною торбинкою — таких уже давно немає. Подивився я на цю торбинку і пригадалося власне дитинство: отаку торбиночку зшила мені мати, з нею йшов я до школи.

«Що це за торбинка, Андрію Терентійовичу?» — запитав я дідуса.

«А це та торбинка, з якою я ходив до школи, — відповів старий. — Бачите, яка чиста, полотно яке вибілене... А ви подивіться, що в торбинці...»

Маринка вийняла з торбинки... що б Ви подумали? Буквар 1882 року видання. Чимсь далеким і дорогим повіяло на мене з чарівних сторінок дивної в наші дні книги: вірші Ушинського, казки Толстого, мудрі народні прислів'я. Довго ми, вчителі, розглядали книжку. З подивом дізналися, що вчився за цим букварем не тільки Андрій Терентійович, а ще й два його брати і троє внуків. Ця книжка була німим докором нам, педагогам середини 20-го століття. Чому ж це так виходить нині, що як тільки кінчився

навчальний рік, багато книжок рвуть — шматують, перетворюють на макулатуру? Хіба можна так виховати любов і пошану до книги?

Андрій Терентійович багато чого навчив. З того часу я став дивитися на книжку, передусім на шкільну книжку, як на вічний вогник народної культури, який треба оберігати, щоб він на очах дитини не згас.

Бережіть, шановні батьки, цей вогник. Він стане в руках вашого сина яскравим смолоскипом, що освітить шлях до щастя.

Публікується вперше.

ВАШІЙ ДИТИНІ ЧЕРЕЗ РІК ІТИ ДО ШКОЛИ

Це велике щастя для батьків: готувати дитину до школи, потім спостерігати її перші кроки на великій стежці до знань.

Але це не тільки радість і щастя. Це разом з тим багато турбот і праці. Бо виховання починається в сім'ї, з того часу, як дитина осмислено подивилася на світ і усвідомила сама себе як живу, активну, діяльну істоту.

Інколи доводиться чути від батьків: навіщо вчити дитину до того, як їй іти до школи? Краще, коли вона не знатиме до школи жодної букви.

Цю глибоку помилку, на жаль, поділяють і окремі вчителі, радячи батькам: не треба дуже турбуватися про запас знань майбутнього школяра. Прийде до школи — навчиться.

Батькам, особливо молодим, треба оволодіти елементарними знаннями як про шкільне, так і про дошкільне виховання. У вас народилася дитина. Ось вона вже впізнає татка й маму, усміхається вам, потім спинається на ноги, робить перший крок. Усе чіткіше вимовляє слова, зв'язує їх у речення, дивиться на світ широко відкритими очима: все їй хочеться знати, до всього хочеться доторкнутися власними руками.

На ваших очах, шановні батьку й мати, твориться велике диво природи і людського суспільного життя: дитина стає людиною. Але процес цей триває дуже повільно. Порівняно з іншими вищими тваринами людина має найтриваліший період безпомічності — їй потрібний постійний догляд батьків. Ця тривала людська безпомічність — велике чудо природи. Вік від народження до 10—11 років — це період немовлятства нервової системи. Людина народжується з незакінченою в своєму розвитку нервовою системою. Щоб чотирнадцять мільярдів клітин кори півкуль головного мозку, з якими народжується дитина, стали людським мислячим мозком, природою й відведено оцей період немовлятства нервової системи.

У цей період, від народження до 10—11 років, дитина й стає людиною. Науці відомо понад 30 випадків, коли в зв'язку з трагічними обставинами маленьких дітей — немовлят викрадали дикі звірі (вовки, леви), діти жили кілька років серед звірів і потім знову поверталися в людське суспільство завдяки щасливому збігові обставин. Вони були повернуті до людей у віці від 10 до 16—17 років, і ніхто з них не став людиною. З великими труднощами окремих з цих дітей вдалося навчити двох десятків слів — не більше.

Це один з переконливих доказів того, що саме в період від народження до 10—11 років у мозку, в мислячій матерії відбуваються глибокі внутрішні зміни, завдяки яким дитина стає людиною. І найінтенсивніший період цих змін — від народження до 7—8 років, тобто до початку шкільного навчання. В цей період ніжна матерія дитячого мозку дуже чутливо сприймає невинний потік інформації з навколишнього світу і все, що вона бачить, чує, запам'ятовується, відбивається в нейронах її мозку, і вона починає мислити. Якщо в цей період немає належного виховання, якщо дитина позбавлена того, що необхідно для її повноцінного розумового розвитку — вона не буде добре підготовлена до навчання. Те, що прогаяно в період від народження до 7—8 років, ніколи не надолужиш.

У практиці роботи нашої школи ми мали справу з хлопчиком, про якого можна сказати, що в роки раннього дитинства він був позбавлений справжнього людського оточення. Він був першим і єдиним сином у батьків. Матеріальні умови сім'ї були прекрасні. Сина можна було віддати до дитячого садка, але батьки боялися, що там не буде належного догляду, і, йдучи на роботу, залишали дитину на бабусю. Бабуся була доброю, чуйною людиною, але біда була в тому, що протягом шести років вона була, по суті, єдиною людиною, з якою залишався віч-на-віч хлопчик. Бабуся недочувала, а потім зовсім перестала чути. З весни до осені хлопчик бавився на подвір'ї. Для нього відгородили частину подвір'я, принесли піску, купили багато іграшок.

І батьки, і бабуся дбали про те, щоб хлопчик був добре вдягнений, нагодований. Усе було, на перший погляд, добре, але не було найголовнішого — того людського середовища, з якого дитина дізнається про явища навколишнього світу. Хлопчикові хотілося знати про все, що він бачив, що дивувало й цікавило його. Ось під дахом ластівка ліпить гніздо, пищать маленькі пташенята, — куди вона літає, що вона приносить пташеняткам? На квітку сів джміль, посидів, стріпнув крильцями, полетів — що він робив на квітці? Сотні таких питань зароджувались у дитя-

чий свідомості і не були вимовлені, вони згасли, бо ні батько, ні мати не цікавилися найголовнішим — світом думок дитини.

І от хлопчик прийшов до школи. Він був добре фізично розвинутий, але вчителів здивувала й занепокоїла обмеженість його уявлень, інтересів, мови, убогість почуттів. Хлопчик не мав уявлення про багато елементарних речей, наприклад про те, що посаджене дерево треба поливати, інакше воно засохне. Вражала байдужість, якась тупість почуттів: хлопчик брав у товариша іграшку, ламав її — хотілося дізнатися, що в ній у середині — йому було зовсім байдуже, що загибель іграшки комусь завдає болю, страждань. Хлопчик не вмів лічити до десяти.

З великими труднощами ми почали вводити дитину в світ людських інтересів, почуттів, переживань. Хлопчикові дуже важко було запам'ятовувати букви, а цифри він ледве запам'ятав до закінчення другого класу. В початковій школі хлопчик ледве навчився читати.

От до чого призводить відсутність належного виховання.

Готуючи дитину до майбутнього навчання в школі, треба дбати передусім про багатство і багатогранність її духовного життя, про виховання й розвиток розуму. Треба всіляко розвивати, стимулювати й задовольняти дитячу цікавість і допитливість. Не відмовчуйтесь, шановні батьку й мати, коли дитина звертається до вас із запитаннями: чому? як? що це таке? Проводьте більше часу з дитиною. Для вас відпочинок у вихідний день, а для дитини прогулянка з вами до лісу, в поле — цілий світ відкриттів.

Звертайте увагу дитини на явища, які вам здаються звичними, а для неї в цих явищах — десятки питань. Дитина, наприклад, задивилася на політ голуба, скажіть їй: подивись, чи сідає голуб на віти дерев? Дитина почне спостерігати, вивчати, вона помітить, що голуб не сідає на дерево. Помітить і здивується. А із здивування починається мислення.

Звертайте увагу дитини на те, як все в природі змінюється, і хай дитина спостерігає за явищами, хай замислюється над причинно-наслідковими зв'язками.

І найголовніше — щоб дитина ніколи не залишалася самотньою. Поруч з нею повинні бути старші — насамперед батько, мати. Батько й мати — перші вчителі і вихователі. Як би добре не було поставлено виховання в дошкільному закладі, без батьківського слова, без батьківського вдумливого погляду на розумовий світ дитини, без атмосфери багатого, цікавого, повноцінного духовного життя в сім'ї — цього першого вогнища думки, почуття, рідного слова — немислимий повноцінний розумовий розвиток дитини, необхідний для успішного навчання в школі.

Завдання батьків — не тільки виховувати, розвивати розум дитини, а й чогось навчати. Чого саме треба вчити дитину в дошкільному віці — про це йтиметься в наступній бесіді.

*«Наддніпряньська правда»
(Світловодськ), 1966, 4 січня.*

НАВЧАЙТЕ ДИТИНУ МИСЛИТИ

Для люблячих батьків немає нічого дорожчого, як дитина. Це вічна істина, бо сенс життя людського в тому, щоб повторити себе в новій людині, повторити на вищій основі, підняти дітей своїх на вищий ступінь розумового, морального, естетичного розвитку, ніж досягли ми самі, батьки. Нелегко вести бесіду на цю тему, але вести треба.

У наш час — час загального розквіту творчих сил кожного громадянина соціалістичного суспільства — від розумового розвитку людини залежить її особиста доля й щастя. Людина, що якоюсь мірою відчуває свою неповноцінність у розумовому розвитку, свою ущербність, — глибоко нещасна. Придивіться уважно до підлітків, які стали на слизький шлях злочинів, правопорушень, — хто вони? Серед них багато недоучок — людей внаслідок найрізноманітніших причин обділених інтелектуальними цінностями, людей, для яких духовні багатства, нагромаджені людством, залишилися десь осторонь.

Доти, поки в нашому суспільстві будуть недоучки, невдахи в навчанні, ми не зможемо дати повного духовного щастя буквально кожному, всім без винятку членам суспільства. А особисте щастя — це запорука щастя суспільства. Не дивно, що батьків дедалі більше турбують труднощі, з якими зустрічаються їхні діти в навчанні. Чому один може вчитися відмінно, а іншому нібито самою долею визначено не підніматися вище трійки? Що ж це таке — доля? Чому вона така щедра до одних і скупа до інших? Адже ми стоїмо напередодні здійснення загальної середньої освіти для молоді: давайте вдумаємось у велич, у небувалу в історії новизну цієї справи. Кожний, усі без винятку здобудуть середню освіту. Це означає, що Володя або Миколка, якого сильно тягнуть, щоб закінчив він восьмирічку — буде вчитися далі, повинен закінчити десятий клас.

Питання це набуває виключної гостроти. Завдання часом полягає не тільки в тому, щоб дати правильну відповідь на питання батька чи матері, а й допомогти їм знайти шляхи розвитку розумових здібностей їхнього Володі або Миколки, по можливості, запобігти таким небажаним, сумним, іноді навіть трагічним явищам, коли втративши віру в свої сили, маленький громадя-

нин не тільки опиняється за бортом школи, а й протиставляє себе суспільству, вступає з ним у конфлікт.

Запобігти нещастю вступаючих у життя людей сама школа не може. Батько і мати — такі ж вихователі, як і вчитель, вони повинні бути не менш мудрими творцями Людини, ніж учитель, бо розум їхнього сина сягає своїм корінням у ту пору, коли ще сина не було на світі. Виховання Людини починається задовго до її народження.

Вам, дорогі батьку і мати, хочеться, щоб дитина була розумною, кмітливою, щоб духовні багатства і цінності людства зробилися її особистим надбанням. Від чого ж залежить здійснення цих сподівань? Від чого взагалі залежать розумові здібності дитини і дорослої людини?

Причин і джерел багато. Треба спочатку зупинитися на причині, корені якої криються часом у тій безвідповідальності, з якою молоді мати і батько підходять до створення нової людини, нового життя.

Мова йде про спадковість. Розумові здібності мають матеріальну основу — мозок. Ця основа якраз і починає формуватися в утробі матері. Є страшний ворог дитинства і дитячого здоров'я взагалі, особливо розумового розвитку дитини. Ім'я цього ворога — алкоголізм батьків. У алкоголіків народжуються діти, які в тій чи іншій мірі мають відхилення, аномалії в розвитку кори великих півкуль головного мозку. Щоб народити каліку, — не обов'язково бути алкоголіком. Досить батькові і матері бути в стані міцного сп'яніння. Діти, зачаті в момент оп'яніння батьків, вже у зародку мають страшні сліди «зеленого змія». В одних випадках ці відхилення, аномалії мають яскраво виявлений характер — дитина росте розумово відсталою, їй уже в утробі матері було визначено вчитися в спеціальній школі — для дебілів. В інших випадках недостатній розвиток клітин кори півкуль менш виражений — клітини пригнічені, кволі, їхні функції порушені. Така дитина дуже повільно мислить, у неї погана пам'ять. Усе життя ця людина змушена нести важкий тягар, покладений на її плечі легковажними батьками.

Чому треба говорити про це? Тому що, на жаль, у нас є діти, які мають порушення, відхилення, аномалії в розумовому розвитку через п'янство батьків. Є в одному з класів нашої школи підліток — син алкоголіка. Нещасний він, ніяке виховання не може відшкодувати того, чого не дала йому природа через злочинне ставлення батьків до майбутнього своїх дітей. Цей підліток з великими труднощами навчився писати і лише на п'ятому році навчання вперше самостійно розв'язав нескладну задачу для третього класу... Завчивши правило, хлопчик через дві години нічого

не пам'ятає. Дочитавши умову задачі до кінця, він уже не пам'ятає початку. Слабкість пам'яті — так у повсякденному житті називають цю ваду в розумовому розвитку. В основі її лежить глибоке ущільнення клітин кори півкуль головного мозку, внаслідок чого інформація від навколишнього світу доходить до клітин з великим запізненням і не зазнає тієї обробки, якій вона піддається в нормальних клітинах. Ніяке лікування тут не допоможе. Тільки терпляча, копітка виховна робота педагога може якоюсь мірою вирівняти розумовий розвиток дитини. Але таку роботу — треба сказати це відверто — вміє проводити один із ста педагогів.

Шановні молоді батьки, пам'ятайте, що здоров'я і розумовий розвиток ваших дітей залежать від вас. Пам'ятайте, що створення людини — це не просто біологічний акт. Людина тим і відрізняється від тварини, що вона усвідомлює свою діяльність, включаючи і повторення самої себе в діях.

Ще більшою мірою залежить розумовий розвиток дитини від оточення, в якому вона робить перші кроки пізнання. Мова йде насамперед про людське оточення, про ті складні й багатогранні взаємовідносини, завдяки яким дитина пізнає світ і себе як частку природи, як розумна, обдарована, творча істота.

З перших кроків свідомого життя дитини батьки повинні звертати її увагу на причинно-наслідкові зв'язки між предметами і явищами навколишнього світу, добиваючись того, щоб маленька людина вміла бачити. Уміння бачити, уміння помічати те, що на перший погляд не відрізняється чимось особливим, — це, образно кажучи, повітря, на якому тримаються крила думки. Першоджерело розуму, думки, мислення — у навколишньому світі, в тих явищах, які людина бачить, пізнає, які викликають у неї інтерес. Перша іскра думки загорілася в свідомості нашого далекого предка кілька десятків тисячоліть тому, мабуть, тоді, коли він побачив якесь дивне, незрозуміле для нього явище, і йому захотілося зрозуміти сутність цього явища.

З часу далекого світанку людської культури і до наших днів навколишній світ, і насамперед природа, є багатющим і невичерпним джерелом думки. Розум — це раніше за все цікавість. Ви пішли із своїм чотирирічним сином на прогулянку. Ось ліс, за ним — молоді насадження: сосонки, ялинки, дубки, ясень. Дитина сама не помітить відмінності між лісом і штучними насадженнями. Цікавість треба виховувати — вчити спостерігати. Скажіть синові: «Подивись на ці високі дерева і на маленькі дерева, чим відрізняється старий ліс від молодого?» Дитина не відразу помітить відмінність, але, придивившись уважно, обов'язково помітить. В її очах спалахне радісний вогник, вона ска-

же: «У старому лісі немає рівних рядків, а в молодому — такі рівні рядки!»

«А чому це так?» — питаєте ви, і син замислюється. Йому хочеться пояснити незрозуміле, але далеко не завжди він спроможний це зробити. Навіть якщо він і не дає відповіді на ваше запитання, навіть якщо відповідь дасте ви, — вогник цікавості вже спалахнув у дитячій свідомості. Син ваш побачив те, на що він ніколи не звернув би уваги, якби ви не пробудили в нього бажання дізнатися, чому в молодому лісі рівні рядки, і якщо б він не дізнався, що людина посадила ліс своїми руками.

Ви йдете до старого лісу, перед вами товсті стовбури дубів і ясенів. І ось дитина вже сама побачила: на стовбурах — зелений мох, і всюди він росте чомусь з одного боку — подалі від сонечка. «Чому це так?» — питає син. У нього ще нема достатнього запасу знань, щоб пояснити таке дивне явище. Він вражений відкриттям ще однієї таємниці природи. Ви йдете в глибокий лісу. Хлопчик вигукнув: «Еге-е-ей!» І ліс десь далеко відгукнувся, луна котиться ярами і затихає вдалині. «Що це таке?» — питає хлопчик.

Ось і почався його шлях у світ пізнання. Використовуйте кожен годину для того, щоб допомогти дитині зробити ще і ще один крок по цьому шляху. Ідьте разом з ним у поле, в ліс, на берег ставу. Непримітний ярочок, порослий чагарником, таїть у собі дивовижні речі, — якщо тільки ви вмієте бачити їх і розкрити на них очі вашої дитини. Незабутні хвилини подиву, захоплення, здивування, які переживає ваш син, — це злеті допитливої думки.

У дитячому мозку в такі хвилини відбуваються дивовижні речі: між мислячими клітинами встановлюються найтонші нитки взаємозв'язків. І чим більше речей та істин відкривається перед вашою дитиною в навколишньому світі, тим більше вона бачить незрозумілого, загадкового. Чому влітку сонечко високо в небі, а взимку — низько? Чому на високому дубі ростуть маленькі жолуді, а на маленьких стеблах — великі кавуни і гарбузи. Чому блискає блискавка і гримить грім? Чому одні птахи відлітають у теплі краї, а інші залишаються у нас на зиму? — тисячі подібних запитань ставить ваша дитина в неповторні часи подорожі в світ природи. І чим більше вона поставить запитань, чим більше побачить навколо себе в роки раннього дитинства, тим розумнішою вона піде до школи, тим пильніше буде її око і гостріша пам'ять. Будьте ж вихователями розуму своєї дитини, вчіть її мислити.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

БАТЬКО—
ДВІЧІ ГРОМАДЯНИН

ДО МАТЕРИНСЬКОГО І БАТЬКІВСЬКОГО ОБОВ'ЯЗКУ
ЛЮДИНУ ТРЕБА ГОТУВАТИ, МАБУТЬ, ЧИ НЕ З КОЛИСКИ —
ОСЬ У ЧОМУ ПРОБЛЕМА

Мати привела до школи дочку.

Мати... Вона майже не змінилася відтоді, як десять років тому вийшла до столу, взяла екзаменаційний білет і без підготовки витримала екзамен — блискуче відповіла на всі питання з історії. Потім — такі самі відповіді з літератури, з математики, хімії, фізики. Вона була гордістю школи. Минули роки. Тепер вона вже мати, привела записувати в дошкільну групу дочку. Неначе вгадуючи моє бажання дізнатися щось про її життя, молода мати розповідає:

— Вступила до інституту, закінчила два курси. Навчалася дуже добре. Та судилося інше. Вийшла заміж. У чоловіка робота була пов'язана з переїздами, інститут довелося залишити. А потім — суперечка за суперечкою, сварки. Розлучилися. Коли скажеш когось про це — співчутливо мовчать або намагаються утішити якими-небудь випадковими словами. Тяжко — і від співчуття, і від утішань. І кривдно. Кривдно на тих, хто виховував нас у роки юності.

Я відчував, що її хвилюють ті самі думки, які не один рік хвилювали й мене, і запитав:

— Яка ж у вас кривда?

— Не вчили бути чоловіком і дружиною. Адже розійшлися ми з чоловіком не через якесь розчарування один в одному, не через те, що, як звикли казати, «не зійшлись характерами». Ні, ми просто не вміли бути чоловіком і дружиною. Ні він, ні я. Не вміли любити одно одного. Так, любов вимагає великого вміння. Це я зрозуміла, та пізно. Ми не уявляли собі, що це таке — любов чоловіка і дружини, і ніхто нам навіть не пробував сказати про це. Не вміли поважати одно одного. Не вміли відчувати поруч із собою людину. Не вміли поступатися одно одному. Не вміли підкоряти почуття розумові, не вміли дорожити життям — о, як це важливо, уміти дорожити життям.

У нас була велика розмова з молодістю матір'ю. Вона назавжди збереглася в моїй пам'яті і в серці. І тепер, працюючи над Бать-

ківською педагогікою я думаю: якою ж повинна бути перша сторінка цієї книжки? Яким повинен бути фундамент, на якому нам, педагогам і батькам, будувати вміння бути чоловіком і дружиною, уміння любити, уміння відчувати поруч із собою людину, поважати одно одного, поступатися одно одному, підкоряти почуття розумові? Як готувати до життя в найтоншій і найтендітнішій, найніжнішій і найчутливішій сфері буття — у сімейних стосунках? Як учити обов'язку людини перед людиною і відповідальності людини за людину в тій сфері нашого життя, де народжується наше майбутнє, де людина найяскравіше виявляє саму себе в своїх думках, стосунках, бажаннях, почуттях? Адже обов'язок і відповідальність — у цьому виявляється суть людини.

Школа навчає багато чого. Знають наші вихованці велику кількість корисних і потрібних речей: і в якому стані матерія в центрі Сонця, і скільки атомів речовини в кубічному сантиметрі міжзоряного простору, і що записано було в законах царя Хаммурапі, і що таке гравітація...

У знаннях, які вивчаються в школі, особливо з гуманітарних предметів, закладено величезний виховний потенціал. Ідеї, якими пройняті предмети, що вивчаються в школі, — це зерна, що дають могутню поросль переконань: у чому полягає моральний ідеал нашого суспільства, як прагнути до цього ідеалу. Але ці ідеї і ці переконання дуже мало, мізерно мало відбиваються в моральному світі кожної людини, а мова ж іде саме про ту сферу людського буття, де кожен — будівник свого щастя, де втручання суспільства, колективу має свої суворі межі. Юнаки й дівчата, яким завтра бути матерями й батьками, не замислюються над тим, як не абстрактній людині, а от саме мені готуватися до сімейного життя, що це значить — бути дружиною і чоловіком, матір'ю і батьком своїх дітей. Мало замислюємось і ми — і педагоги, і батьки, ось над чим: найважливіша мудрість життя, яку повинен збагнути кожен наш громадянин, — лише тоді він і громадянин, коли цю мудрість збагнув, — це людські взаємовідносини.

Забуваємо ми часом, що жива істота, народжена людиною, ще не є людина; людиною її треба зробити; кожна людська істота, як тільки вона навчилася мислити і відчувати, рушає до тієї криниці, яка називається щастям — людським щастям. Кожен прагне щастя, та далеко не кожен трудиться, щоб поглибити цю криницю, відкрити в ній нові джерела. Навчати в дитинстві відкривати джерела щастя для інших людей — ось який предмет поки що, на жаль, ще дуже погано викладається в школах. На педагога, який присвятив би виховну бесіду з восьмикласниками

чи дев'ятикласниками темі «Взаємовідносини чоловіка і дружини в молодій сім'ї», подивилися б як на дивака.

Мене дуже тривожить ось що: як тільки на уроці в старшому класі заходить мова (з літератури, скажімо, ніяк не обійдеш, програма вимагає) про кохання, шлюб, народження дітей,— обличчя підлітків, юнаків і дівчат розпливаються в посмішках, починається шушукання... У цьому, як у дзеркалі, відбивається легковажне ставлення старших до найважливіших питань життя людини, до її майбутнього. Ідеалом, мені здається, треба вважати таке становище, щоб у ті хвилини, коли мова заходить про кохання, шлюб, дітей,— дитина і підліток відчували те саме, що відчуває емоційно вихована людина, побачивши тисячорічну пам'ятку мистецтва. Нам, старшому поколінню, треба навчитися говорити з дітьми і юнацтвом про велике і прекрасне — кохання, шлюб, народження дітей, людську вірність до могили; про смерть і пам'ять серця. Доти, поки ми не навчимося про це говорити й думати, ми не навчимо наших дітей чистоти й краси помислів і почуттів. Невігластво ж у цій сфері обертається сльозами і горем дітей.

Протягом останніх 10 років я вивчив причини розлучень 200 молодих сімей. 189 розлучень відбулося саме через невміння молодих зрозуміти одно одного. Одружуючись, юнак і дівчина поняття не мають про ту складну, тонку культуру взаємовідносин, якої вимагає шлюбне життя. Їм ніхто не говорив, і вони не знають, що жити в шлюбі, жити день у день разом, в одній кімнаті, не в щасливі години побачень, а все життя — це не стільки черпати воду з криниці щастя, скільки відкривати нові джерела — це великий ні з чим не порівнянний труд, духовний труд, напруження, і лише оскільки це напруга, остільки і цвітіння, розквіт духовних сил. Для цього потрібна величезна культура, моральна підготовка, школа мудрості.

На превеликий жаль, у шкільному навчанні немає справжньої школи мудрості майбутніх батьків. Тому до народження дітей деякі молоді люди підготовлені в моральному відношенні так само, як неписьменна людина, яка не знає азбуки, підготовлена до осягання філософії.

Я ще раз підкреслюю, що жити, уміти жити, учити жити — поняття багатогранні. Сімейне життя, шлюб, кохання, дітородіння, виховання дітей — це лише одна із сфер суспільного буття. Правильно підійти, підвести молодь, підготувати до сімейного життя можна тільки тоді, коли ми будемо розглядати сімейне життя в тісному зв'язку і єдності з усією життєдіяльністю людини, насамперед з громадянським її життям, з виконанням обов'язку перед нашою соціалістичною Батьківщиною. І якщо саме життя

вимагає, щоб школа навчала готуватися до високої місії батьківства і материнства, до творення людини, до досягання щастя і радощів буття, то це не означає, що я протиставляю підготовку до сімейного життя всьому змістові того, що дається на уроках. Тисячу разів ні. Морально підготувати завтрашніх батьків і матерів до сімейного життя, до людського кохання і дружби, до виховання дітей, до творення людини, в остаточному підсумку до створення нових моральних цінностей нашого соціалістичного суспільства — це означає виховувати мудрість батьків і матерів, люблячих одне одного і відданих одне одному чоловіка і жінку всім змістом шкільної освіти, усім смыслом того, що думають, про що дізнаються і знають, про що міркують і сперечаються, читають і дізнаються від старших розумних і морально чистих людей нації діти, підлітки, юнаки і дівчата. Це означає облагороджувати все шкільне життя, поліпшувати естетичне виховання. Без цього всі розмови про якусь спеціальну роботу, що має на меті моральну підготовку до шлюбу, кохання, сімейного життя, виховання дітей, залишається пустою балаканиною.

Та разом з тим потрібна і спеціальна виховна робота — тільки за цих умов усе гуманітарне, естетичне, емоційне виховання створює, образно кажучи, школу батьківської мудрості. Життя вимагає того, щоб з юнаками і дівчатами старших класів вихователі говорили про культуру взаємовідносин у сім'ї, про шлюб, кохання, народження, виховання дітей. Я уявляю собі цю розмову як великий цикл бесід з етики сімейного життя. Вести цей етичний курс, якщо його так можна назвати, повинна духовно багата, морально красива людина. На переконливих фактах треба розкривати перед завтрашніми батьками і матерями суть цієї істини, що жити в шлюбі — це означає повсякчас стикатися — думкою, серцем, почуттями — з людиною, спочатку з чоловіком, з дружиною, а потім з дітьми. Це дуже складно і тонко — досягнути розумом і серцем ці, здавалося б на перший погляд, прості життєві речі. Ці речі вимагають великої мудрості матері, батька, педагога. І якщо ми по-справжньому будемо відкривати перед юнаками і дівчатами мудрість і складність життя, це допоможе стати їм зрілими і обачними, не буде тієї легковажності, яка ще є тепер у поглядах і вчинках багатьох молодих людей.

Коли б мені доручили складання програми цього дуже потрібного в старших класах циклу етичних бесід — «Сім'я, шлюб, любов, діти», я на перше місце поставив би питання культури людських бажань. Адже що таке вміння жити в шлюбі — людське вміння любити, поважати одне одного, відчувати людину поруч із собою? Це насамперед вміння керувати, управляти своїми ба-

жаннями, уміння поступатися частиною своїх бажань в ім'я блага сім'ї, батьків, дітей; уміння обмежувати свої бажання.

У світі, який дає простір для розвитку людських бажань, шасливий лише той, хто вміє бути володарем своїх бажань — запам'ятайте це, дорогі батьки і матері, і навчайте цього своїх дітей. Розлучатися поспішають насамперед егоїсти, індивідуалісти — ті, кому особисте бажання — над усе. Нехай у нашій мудрості, дорогі матері й батьки, яку ми передаємо своїм дітям, найзаповітнішою сторінкою буде: «Гармонія бажань у молодій сім'ї». Розкриваючи письмена цієї сторінки, нам треба аналізувати все, що може відбуватися в молодій сім'ї, на повчальних прикладах показувати, як виникають людські бажання, які з них можна задовольняти і в яких саме умовах, а які треба вміти стримувати; як підпорядковувати свої бажання загальним інтересам сім'ї. Молоді батьки, що не вміють бути чоловіком і дружиною, часто так само безпорадні, невмілі і недосвідчені, як діти; їм і допомагати треба, на жаль, як дітям; і от велике горе приходить тоді, коли ці дорослі діти народжують дітей — біда і суспільству, і дітям, народженим тими, хто сам ще дитина за своїм моральним розвитком.

Розкрию маленьку таємницю. Цикл етичних бесід «Сім'я, шлюб, любов, діти» є. Ми вже кілька років навчаємо юнаків і дівчат, як морально готуватися до шлюбу і жити сімейним життям, у чому полягає культура взаємовідносин чоловіка і дружини, як виховувати своїх дітей. Ще і ще раз слід підкреслити: етичні повчання з цього циклу дійдуть до свідомості й почуттів юнаків і дівчат, стануть їхніми переконаннями лише за тієї умови, якщо в школі навчає жити все: і урок з гуманітарного предмета, на якому майбутні батьки і матері утверджуються в моральному ідеалі; і будь-яка розумова праця, що виховує в майбутнього громадянина наполегливість, силу волі, уміння переборювати труднощі; і активна участь у громадському житті, і колективна цілеспрямованість вихованців до гарних, благородних вчинків, що одухотворяють відносини між членами колективу. Я хочу застерегти батьків і педагогів від наївної віри в те, що етичний курс «Сім'я, шлюб, любов, діти» сам по собі не може розв'язати всі завдання виховання моральної готовності до сімейного життя. Він не може бути панацеєю від усіх бід. Але без етичних знань і переконань виховання теж не може бути повноцінним.

За моїм твердим переконанням, етичний курс «Сім'я, шлюб, любов, діти» — не менш важливий, ніж будь-який предмет загальноосвітньої школи. Якщо не найважливіший. Не всім бути фізиками й математиками, а чоловіком і дружиною — всім, батьком і матір'ю — всім.

Етичний курс «Сім'я, шлюб, любов, діти» — це і перша сторінка і фундамент Батьківської педагогіки. Але знання, що становлять зміст цього курсу, ми даємо не тільки майбутнім батькам і матерям. Ці знання так само важливі і для батьків, у яких уже є діти.

Публікується вперше

ЯКЩО ВИ БАТЬКО — ВИ ДВІЧІ ГРОМАДЯНИН

Материнські, батьківські почуття важко передати словами. Їх може цілком осягнути лише той, хто сам став батьком чи матір'ю. Пам'ятаю хвилюючу подію, яка відбулася в нас у школі. У молодого подружжя — вчителя і вчительки — довго не було дітей. Десять років чекали вони батьківського щастя і вже мало вірили, що воно загляне до них. Та ось молода жінка завагітніла. Зі сльозами радості розповіла вона про це в учительській — спочатку жінкам, ну, а жінки розповіли чоловікам. Коли молодий батько привіз дружину і дитину додому, він, щасливий і схвилюваний, зайшов з дитиною на руках у школу. Хотів щось сказати і заплакав. А потім, переборовши хвилювання, сказав:

— З тієї хвилини, як пролунав крик, я відчув себе зовсім іншою людиною. Від серця мого відділилась маленька крихта, а відчуття таке, що це друге моє серце, друге моє ество.

Потім він розповів, що і в класах, на уроках він тепер зовсім по-іншому побачив дітей: «Кожен дитячий біль став моїм власним болем».

Вдумайтесь, батьку і мати, в ці слова. Вдумайтесь у ці слова і ви, юнаки і дівчата. Народжуючи дитину, людина відділяє від себе частку свого ества. Немає благороднішої, вищої місії для людини-творця, ніж батьківство і материнство. Ми не тільки продовжуємо себе в своїх дітях — ми творимо майбутнє. Людина — найвища цінність серед усіх цінностей світу. Несучи на руках з родильного будинку живу крихту, ти, батьку, несеш велич і красу свого народу. Але ти несеш також і свою власну красу, свою честь і гідність. З того часу, як частка від твоєї плоті стала дихати і відкрила очі на світ, ти поклав на себе величезну відповідальність: кожної миті, бачачи свою дитину, ти бачиш самого себе. Виховуючи свою дитину, ти виховуєш сам себе — утверджуєш свою людську гідність.

Є десятки, сотні професій, спеціальностей, робіт: один буде залізницю, інший зводить житло, третій вирощує хліб, четвертий лікує людей, п'ятий шиє одяг. Та є найуніверсальніша — най-

складніша і найбагородніша робота, єдина для всіх і водночас своєрідна, неповторна в кожній сім'ї — це творення людини.

Характерною рисою цієї роботи є те, що людина знаходить у ній ні з чим не порівнянне щастя. Продовжуючи рід людський, батько, мати повторюють у дитині самих себе, і від того, наскільки свідоме це повторення, залежить моральна відповідальність за людину, за її майбутнє. Кожна мить цієї роботи називається вихованням, це творення майбутнього і погляд у майбутнє.

У вихованні органічно зливається суспільне й інтимне. У цьому злитті й полягає гармонія щастя. Якщо ви хочете стати неповторною особистістю, якщо ви мрієте залишити після себе глибокий слід на землі — не обов'язково бути видатним письменником або вченим, творцем космічного корабля або відкривачем нового елемента періодичної системи. Ви можете утвердити себе в суспільстві, засяяти красивою зіркою неповторної індивідуальності, виховавши хороших дітей, хороших громадян, хороших трудівників, хорошого сина, хорошу дочку, хороших батьків своїх дітей.

Творення людини — найвище напруження всіх ваших сил. Це і життєва мудрість, і майстерність, і мистецтво. Діти — не тільки і не стільки джерело щастя. Діти — це щастя, створене вашою працею. Пам'ятайте це — і ти, юначе, що з завмиранням серця чекаєш години побачення з коханою, і ти, молодий батьку, у кого в колісці вже співає свою віковичну пісню дитина, і ти, посивілий, умудрений radoшами і тривогами сімейного життя, батько дітей і дідусь внуків своїх.

Щастя батьківства і материнства — не манна небесна, воно не приходять святковим гостем, як тільки ви, юначе і дівчино, стали чоловіком і дружиною. Воно важке і вистраждане. Воно приходять тільки до тих, хто не боїться одноманітної, багаторічної праці — праці до самозабуття. Складність цієї праці полягає в тому, що вона, ця праця, являє собою злиття розуму і почуттів, мудрості і любові. Це вміння, насолоджуючись нинішньою миттю, тривожно заглядати в майбутнє. Там, де втрачена ця мудра батьківська і материнська здатність, щастя стає маревом.

Згадується одна гірка історія. Живе в одному селі шанований і поважаний трудівник-комбайнер. Часто портрети його уміщали в газетах, одного разу навіть біля дороги поставили стенд з великим портретом Івана Пилиповича й написали: ось з кого треба брати приклад. Був у Івана Пилиповича син, теж Іван. Любили батько й мати єдину дитину, та нерозумною була ця любов: задовольняли всі примхи Івасика. Купували все, що побажає дитина (так до чотирнадцяти років називали батьки сина). А син відчув, що він купається в променях батьківської слави, не за-

знав ніяких труднощів — і виріс ледарем. Усе йому діставалося легко, але чим легше дістаються людині радощі в дитинстві й отрочстві, тим менше справжнього щастя знає вона в зрілі роки — задумайтесь над цією закономірністю виховання, дорогі мати і батьку. Учителі запрошували, бувало, Івана Пилиповича в школу, але йому все ніколи було: то на засіданні правління колгоспу, то в район викликали для обміну досвідом, то в сусідній колгосп поїхав перевіряти договір на змагання. Одного разу сталося нещастя: побив Іван свою однокласницю так, що лікаря довелося викликати. Послали за Іваном Пилиповичем: іди, батьку, скоріше в школу, нещастя з сином. «Яке нещастя?» — тривожно запитав батько. Розповіли, у чому річ. Батько полегшено зітхнув і сказав: «Я думав, що з ним якась нещастя... Ніколи мені зараз у школу йти. Іду на зліт ударників».

Увечері Івана Пилиповича все ж таки вдалося запросити в школу. Вислухавши схвильовану розповідь вихователя, не сказавши жодного слова, він прийшов додому, побив сина, пояснюючи причину свого гніву: «Щоб мене в школу більше не викликали». А наступного дня Іван пішов у поле, узяв дві жмені грязі й заліпив очі на батьковому портреті.

Зрозумів Іван Пилипович, що виховання — це тонка робота розуму і серця... зрозумів, та пізно. Задумайтесь над цією життєвою історією. Повчальна вона і для того, чий син ще в колісці, і для того, у кого дочка — наречена.

Одержав я недавно листа від одного робітника з Уралу. «Нагородили мене орденом, — пише батько. — Усі поздоровляють, радість у домі. А син, підліток дванадцятирічний, п'ятикласник, теж поздоровив мене — утік з дому... Страшними стали для мене ці дні. Передумав усе, що робив, як жив. І дійшов висновку: не син винен, а я. Не знав я, чим він живе. Єдиною заслугою моєю, здається, тільки й було, що породив його... Жодної дитячої радості не приніс йому. А як тільки в школі якась невдача в сина — бив його. Зненавидів мене син. От тепер я й стою на роздоріжжі: навіщо мені й орден, і шана, і повага товаришів, якщо немає найголовнішого...»

Вдумайтесь у ці кров'ю написані рядки. Яка б у вас відповідальна, складна, творча робота не була на виробництві, знайте, що дома на вас чекає така ж відповідальна, така ж складна, така ж тонка робота — виховання людини. Скрізь вас можна замінити іншим працівником — від сторожа на тваринницькій фермі до міністра; справжнього ж батька не замінить ніхто. І якщо перед вами вибір, що робити — йти завершувати роботу, за яку — ви це точно знаєте — вас представлять до високої нагороди, чи йти до школи, рятувати сина, з яким нещастя, — ідіть до школи,

рятуйте сина. Це не тільки найважливіша, найпотрібніша, найневідкладніша робота для вас. Цього вимагає і великий принцип нашого суспільства: людина — найвища цінність серед усіх цінностей світу. Треба зрозуміти кожному з нас, шановні батьку й мати, що невихована людина, моральний неук, педоук — це все одно, що літак, випущений у політ із зіпсованими двигунами: загине він сам і принесе загибель людям. Якщо вас запрошують у школу, ідіть, домовляйтеся на виробництві, щоб вас відпустили поговорити з учителем. Я знаю на Україні більше десяти колгоспів, де на перший виклик школи батька відпускають з роботи, і він іде до вчителя, до директора школи; звичайно, школа ніколи не зловживає своїм правом, наданим керівниками колгоспу: батька викликають тільки тоді, коли з дитиною сталося нещастя або їй загрожує нещастя.

Одного разу я запитав у голови колгоспу, який відпускає з роботи батька на першу вимогу школи: «Чи великі від цього втрати для господарства? Чи виправдані ці втрати?» Голова відповів: «По-перше, уже завдяки тому, що ми посилаємо в школу батька, як тільки його викликає школа, викликів стало дуже мало. І підлітки, і батьки зрозуміли, що виховання прирівнюється до праці: однаково важливо і орати землю, і навчатися в школі. У нас, у великому господарстві (шість тисяч гектарів орної землі), буває не більше п'яти-шести викликів на рік. Учителі мудро користуються наданим їм правом. Вони розуміють: чим менше викликів, тим сильніша наша допомога школі. По-друге, якщо батька викликають до школи, то це не значить, що його робота стоїть. Її обов'язково виконує інший, поки викликаний батько годину-другу розмовляє з учителями. По-третє, прямі втрати від того, що батька викликали до школи, і він годину-дві не працював, становлять не більше п'ятнадцяти карбованців на рік по колгоспу. Краще суспільству втратити в десять разів більше, ніж будувати ще одну тюрму».

У нашій школі стало правилом: батько і мати йдуть до школи за знаннями, йдуть учитися, як виховувати самих себе і дітей. Книжка «Батьківська педагогіка», уривки з якої ви читаете, — це зміст того, про що ми говоримо з батьками і матерями своїх учнів на заняттях батьківської школи. На ці заняття, як правило, приходять усі батьки. Є в нас окремі групи для батьків дошкільників, для майбутніх батьків, для батьків і матерів учнів I—II, III—IV, V—VII, VIII—X класів. Читаючи лекції для майбутніх і нинішніх батьків, я прагну до того, щоб кожний батько, кожна мати зрозуміли: ставши батьком, я двічі громадянин. Мое громадянство — в сьогоднішній праці, сьогоднішніх тривогах про благо суспільства. Та про мое громадянство суди-

тиму і суспільство майбутнього: від того, якими людьми стануть мій син і мій внук, залежить благо комуністичного суспільства. Погляд, спрямованість у майбутнє — це червона нитка, провідна ідея всього, про що я говорю з батьками (лекції на заняттях батьківської школи читає в нас, головним чином, директор школи. Робота з батьками і майбутніми батьками — це половина всієї праці директора).

Ви, напевно, читали, юні друзі, що в Москві щомісяця справляють кілька тисяч весіль. І в нас у селі щорічно одружуються в середньому сорок юнаків і сорок дівчат. Це чудово. Хотілося б, щоб кожен юнак, який одружується, перевінив себе, чи готовий він до виховання дітей.

А якщо не готовий, — запитаєте ви, завтрашній батько, — то що ж, не одружуватись?

Ні, в цій тонкій і ніжній сфері людського буття не можна вдаватися до таких категоричних порад. У вашому житті, дорогі друзі, величезну роль відіграє самовиховання. Якби людину виховував тільки хтось, а вона сама себе не виховувала, то вона не стала б найвищою цінністю серед усіх інших цінностей світу, не піднялася б на ту сходинку морального розвитку, з якої їй видно не тільки інших людей, а й саму себе. Вихованою можна назвати в повному розумінні ту людину, яка вміє виховувати сама себе.

І ось це бачення власного морального обличчя, погляд у власну душу набуває особливої ваги з того моменту, як у тебе, юначе, виникла думка про одруження. Життя в шлюбі і виховання дітей — це дві пелюстки однієї і тієї ж квітки. Плід же цієї квітки — нова людина, новий член суспільства. Пам'ятай, завтрашній батьку, пам'ятай, молодий чоловіче, у якого дружина через кілька днів відправиться в пологовий будинок, пам'ятай, що радість батьківства можна порівняти з радістю садівника, який роками копав землю, оберігав дерево від холоду і спеки, пестив його, ночами не спав і нарешті побачив плоди своєї праці.

Виховання дітей — це віддання особливих сил — сил духовних. Людину ми творимо любов'ю — любов'ю батька до матері і матері до батька, любов'ю батька і матері до людей, глибокою вірою в гідність і красу людини. Прекрасні діти виростають у тих сім'ях, де мати і батько по-справжньому люблять одно одного і разом з тим люблять і поважають людей. Я відразу бачу дитину, у якої батьки глибоко, сердечно, красиво, віддано люблять одно одного. У такої дитини — мир і спокій у душі, стійке моральне здоров'я, щиросердна віра в добро, віра в красу людську, віра в слово вихователя, тонка чутливість до тонких засобів впливу на людську душу — доброго слова і краси.

Перевір себе, юначе, заглянь собі в душу: чи здатен ти любити людей — віддавати їм свої сили? Без цієї здатності вся батьківська педагогіка перетвориться в порожній звук. Пам'ятай, що виховуєш ти дітей насамперед справжньою любов'ю до дружини. А по-справжньому любити — це віддавати, вкладати всі сили своєї душі, бачити частку вкладеного тобою добра в іншу людину. Хороший чоловік творить красу своєї дружини своєю любов'ю, і ця любов, як сонячне тепло і сонячне світло, зібрані в квітці троянди, — ця любов стає моральною красою твоїх дітей, батьку.

Любити дружину — це значить поважати її, берегти, боготворити — так, не бійтеся цього слова, вірити розумом і серцем, що вона — найкраща з усіх жінок світу, тому що вона твоя дружина і мати дітей твоїх.

Це вступ до моєї лекції про любов, яку я читаю щорічно в батьківській школі для майбутніх батьків і матерів. На заняття приходять і наші старшокласники — юнаки й дівчата, і молоді колгоспники. Я навів ці слова для того, щоб читачеві стали зрозумілими дух і смисл нашого звернення до розуму і почуттів юнацтва.

Може, шановні читачі — батьки і матері, вам здадуться дивними ці слова в книжці, названій автором Батьківською педагогікою, може, ви подумаєте: який це має стосунок до виховання дітей? Прямий, безпосередній. Подружня любов, вірність, взаємна відданість і допомога — це найтонші корені, що живлять дерево материнської і батьківської мудрості.

Тому перевір себе, завтрашній батьку, чи вистачить у тебе моральних сил на цей нелегкий труд — все життя любити свою дружину, все життя творити її красу, красу дітей, повторюючи в них усе краще, що є в тебе, перевіряючи самого себе за своїми дітьми, адже діти — це перші наші вихователі.

Як перевірити? Як любити? Є така небезпечна річ — лінощі душі. Заглянь собі в душу, чи немає в ній зернини цієї біди. Якщо є — вирви її, не дай прорости дурманом. Лінощі душі — це байдужість до людини. Ти йдеш вулицею багатолюдного міста, бачиш серед багатьох обличчю людину, в очах якої розгубленість і відчай. Твої очі ковзнули по цих єдиних у світі очах, але не донесли до твоєї душі ні відчаю, ні розгубленості, ти не подумав, що перед тобою — горе, можливо, перед тобою загибель цілого світу, адже кожна людська душа — це неповторний світ. Якщо ти не відчуваєш цього світу, значить, у тебе перші ознаки цієї хвороби — лінощів душі. Подолай у собі цю хворобу. Вдивляйся в усе, що відбувається навколо тебе. Учись бачити і відчувати людину. Пам'ятай, що найголовніше в навколишньому

для тебе світі — людина. Людина зі всією своєю складністю і багатогранністю, зі своїми радощами і горем. Якщо не подолаєш у собі цю хворобу в самому її зародку, то не зумієш бачити і відчувати в своїй дружині людину, не зумієш любити її, не зумієш творити в ній красу і благородство, і тому не зумієш правильно виховувати своїх дітей.

Публікується вперше.

У ЧОМУ ЩАСТЯ НАШИХ ДІТЕЙ

Я одержую багато листів від батьків. Ось лист від молодого батька.

«Прошу відповісти на питання, яке не дає мені спокою,— пише батько, молодий робітник радгоспу.— У мене двоє дітей, сини шести і п'яти років. Ми з матір'ю працюємо на тваринницькій фермі. Трудимося, як окаєнні, щоб діти були щасливими. Та чи щасливі вони — ось питання, яке тепер мучить мене вдень і вночі. Кожного ранку відводжу я дітей у садок... хоча не знаю, для чого їх вести, самі вони могли б туди піти. Дитсадок у нас грекрасний — справжній палац. Недавно зробили в дворі великий басейн для літнього купання (хоча ставок за кілометр від садка), збираються змонтувати установку для кондиціонованого повітря. Усе це прекрасно, та ось що тривожно. Одного разу вранці перед тим, як іти в садок, старший, Олег, розкапризувався. Не подобається йому курточка, пошита матір'ю. Ідемо вулицею, він її непомітно зняв і викинув у кущі. Увечері принесли люди. А іншим разом менший, Володимир, не захотів чомусь зняти черевики в коридорі, пішов у брудних черевиках у кімнату. Там йому тітка Віра зауваження зробила, а він їй у відповідь: «Приберіть грязь... За це ви гроші одержуєте...» Вражає мене байдужість, якась безсердечність дітей. Привезли їм у дитсадок іграшковий автомобіль — не той, що на столі, а великий, у ньому можна трьом малюкам сісти, натискувати на педаль і кататися. І що ж ви думаєте? Нікому не захотілося кататися: адже на педаль натискувати — це все-таки праця. А працювати ж наші діти не люблять — ось біда. Мені здається, що мої діти нещасливі».

Так, шановний батьку, Ваше питання примушує задуматися над найскладнішим і найважчим, найбільш невідкладним і найбільш неблаганним, що є в нашому житті, — над нашим майбутнім. Тому що наші діти — це не просто продовження нашого роду. Це наш майбутній лад, наші майбутні суспільні відносини, наше майбутнє мислення і погляди на світ.

У нас у школі є батьківська школа. Час від часу приходять на заняття батьківської школи батьки і матері, і ми робимо те, що я назвав би уважним вивченням дитинства. Так, якщо порівняти наше життя з квітучим деревом, то ми, батьки і матері, вивчаємо квіти: що вони обіцяють дати? Які плоди зав'яжуться від квіточок? І серед усіх роздумів і міркувань, які нас тривожать і хвилюють, на першому місці в нас стоїть розмова про щастя. Так, двадцять занять з молодими батьками — це бесіди про щастя.

У переважній більшості сімей уже прийшли, а в окремих підходять до того, що діти можуть мати все, що захочуть. Бажання дитини стало в багатьох сім'ях рушійною пружиною, стимулом життя сім'ї. Дні і роки дитинства безхмарні і безтурботні. Від бур і негод, сильних почуттів і переживань їх прикривають своїми тілами і своїми серцями — візьміть до уваги це, у цьому велике горе — батьки. Мене вражає, що багато семирічних дітей, які приходять до школи, стають маленькими громадянами — принаймні вони повинні бути громадянами — не знають, що в житті буває людське горе. Деякі турботливі батьки своїми серцями прикривають розум дитини навіть від тієї думки, що є життя і є смерть.

Одна шестирічна дівчинка дружила з бабусею — матір'ю сусіда-колгоспника. Часто провідувала її, носила яблука і горіхи, а бабуся розповідала їй чудові казки (на жаль, у багатьох сім'ях зникає ця краса, ця чарівність дитинства — бабусині казки, і від цього світ дитинства стає бідним). Та ось бабуся відчула, як кажуть по-селянськи, що прийшов її час. Мати відправила дівчинку на місяць у сусіднє село до родичів — для чого? Для того, щоб прикрити дитяче серце від думок і тривог про смерть дорогої для неї людини. Повернулася дівчинка, відразу ж до сусідів: де бабуся? Немає бабусі. Де ж вона? Мамо, та скажіть же, де бабуся Дарія? Зникла бабуся, немає бабусі, а якщо хочеш знати, дитино, то не твого розуму це діло, підростеш — узнаєш... Ось до чого доходить прагнення деяких батьків уберегти дітей від сильних переживань — до руйнування устоїв моральності, до висівання в дитячу душу насіння нелюдяності.

Дорогий батьку, ваша тривога про щастя своїх дітей небезпідставна. Скажу вам прямо: ваші діти вже тепер позбавлені справжнього щастя дитинства, а якщо їх і далі так виховувати, вони можуть вирости нещасними людьми. І взагалі в тих сім'ях, де панує єдиний рушій пізнання і освоєння світу — дитяче бажання, що поступово перетворюється в примху, — діти позбавлені справжнього щастя. Нещасні вони тому, що ситі по горло споживацьким щастям. Так ми в своїй батьківській школі

називаємо це потворне, я кажу це без перебільшення — нелюдське виховання: годування щастям. Годування благами, взятими в готовому вигляді,— саме воно й позбавляє зрячу людину щастя збагнути думку про те, що світ відкритий перед її очима лише тому, що в неї є очі. Бачачи світ, людина не знає ціни своїм очам і тому не вміє правильно бачити світ — ось зло, що позбавляє маленьку людину справді людського щастя. Щастя — це суто малецька річ, це витвір самої людини, його неможливо передати в спадщину і неможливо одержати як спадщину. Там же, де турботливі мама і тато разом із своїм прізвиськом намагаються передати в спадщину і своє щастя, виростають підлотники, негідники, ледарі, як п'явки, що смокчуть кров і труд батьків. Солодка сльоза замилювання, яку нерідко відчуває мати при вигляді щасливого, безтурботного, бездумного дитинства своїх малюків, швидко випаровується, і душу материнську розривають гіркі сльози горя.

Коли б мене запитали: у чому справжня мудрість вихователя — батька, матері, педагога — я б відповів: в умінні дати дитині щастя. Щастя дитинства — це й спокійне вогнище, яке дає тепло і їжу; але вогонь цей може перетворитися і в катастрофічну пожежу. Усе залежить від того, як ви керуєте цим вогнем, дорогі батьки. У мудрості бути кочегаром біля цього вогнища — по суті, вся мудрість виховання.

Як же перетворюється маленьке вогнище в пожежу? Усе починається з неробства. Неробство і прагнення батьків уберегти дітей від праці, полегшити їхнє життя в багатьох сім'ях стає тепер справжньою бідною. Я зі всією відповідальністю кажу Вам, дорогий Андрію Олександровичу, що з маленьких, здавалося б, нижніх невинних корінців неробства (іноді ці корінці стають у нас джерелом замилювання, ледве чи не потіхи) беруть початок такі наші суспільні біди, як п'янство, хуліганство, злочинність. І беруть ось чому. Як тільки дитина відкрила очі на світ, як тільки усвідомила себе, їй чогось хочеться. Потреби — рушій людського життя. З потреб випливають бажання. Але вся суть людського виховання полягає в тому, щоб бажання особи гармонували з інтересами колективу, суспільства, народу, Батьківщини. Бажання треба з перших же днів свідомого життя дитини окультурювати. Культура людських бажань — це стрижневий корінь сімейно-шкільного виховання. На всіх заняттях своєї батьківської школи ми розповідаємо батькам і матерям, як окультурювати бажання дітей, робити їх справді людськими. Ми переконуємо матерів і батьків у тому, що дати своїм дітям щастя — це значить насамперед зробити їхні бажання морально виправданими, морально обгрунтованими, заслуженими, а з погляду

суспільства це значить — скромними, допустимими, здійсненними.

Де ж сила, здатна внести в життя сім'ї цей життєдайний струмінь — культуру бажань? Як не допустити, щоб молодий нащадок Ваш жив за принципом: що хочу, те й роблю? Сьогодні він викидає в куші курточку, що не сподобалася йому, завтра покаже пальцем у магазині на модний костюм, і Ви повинні будете його купувати, потім йому захочеться мати свій мотоцикл, потім потягне випити з друзьками. Як ввести синів Ваших у життя такими, щоб совість не дозволяла їм вимагати від батьків, а потім і від суспільства неможливого?

Цією могутньою силою є праця. Праця, праця і ще раз праця — ось що виховує людські бажання, ось що створює гармонію особи і колективу. На превеликий жаль, неробство і безділля проникають нині навіть у сільське життя, де, здавалося б, сама обстановка робить безділля неможливим. Біда полягає в тому, що деякі батьки грудьми своїми прикривають дітей від праці, вважаючи неробство щастям. У матері і батька — прекрасних трудівників радгоспу — двоє дітей, хлопчик у п'ятому класі і дівчинка в шостому. «Ви коли-небудь з братом мили дома підлогу?» — питає вчитель у дівчинки. «Ні... та в нас же підлога не миється. Вона в нас покрита килимками...» Дівчинка і хлопчик не знали, що, коли вони сплять або йдуть до школи, мати знімає килимки, витрушує їх і миє підлогу. Вони взагалі не знали, що під чистими, гарними килимками в них дома дерев'яна підлога. Виявляється, вони багато дечого не знали: наприклад, ніколи не бачили, як сходить сонце, що таке світанок.

Подумаймо, шановний Андрію Олександровичу, чи припустимо це в нашому суспільстві? У суспільстві, яке ніколи не знімає зі свого прапора напису: Хто не працює, той не їсть? Придивимось, хто виростає з дітей, у яких праця не стоїть на сторожі бажань? Життя наше перетворилося б у пекло, коли б суспільство не ставило перед кожним своїм громадянином суворих вимог, що стосуються праці, дисципліни, обов'язку, поведінки. Найсуворіше виконання вимог суспільства — запорука свободи особи, по суті, це і є наша свобода. Той, хто в дитинстві, образно кажучи, не сів за ту парту, за якою відбувається триваюче все життя виховання культури бажань, у кого над диким кушем бажань не працюють мудрі ножиці садівника — праця, — того в зрілому віці ой як важко посадити за цю парту; на жаль, часто замість парті доводиться саджати в інше місце. Той, хто не навчився в дитинстві через працю керувати своїми бажаннями, хто не переживає їх моральної виправданості і обгрунтованості, — така людина стає соціально ненадійною (про це варто було б

задуматися філософам, що працюють над проблемами виховання нової людини), вона вступає в конфлікт із суспільними вимогами, тому що ці вимоги здаються їй надмірними і такими, що обмежують її свободу. Цей конфлікт починається вже в школі — з того, що учневі не хочеться вчитися, навчання здається йому важким, а батьки стукають в усі інстанції, хвилюючись, що дитина перевантажена. Небажання вчитися — це велике лихо, яке, за моїм твердим переконанням, приходять до тих, кого в дитинстві бездумно годували споживацьким щастям. А потім приходять ще страшніше лихо — небажання працювати продуктивно. Це ланки одного і того самого ланцюга — небажання вчитись і небажання працювати. Я із здриганням серця дивлюся на підлітка, який у свої 16 років, сидючи за шкільною партою, нудиться від неробства. Це велике нещастя для нашого суспільства. Рятуючи від неробства, ми даємо молодому поколінню справжнє щастя. І єдиний порятунок — у праці.

Я вважаю, що щастя — це не чудесна жар-птиця, яку можна зловити. Це реальна будівля, яку треба спорудити. Щастя можна досягнути, здобути, вистраждати, завоювати тільки працею. Я уявляю собі дитячу працю як широке, багатогранне поняття, це напруження фізичних, духовних, вольових, моральних сил, напруження, у якому людина виявляє й утверджує себе, визначає свою позицію в боротьбі добра проти зла, а оскільки це так, значить, працею людина сама виховує себе. Поле для боротьби добра проти зла, для виявлення людини — неосяжне. Разом з батьками ми турбуємося про те, щоб праця воювала з неробством і лінощами, щоб дитина, скажімо, не просто копала землю, але, копаючи, щось доводила, щось відстоювала, щось утверджувала і в цьому складному духовному трудовому житті, щоб вона утверджувала свою честь, гідність. Винятково важливим я вважаю те, щоб праця з малих літ була, по-перше, максимально оліюденою, тобто одухотвореною прагненням принести добро людям, суспільству, народові, Батьківщині; по-друге, щоб вона стала природним станом людської душі, звичкою, щоб до неї не треба було спонукати заохоченнями, похвалою і т. п. Життя тисячу разів переконало мене в тому, що справжнє щастя дістається тому, хто починає своє трудове життя одночасно з початком навчання в школі. Не гра в працю, а саме справжнє трудове життя — з потом, утомою, мозолями, відпочинком і радістю досягнутої мети — це якраз і є той сторож людської совісті, без якого затишний і ласкавий вогник щастя перетворюється в пожежу. Уже багато років предметом великої турботи нашого педагогічного колективу є гармонія праці і пізнання. Ми вважаємо неприпустимим і дуже шкідливим відставання трудо-

вого життя людини від життя інтелектуального. Не можна вважати нормальним, що людина, знаючи квадратні рівняння, не вміє прищепити до дички плодове дерево і виростити його; знаючи елементарні частинки і теорію поля, боїться вилізти на дах одноповерхового будинку і прибити лист шиферу. Справжнє закономірність світу доступне лише тому, хто осягає його закономірності не тільки очима, думкою, розумом, а й руками, напруженням власних фізичних і духовних сил. Тільки особисте трудове життя, що почалося в дитинстві, творить найтвердіше і найніжніше, пайтопше і найстійкіше, найбільш тендітне і найбільш незнищенне, що визначає громадянське обличчя людини, — її трудову гідність, гордість. На моїх очах склалася доля тисяч людей, і найщасливішими з них — щасливими не тільки в очах суспільства, а й для себе, у своєму особистому духовному світі — є ті, хто розпочав своє трудове життя в дитинстві — у семирічному, а то і в шестирічному віці.

У чому полягає це трудове життя, я покажу на прикладі. Живе в нас на селі одна хороша, щаслива сім'я. Батько Петро Григорович працює чабаном, узимку — на тій же вівчарській фермі, а мати Ганна Петрівна — агроном. Троє їхніх дітей навчаються в школі — чотирнадцятирічна Ганна закінчує сьомий клас, дванадцятирічний Павло — п'ятикласник, дев'ятирічна Ольга — другий клас закінчує. Навіть серед сільських дітлахів, загалом старанних, працьовитих і сумлінних, діти Петра Григоровича і Ганни Петрівни виділяються тією прекрасною моральною рисою, яку я назвав би безмежною відданістю матері й батькові, тонким і чутливим, сильно розвиненим почуттям честі сім'ї. Діти прекрасно навчаються, прекрасно працюють, поводяться зразково — усе це для того і в ім'я того, щоб дати радість і щастя батькам. Їхнє найвище дитяче щастя в тому, щоб принести щастя матері і батькові, щоб батьки пишалися дітьми. Був такий випадок: Ганні вчителька поставила в журнал четвірку. На перерві дівчинка підійшла до вчительки і просить: «Прошу вас, не ставте мені в щоденник четвірку. Я вивчу краще і зароблю п'ятірку. У нас горе велике. Буряки в колгоспі занесло мулом — що тепер мамі робити? Хіба можна тепер їй принести четвірку?»

На занятті батьківської школи попросили одного разу матері й батьки: «Розкажіть, Петре Григоровичу, як ви виховуєте своїх дітей. Як це ви добиваєтесь того, що вони бояться, як би на вас з матір'ю порошок не сіла...» Збентежився Петро Григорович і відповів: «Нехай про виховання розповідає той, хто вдома сидить, нічого не робить і все мудрує, як би дітей якнайкраще виховати. А нам з дружиною ніколи

дітей виховувати. Працюємо ми разом з ними, з дітьми — от, мабуть, і все виховання. Самі вони виховуються, тому що працюють. Ми з дружиною так думаємо: праця — найтурботливіша і найвірніша нянька. Вона ж найобережніша і найвимогливіша».

У цих словах виражена мудра система педагогічних поглядів трудового народу. Ось як ці погляди народної педагогіки здійснюються в житті. До шести років діти виховуються в садочку. Але вже в цей період, від чотирьох до шести років, у дитини свої багатогранні трудові обов'язки. І кожен з цих обов'язків — глибоко олюднена праця; праця, спрямована на те, щоб принести радість людям. З ранньої весни до осені дитина від чотирьох до шести років поливає маленьким відерцем кілька виноградних кущів — усі в сім'ї знають, що кущі ці призначені бабусі. Перші грона з них — бабусі; їх понесуть внуки. Біля будинку — квіткова клумба, трояндові кущі — поливати їх теж маленькій дитині. Та істина, що світ безмежний у своїй красі, пізнається в праці. Дитина з подивом відкриває очі на красу, яку вона творить своїми власними руками. Не бійтеся дитячої праці, дорогі батьки, не оберігайте від неї своїх малюків. Нехай не тривожить вас те, що дитина віднесла для поливання квітів і винограду одне маленьке відерце води, друге, четверте, що вона спітніла і стомилася — ця праця для неї — справжня радість, яку не можна порівняти ні з якими іншими радощами світу. У цій праці досягається не тільки навколишній світ. Людина досягає саму себе. Задумайтесь над цим. Ми без кінця говоримо: треба в людині виховати ось такі й такі якості, треба зробити її ось такою і такою. Треба, треба, треба... І завжди в наших теоретичних викладках дитина — це об'єкт виховання. Та виховання буде абсолютно безрезультатним, якщо людина з малих років не стане виховувати саму себе; якщо до нашого виховного впливу не додасться її власний — на саму себе — виховний вплив, тобто самовиховання. А самовиховання в дитинстві починається з пізнання самого себе, при цьому пізнання це повинно бути радісним: п'ятирічний хлопчак, що виростив кущ троянд, з подивом дивиться не тільки на витвір своїх рук — дивну прекрасну квітку — але й на самого себе: невже це зробив я? Так от, у сім'ї Петра Григоровича і Ганни Петрівни чарівна сила праці й розкривається в тому напрямі, що маленька людина, досягаючи ні з чим не порівнянне щастя праці, пізнає саму себе, стає другом, однодумцем, помічником матері і батька у вихованні. Ось так треба розуміти слова батька: вони самі виховуються. Ось у чому полягає смисл істини виховання в праці.

З шести до восьми років дитина часто встає на світанку разом з матір'ю (особливо в дні літніх канікул) і відправляється з нею в поле (це не якоесь виняткове явище, беруть із собою на роботу маленьких дітей і інші колгоспники). Для чого це робиться? Життєва мудрість підказує матері: так треба робити для того, щоб дитина, пізнаючи світ, добуваючи радість і щастя праці, пізнаючи матір і її працю, вчилася ставитися до самої себе. Так, дуже тонка і мудра ця штука: ставлення людини до самої себе; це, можна так висловитись, зворотний бік тієї медалі, про яку йдеться, — людського щастя. Десятки справ знаходить хлопчик або дівчинка за величезний шістнадцятигодинний літній день. Дитина насамперед допомагає матері — у цьому власне й полягає мета її поїздки (мама цілий день їздить по полях у маленькому візку). Вона збирає колоски і зразки інших рослин за вказівкою матері, сортує, оберігає їх; вона годує коня і їздить на ньому до водопою; разом з жінками, що працюють у полі, вона знищує бур'яни, працюючи поруч з мамою.

І все це робиться з великою радістю. Дитині хочеться робити те саме, що робить мама. Позбавте її цього щастя — і світ видасться їй блідим, нецікавим. З радісним тремтінням серця готується дитина до своєї поїздки звечора, вона, як найбільш радісного свята, уже взимку чекає з нетерпінням цих весняних днів, щоб устати на світанку разом з матір'ю, — ні, діти в таких випадках звичайно встають раніше від матері або батька. А скільки нового, невідомого пізнає дитина в ці дні. Ранкова зоря і вкритий туманом луг, пробудження птахів у лісі, сірий зайчик і хитра лисиця, що зустрілися в полі, пісня жайворонка в блакитному небі, далекі поля в сяянні літнього сонця, холодне джерело в яру, солодкий сон у візку під час обідньої перерви, — усе це на все життя залишається в душі як найдорожче й незабутнє. Усе це найтісніше переплетено з працею — материнською і власною. Засмагла, стомлена, сповнена вражень приїжджає увечері дитина додому, обережно переносить з візка в хату сумки і папки з колосками та стеблами рослин, із зразками ґрунтів і добрив, з квітами, покладеними між сторінками книжок. Усе це не гра, а справжня праця, і дитина бачить у ній найголовнішу свою радість.

Так, це і є радощі дитинства.

Кілька днів я подорожував у маленькому візку разом з Ганною Петрівною. Мене цікавило, чи не стомлюється дитина надмірно.

— Можливо, краще було б, якби дівчинка спала собі дома в ліжку? Адже рано ще дуже.

— Ні, не можна,— відповідала Ганна Петрівна.— Так можна проспати своє щастя.

З восьми до десяти, а іноді й до одинадцяти років у дні літніх канікул дитина відправляється на весь день з батьком. Відправляється не на прогулянку, а на роботу. Пастися овець — дуже почесна й відповідальна праця. «Коли б усі вони не пройшли цю школу,— каже Петро Григорович,— вони не поважали б ні моєї праці, ні мене. І себе не вміли б поважати. І взагалі росли б бур'яном. А так вони справжні люди, бо знають, що таке щастя».

Так, це щаслива школа. Побували діти Петра Григоровича і в Москві, і в Ленінграді, і в Києві, але жодна найдальша і найзахоплююча поїздка не викликала в них такої бурхливої радості й активності, як майбутнє свято праці в полі. І святом воно залишиться на все життя в пам'яті розуму і серця тому, що все це відбувається в дитинстві, до десяти років; тому, що праця входить в духовне життя дитини разом з пізнанням світу. Дорогі батьки, учителі, не збіднюйте дитинства, позбавляючи його найважливішої радості і принадності — здивування перед мудрістю і таємницями праці. Почнете те, що називають такими громіздкими і невдалими словами,— трудове виховання з десяти—дванадцяти, коли дитина мимохідь побачила вже і поле, і ферму, і тракторну бригаду, побачила як екскурсант і турист, і буде вже пізно — ніякими нитками трудове виховання до дитячої душі не пришиєш (мене короблять ці слова трудове виховання — це все одно, що повітряне повітря або мокра вода — неначе виховання взагалі можливе без праці; воно тільки тоді й виховання, коли воно трудове). Починайте духовне життя дитини в світі праці в ті щасливі роки, коли вона вперше бачить поле, уперше зустрічає ранкову зорю, уперше волуховується в дзвінку пісню жайворонка.

Праця з батьком уже складніша й різноманітніша. Дитина сушить сіно, готує корм маленьким ягнятам. Разом з батьком вона шукає серед різнотрав'я лікарські рослини — це дуже важлива для чабана праця. За літо дитина насушує багато лікарських трав, узимку і ранньої весни ці зелені ліки нерідко рятують життя тваринам. У полі народжуються ягнята; догляд за маленькою грудочкою життя — найцікавіша і наймиліша для дитини праця. Дитина заготовляє дрова, допомагає батькові готувати обід, приносить свіжу джерельну воду.

У багатьох листах, які я одержую від батьків,— тривога: чому дитина не поважає мене — батька, матері? Повага народжується із спільності духовного життя батька, матері, дітей. Повага — це не просто знання праці батьків. На превеликий жаль,

нерідко буває так, що син занадто вже добре усвідомлює те, скільки здоров'я, енергії вкладає в нього мати, але безсердечно, байдуже ставиться до матері. Повага до матері, до батька — це величезна затрата духовних сил; поважати батьків — це значить виявляти в чомусь самого себе, бачити себе в чомусь створеному своїми руками, створеному для людей, для їхнього щастя. Мрія, ідеал усіх батьків і матерів — щоб діти любили їх, але що таке любов дітей до матерів і батьків, любов справжня, діяльна, не та любов, яку дитина відчуває до шоколадки і до ляльки, а та, яка розриває горем дитяче серце, коли мати захворіла? Ця любов — це радість затрати духовних сил в ім'я того, щоб принести щастя любимій людині. Щоб діти поважали вас, матір і батька, будьте їхніми однодумцями в напруженні духовних сил, яке являє собою суть усякої праці для людей. Семирічні малиоки Петра Григоровича і Ганни Петрівни дбайливо збирають колоски для селекції, сушать сіно для ягнят — усе це вимагає не стільки фізичних сил, скільки щирого прагнення дати радість іншій людині. Я знаю, що одержу не одного листа приблизно ось такого змісту: живу я у великому місті, працюю в лабораторії (чи конструкторському бюро) — що ж, для справжнього виховання треба брати з собою дітей, нехай вони працюють разом зі мною? Та ні ж бо, це не обов'язково робити, але обов'язково треба, щоб син ваш бачив і відчував серцем людей, віддавав їм свої духовні сили. Для праці не обов'язкові поле і пасовисько. Безмежне поле праці — це люди. Недавно у великому обласному місті я зіткнувся з таким випадком: мати шестикласника Олексійка ніяк не могла придумати, якою б працею завантажити хлопця: збирання макулатури чи металолому, очищення двору від снігу — кілька днів на рік випадає таких щасливих, а в інший час що робити? Від безділля знемагало ще кілька хлопців у тому самому будинку. І тут же, у тому самому будинку, на їхніх очах жив напівсліпий інвалід, якому нікому було ні доброго слова сказати, ні книжку прочитати. Його просто не бачили. Якщо маленька людина не відчуває серцем, що поруч з ним живе людина, яка найбільше має потребу в людині, яка вже тут може бути розмова про повагу до матері, батька...

Праця стає пильним сторожем і життєдайним джерелом щастя лише тоді, коли вона, праця — ставлення. Ставлення до людини, ставлення до себе. Маленька насінина ставлення до людини, виявлена через працю в дитинстві, дає в зрілі роки могутнє дерево ставлення до громадянського обов'язку.

Діти Петра Григоровича і Ганни Петрівни — господарі саду і виноградника. Ні мати, ні батько майже ніколи не доторкаються ні до дерева, ні до виноградного куща. Вони приходять

на допомогу дітям лише тоді, коли їм щось незрозуміло. Вони навчили дітей прищеплювати культурні сорти плодових дерев до дички. Діти поливають дерева, знищують шкідників. У саду в них є ділянка, де вони вирощують саджанці винограду і роздають їх товаришам по школі. Сад цей так і називається — Сад для людей. Увесь урожай яблунь, груш, винограду — усе належить двом десяткам дітлахів, друзів і однокласників. У передвечірні години і в свята тут — справжній дитячий клуб: дітлахи читають книжки, інсценують казки і, звичайно, ласують плодами.

Кілька літніх тижнів діти Петра Григоровича і Ганни Петрівни зайняті дуже напруженою справою, що відіграє велику роль у сімейному бюджеті. Вони вигодовують шовкопрядів. З ранку до ночі діти возять листя шовковиці. Праця нелегка. Діти заробляють собі на одяг, взуття, на підручники і навчальні посібники. А тепер, коли вони стають дорослішими, їхнього заробітку вистачає і на екскурсійні поїздки у великі міста.

Тільки завдяки праці в дитячі роки пізнається дуже важлива життєва істина: праця — це справа важка, і ні за яких умов вона не може бути легкою. Ця істина умудрює людину, піднімає її на той ступінь духовного життя, на якому уявлення про щастя розуміється і переживається нею як щось досягнуте, добуте своїми силами. Найважливіше наше спільне завдання — і школи, і сім'ї, і громадськості — полягає в тому, щоб діти наші увійшли в життя людьми стійких комуністичних переконань — людьми високих ідеалів, гарячого серця, ясного розуму, працюючих рук. Комуністична переконаність — це насамперед вірність Батьківщині, готовність захищати її до останньої краплі крові, це вміння жити великим громадянським життям, уміння, за словами М. О. Некрасова, «личным горем не страдать и плакать честными слезами». Комуністична переконаність — це здатність розуму і серця дорожити багатствами нашими і святинями. Корені цієї найвищої моральної здатності заглиблюються в ні з чим не порівнянне щастя дитинства — щастя праці.

От ми й закінчуємо нашу розмову, Андрію Олександровичу. Питання було про щастя, а розмова звалась, по суті, до праці. Інакше і не можна уявити логіку виховання, логіку наступності поколінь.

Одного разу здалеку, з Північного Уралу, до мене приїхала мати двох дітей. Вони ще дуже маленькі, її крихітки-близнята: їм усього по два роки. Та матері не дає спокою думка: як зроби́ти життя своїх синів щасливим? У чому смисл щастя в сучасному світі? Ми довго, кілька днів розмовляли про щастя. Прощаючись, я порадив: якщо ви хочете своїм синам щастя,

іноді, а то й якнайчастіше будить їх на світанку. Відкривайте перед ними дивовижний світ праці. Прагніть до того, щоб життя Ваших синів було неспокойним, тривожним, клопітливим — це і є щастя. Щоб уже в десятирічному віці сини ваші, оглянувшись назад, побачили пройдений уже свій життєвий шлях мудрими очима трудівників і, милуючись деревом, вирощеним власними руками, милуючись колоском і квіткою троянди, сказали: це наша праця. Для них це буде найвище дитяче щастя.

Якщо і Ви, Андрію Олександровичу, дасте своїм дітям це щастя, вони стануть справжніми людьми.

Публікується вперше.

ПРАЦЯ І ОБОВ'ЯЗОК

Я одержав листа від шанованої всіма односельчанами колгоспниці. «Мені соромно розповідати про своє горе,— писала вона.— Один син у мене — шістнадцятирічний хлопець. Тряслася над ним... А тепер що робити з Анатолієм? Не хоче вчитися, не хоче працювати. Нещодавно кинув мені такі слова: «Якщо не купиш до свята новий костюм, до школи не піду...» Я відповіла: «Не можу зараз купити і так усе віддаю тобі, собі багато в чому відмовляю». «На те ти й мати, щоб відмовляти собі»,— сказав він і пішов, гримнувши дверима.

Цей лист схвилював мене. Мати і син живуть недалеко, кілька годин їзди автобусом. І ось я розмовляю з Анатолієм, з матір'ю, з учителями. Учителі з боєм говорять: «Мати — прекрасна трудівниця, нагороджена орденом, а він ледар неймовірний...»

Згадують про дитинство Анатолія. Ріс як і ровесники, у міру слухняним, у міру пустотливим. Учив уроки, брав участь у недільниках з деревонасадження, збирав брухт, разом з класом навесні ходив на колгоспне поле проривати кукурудзу. Одного разу втік з поля. Пригадалося ще ось таке: занадто вже опікала мати Толю, хворобливим здавалося її піклування про єдиного сина. Коли вчився в початкових класах, мати часто приходила на великій перерві до школи, приносила сніданок у вузлик. Запам'яталося вчительці, сказала мати одного разу: «З'їж яблуко при мені, бо, знаю, роздаси друзям...» Але, може, ці вияви материнського піклування і не залишили тяжкого сліду в душі сина?

Так у чому ж річ? Чому в добрій працюючій матері, яка все життя віддала людям, росте такий син? Чому в сердечній, турботливій, душевно чуйній жінки безсердечний, жорстокий син? Я прагнув заглянути в дитинство і отрочтво шістнадцяти-

річного юнака — заглянути для того, щоб ще раз перевірити істинність думки, яка не дає мені спокою вже тридцять років. Чим жив Анатолій у дитинстві й отроцтві, чим живе він зараз, у роки ранньої юності? Що він зробив, що зробить зараз не за наказом і примусом старших, а за велінням власного серця, за бажанням, за вимогою совісті? Чи є взагалі в його душі ці власні потяги, чи є свій страж душі, свій володар вчинків? Ні. Анатолій жив і зараз живе лише своїми потребами. Усе його життя, вся його поведінка, всі його вчинки, всі інтереси, бажання — все це диктується лише потребами. Іншими словами: роблю те, що мені хочеться, роблю так, як сам бажаю.

...Тільки-но людина криком оповістить світ про своє народження, починаються її вчинки, починається її поведінка. Людина поступово відкриває світ, пізнає його розумом і серцем. Вона бачить матір, усміхається їй, і її перша невиразна думка, якщо тільки можна її назвати думкою, — це відчуття того, що мати (а потім і батько) існує для її радості, для її щастя. Людина спинається на ноги, бачить квітку й пурхаючого над нею метелика, бачить яскраву іграшку — і мама, і тато радіють, коли він, син, радіє... Чим далі, тим більше вступає в дію закономірність: якщо поведінка, вчинки, інтереси маленької людини продовжують диктуватися тільки її потребами — людина калічиться. У неї розвиваються ненормальні підвищені вимоги до життя і майже повністю відсутні вимоги до себе.

Ось вони де починаються, тонкі, ніжні корінчики, що несуть поживні соки лінощам, неробству, дармоїдству, безсердечності, байдужості до того, що для мене працюють інші люди. З роками розвивається духовна пустота, а потім зароджується й розчарування, яке переживають уже з перших кроків самостійного трудового життя ті молоді люди, дитинство й отроцтво яких було бездумним задоволенням їхніх потреб.

Нормальне, гармонійне виховання особистості можливе тільки за умови, коли до потреб — першої елементарної і навіть якоюсь мірою примітивної спонуки людських вчинків, людської поведінки — приєднується сильніша, тонша, мудріша спонuka — обов'язок. Власне, людське життя починається з того часу, коли людина робить не те, що хочеться, а те, що треба робити в ім'я загального блага.

Чим раніше входить у людське життя поняття обов'язку, формуючи інші, вищі потреби, що впливають з нього, тим благородніша, духовно багатша, морально чистіша, чесніша буде ваша дитина. У цьому, на мій погляд, святая святих комуністичного виховання.

Як же виховувати у дитини це почуття обов'язку?

Кілька десятиріч збирав я хрестоматію, яку назвав «Книгою про красу обов'язку». Це оповідання про людей, велич і благородство яких — у виконанні обов'язку перед Батьківщиною, перед суспільством, перед близькою, рідною людиною.

Оповіданнями про красу обов'язку діти немов би підготовлюються до життя в ім'я обов'язку, до праці усвідомленої, піднесеної.

Педагогічний колектив нашої школи так буде свою роботу, щоб уже в дитинстві, у віці 11—12 років, учні, оглянувшись на маленький пройдений шлях, бачили плоди своєї праці для людей, пишались зробленим.

Школярі-малюки закладають сад, який ми образно назвали садом для матерів, виноградник. У кожної дитини своє дерево, свій кущ, за які вони відповідають. Рослини потребують щоденних турбот, зусиль, тривоги. Дитина тепер у першу чергу вже не об'єкт піклування матері й батька, а трудівник. Вона пізнає працю й радість дитинства в усій їхній повноті. Вона знає втому, знає мозолі, знає піт. Без усього цього — тисячу разів переконало мене життя — не можна створити справжню людину, справжнього громадянина, справжнього патріота. І що найголовніше, піт і мозолі, і втома праці невід'ємні від радощів дитинства. У праці зароджується чутливість душі до того, що думають про мене люди, як вони оцінюють моє життя, ким вони вважають мене — працюютою людиною чи ледарем? А від цього в свою чергу залежать і чуйність до слова вихователя, батька, матері, відкритість душі перед моральними цінностями суспільства, народу, історії.

Наші малюки зайняті справжньою, дорослою працею. Вони вирощують у теплиці зелену масу для підгодівлі птахів на колгоспній фермі, влітку заготовляють сіно для ягнят, збирають із своїх невеликих ділянок пшеницю й передають господарству на насіння, доглядають за ягнятами і телятами, збирають насіння овочів. Чим старші школярі, тим значнішу працю виконують вони в колгоспному виробництві. Є ціла галузь в артілі, яка тримається виключно на праці підлітків, — це шовківництво. Кілька років колгосп тримає перехідний Червоний прапор по шовківництву, і діти з гордістю говорять: наш прапор. На піонерських і комсомольських гектарах старші діти вирощують насіння зернових і технічних культур. Вони добре знають: якщо, наприклад, не виросте в нинішньому році високий урожай соняшнику, то навесні нічим буде сіяти. Це не гра в працю, а справжня праця.

Щоб виховати зрілість, дорослість думки, щоб відчуття обов'язку стало духовною основою життя колективу, ми дбаємо про

розвиток у дітей відповідальності за моральні цінності. Багато років у нас діє піонерська бригада малої механізації. Діти є господарями двох маленьких навчальних автомашин, двох сіялок, косарки, молотарки, зерноочисних агрегатів. Усе це споруджене в школі спеціально для праці. Той, хто користується механізмами і знаряддям праці, несе повну відповідальність за їх справність перед бригадиром і механіками. Це теж діти, але найбільш здібні й працюєві. Їх обирає колектив.

У комсомольців — бригада юних механізаторів. В їхньому розпорядженні більші матеріальні цінності: трактор, дві автомашини, комбайн, сівалки, культиватори. Бригадир і механіки — серед дітей теж кращі з кращих — несуть відповідальність за техніку й ремонтну базу. Одержати роботу в бригаді юних механізаторів — велика честь. Перш ніж допустити юнака до трактора, від нього приймають його ж товариші цілу систему заліків, до якої входять робота на токарному верстаті в шкільній майстерні, конструювання й монтування, електромонтажні роботи і т. п. Навесні і влітку юні механізатори працюють у полі — поруч з дорослими колгоспниками.

Йде п'ятнадцятирічний юнак полем, бачить пшеницю, вирощену власними руками на землі, яка оброблена, угноєна, виходжена, врятована від ерозії теж ним самим, — і переживає гордість: це зробив я. Чим яскравіше це бачення самого себе в результатах праці, тим глибше входить почуття обов'язку в серце і свідомість, тим більше хочеться бути людині гідною високих ідеалів, тим пильніше вдвляється вона в себе, тим вимогливіше говорить у ній голос совісті: я повинен.

Людина, яка в дитинстві навчилася втілювати свої духовні сили в матеріальні результати праці, стає дуже чутливою до громадських інтересів. Ось яскравий приклад. Наші 15-річні комсомольці, оглядаючи колгоспні лани, помітили: в одному місці починає утворюватися яр. Якщо не посадити захисну смугу негайно, якщо не доглядати дбайливо її протягом кількох років, назавжди будуть втрачені десятки гектарів родючої землі. Вони посадили дерева. Зеленої зоні, яка захистила ґрунт, тепер уже п'ятнадцять років. Залишивши в рідній землі частинку свого серця, діти здобули на все життя ні з чим не порівнянне духовне багатство — громадянську турботу й тривогу про те, що робиться на нашій землі.

Створюючи в праці матеріальні й духовні цінності, людина створює і сама себе. Якщо ми хочемо, щоб наші діти виростили справжніми людьми, ми повинні забути про легке, безтурботне дитинство для них. Життя в роки отрочтва і ранньої юності немислимо без праці, без фізичного і духовного напруження. «Не

бійтесь дитячого поту, мозолів, втоми!» — сказав би я педагогам і батькам, заклопотаним тим, щоб не вирости молоді люди, схожі на Анатолія.

Праця вимагає напруження фізичних і духовних сил. Без цих речей немислима комуністична людина, закохана у вільну працю. Глибоко помилковим, наївним і дуже шкідливим для виховання є уявлення про комунізм як про легке, безтурботне життя. Людина звільнилася від рабства підневільної праці зовсім не для того, щоб стати рабом неробства.

У нашій країні здійснюється небачена в історії людства справа: майже вся молодь до 17-річного віку сидить за партою. При найменшому послабленні ідейного і трудового виховання — в усій його складності й багатогранності — виникає загроза перетворення школяра в споживача матеріальних і духовних благ — і тільки. Бачити в дев'ятирічному хлопчикові, який з хвилюванням зав'язує піонерський галстук, завтрашнього громадянина — це велика педагогічна мудрість, червоною ниткою якої є злиття праці і обов'язку.

«Сельская жизнь», 1969, 11 февраля.

ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ МАТЕРІВ І БАТЬКІВ

Виховання майбутніх матерів і батьків — одно з найважливіших завдань школи.

Батько й мати дали тобі життя й живуть для твого щастя, — вчимо ми дітей. — Не завдавай їм болю, образи, прикрощів, страждання. Все, що дають тобі батько й мати, — це їхні праця, піт, втома. Вмій поважати працю батьків. Найбільше щастя для матері й батька — твоє чесне життя, працьовитість, а в шкільні роки — любов до навчання, повага до старших, активна участь у суспільно корисній праці. Принось у дім щастя, оберігай щастя сім'ї. Якщо люди вважають тебе недоброю людиною — це велике горе для твоєї матері і батька. По-справжньому любити матір і батька — означає приносити в дім мир, спокій.

Дорожи честю сім'ї. Твоя сім'я — це не тільки батько й мати. Це й ви, діти. Це твоя поведінка, твої вчинки. З усіма людьми треба бути правдивими, та для матері й батька найменша краплинка неправди — якщо тільки вони дорожать власною честю й честю сім'ї, велике нещастя. Запитуй у батька й матері дозволу на те, що без їх волі робити не можна або ж безтактно. Справжня свобода сина й дочки — бути слухняними дітьми. Підкорення волі батьків — перша школа громадянського виховання, перша дисципліна твоєї совісті. Якщо ти не навчився підкоря-

тися волі батьків і в цьому підкоренні вбачати справжню свою свободу,— ти не зможеш стати стійким, несхитним громадянином, мужнім воїном,— дисциплінованим трудівником, вірним батьком своїх дітей.

«Три нещастя є в людини: смерть, старість і лихі діти,— говорить українська народна мудрість. Старість — невідворотна, смерть — невмолима, перед цими нещастями ніхто не може зачинити двері свого дому. А від лихих дітей дім можна вберегти, як від вогню. І це залежить не тільки від батьків твоїх, а й від вас, дітей.

Бути хорошими дітьми — означає не допустити, щоб старість батька й матері була отруєна твоєю поганою поведінкою. Будь-яке бажання своє піддавай контролю розуму, думки, свідомості: а як це бажання відіб'ється в духовному світі моїх батьків? Що воно дасть їм і що відбере в них?

«Хороші діти — спокійна старість, лихі діти — старість перетворюється в пекло»,— говорить українська народна мудрість. Пам'ятайте: як ви, діти, ставитеся до своїх батька-матері, так і ваші діти ставитимуться до вас, коли ви станете батьками й матерями. «Без любові й відданості дітей батьківство й материнство перетворюється в гірке похмілля, якому кінець приносить тільки смерть»,— запам'ятай ці слова, які народна легенда приписує великому українському мислителєві Григорію Сковороді. Любити людство легше, ніж допомогти сусідові. Якщо доблестю є творення добра для сусіда, то бути добрим сином, доброю дочкою — це має бути в крові дитинства, отрочтва, зрілості й старості. До кінця днів своїх людина мусить лишатися сином. Чим більша її відповідальність за власних дітей, тим вищий її синовній обов'язок,— навіть тоді, коли вже немає в живих її матері й батька. Пам'ятай, що в світі завжди є й будуть люди старші від тебе — не тільки за віком, а й за моральним багатством, життєвим досвідом, правом на повагу. Будь здатним по-синовньому ставитися до людей, які є твоїми батьками й матерями.

— Вмій відчувати найтонші душевні рухи матері й батька. Їхня хвороба — твоє горе. Їхні невдачі й неприємності на роботі — твоя біда. Їхня ганьба — не тільки твоя ганьба, а й твоє нещастя, позбавитися його можна тільки подолавши його. Якщо в сім'ї горе, нещастя, неприємність, твоя відповідальність за благополуччя сім'ї зростає в сто раз. Лише наполегливою працею ти можеш полегшити життя своїх батьків. Ця твоя праця — найскладніша й найтонша людська справа. Це труд душі. Нещастя, горе, біда матері й батька перемагаються й полегшуються часто вже тим, що і як ти думаєш. Умій думати добре. Вмій бути доб-

рим у думках і почуттях. Це не означає, що доброта твоя має бути сліпою. В поведінці, в житті своїх батьків діти можуть побачити й зло. До зла треба бути непримиреним. Справжня відданість батькам не прощає їм зла.

Бережи здоров'я батьків. Пам'ятай, що ранню старість і хвороби твоєї матері й батькові приносять не стільки праця, втома, скільки сердечні хвилювання, переживання, тривоги, прикрощі. Найбільше вражає серце батька й матері синовня невдячність, байдужість сина, дочки до того, як відбиваються на здоров'ї батьків їхні праця, поведінка.

Проблема батьків і дітей, сім'ї і школи — одна з найскладніших у вихованні; в ній стільки граней, скільки перед вами живих, неповторних вихованців. Передусім слід сказати, що всі спроби батьків впливати на дітей виявляються марними, якщо вони, батько й мати, не є тими людьми, для яких моральна культура й повнота життя дітей становить істинну потребу. Право веліти і любов до дітей — речі залежні. Відчуваючи справжню любов, знаючи, що ця любов оберігає й захищає її, дитина з розумінням ставиться до вимогливості, строгості батька й матері, розуміє, що в поведінці неприпустиме свавілля. А справжня любов — це мудре управління дитячими бажаннями, вміння не тільки задовольняти, а й обмежувати їх. Повелівання без любові перетворює життя дитини в муки. І ще одна залежність: чим ніжніша й щедріша батьківська любов, тим мудрішою й непохитнішою має бути воля. Любов без уміння веліти, особливо обмежувати бажання, виховувати свідоме ставлення до власних бажань перетворює дитину в примхливу, свавільну істоту, на яку, як швидко переконаються в цьому батько й мати, немає ніякої управи. Неслухняність — в переважній більшості випадків є порушенням гармонії любові й волі.

Ми вчимо батьків і майбутніх батьків любити й веліти, пильно стежити за тим, щоб не порушувалася гармонія цих дуже важливих речей. Паралельно з вихованням батьків іде етична освіта дітей, підлітків, юнаків і дівчат, яка за суттю й метою своєю є підготовкою до майбутнього батьківства й материнства.

Як практично здійснюється ця підготовка? Що треба для того, щоб навчання, сформульовані на початку, стали для вихованців несхитними моральними правилами?

Ми вважаємо винятково важливим, щоб у школі панував культ матері. Звичайно, для гармонійного виховання важливий спільний вплив на дитину батька й матері як духовного співдружжя, товариства. Любов і дружба, взаємна підтримка батька й матері є для дитини наочним прикладом, що вводить її в світ складних людських відносин. Батько і мати взаємно допов-

нують одне одного; дитина по-справжньому бачить батька, якщо в нього хороша дружба з матір'ю... Та все ж перші джерела, перші найтонші корінці морального розвитку дитини — в розумі, почуттях, душевних поривах матері. Людина в своєму моральному розвитку стає такою, яка в неї мати, точніше, яка гармонія любові й волі в її духовному світі. Мудрість материнської любові полягає в тому, як, образно кажучи, воля управляє любов'ю і справжня любов одухотворює головний благородний стимул волі — почуття відповідальності за майбутнє людини.

Утвердження культу матері в духовному житті дітей — культу, в якому повага пройнята глибоким розумінням і розуміння надихає повагу, пошану, любов, благоговіння, — вимагає від педагога мудро й піднесено говорити з дітьми про високу материнську місію. Якби мене запитали, що для вчителя найважче, я б відповів: говорити з дітьми про матір. Багато ночей просидів я, складаючи «Казки й бувальщини про Матір». Діти люблять слухати, коли я щось читаю з цього зошита. Кожне покоління моїх вихованців в найчутливішому, найніжнішому, найкрихіткішому й найгнучкішому віці запам'ятовує назавжди казку про Гуску.

...Жаркого весняного дня вивела Гуска своїх маленьких жовтеньких гусенят на прогулянку. Вона вперше показувала їм світ. Цей світ був яскравим, зеленим, радісним: перед гусенятами розкинувся великий луг. Гуска стала вчити гусенят щипати ніжні стеблинки молоді трави. Стеблинки були солодкі, сонечко тепле й ласкаве, трава м'яка, світ затишний і добрий, він співав численними голосами бджіл, жучків, джмелів. Гусенята були щасливі. Вони забули про матір і стали розходитися в зеленому лузі. Коли життя щасливе, коли на душі спокій, про матір часто забувають. Тривожним голосом Гуска стала скликати дітей, та не всі вони слухалися.

Раптом насунули чорні хмари, на землю впали перші краплини дощу. Гусенята подумали: світ не такий затишний і добрий, як здавалося. І як тільки вони про це подумали, кожне з них згадало про матір. Для кожного з них мати стала потрібна, ой, як потрібна! Вони підняли маленькі голівки й побігли до неї. А тим часом з неба посипалися крупні, мов горобині ячка, градини. Гусенята ледве встигли прибігти до матері, вона підняла крила й прикрила ними діток. Бо крила існують передусім для того, щоб *прикривати* дітей — це відомо кожній матері; а потім уже для того, щоб літати. Під крилами було тепло й безпечно; гусенята чули, як ніби десь здалеку доноситься гуркіт грому, завивання вітру й стукіт граду. Їм навіть стало весело: за материнськими крилами коїться щось страшне, а вони в затишку

й теплі. Їм і на думку не спадало, що крило має два боки: один теплий і затишний, а другий — холодний і небезпечний.

Потім усе затихло. Гусенятам хотілося швидше на зелений дуг, а мати не піднімала крил. Маленькі діти Гуски вимогливо запищали: випускай нас, мамусю. Так, вони не просили, а вимагали, бо коли дитя відчуває міцну, сильну материнську руку, воно не просить, а вимагає. Мати тихо підняла крила. Гусенята вибігли на траву. Вони побачили: в матері поранені крила, виврано багато пір'їн. Гуска важко дихала. Вона намагалася розправити крила й не могла цього зробити. Гусенята все це бачили, але світ знову став таким радісним і добрим, сонечко сяяло ласкаво й ясно, бджоли, джмелі й жуки співали так гарно, що гусенятам і на думку не спало запитати: матусю, що з тобою? І коли одне, найменше й найслабкіше гусенятко підійшло до матері й запитало: тобі боляче, мамо? — вона тихо відповіла, мов би соромлячись свого болю: все добре, сину. Жовті гусенята розсіпалися по траві, і мати була щаслива.

У нашій серйозній розмові неможливо обійтися без цієї казки. Чутливим і співчутливим, здатним по-справжньому любити й жаліти матір і батька може лише те дитя, яке знає не тільки радість. Дитина повинна знати, що таке важко. Якщо вона не знатиме, що таке материнський біль, вона може ввійти в життя легковажним жовтим гусеням. Громадянин, трудівник, мужній і несхитний воїн, готовий покласти голову за свою віру й свої переконання, починається із самовідданої, безкорисливої любові до матері. Я виховав справжню людину тільки тоді, коли виховав сина, якому мати потрібна не тільки тоді, коли йому, синові, важко, а в будь-яку мить життя: без матері — найдорожчої в світі людини — світ має здатись йому убогим і порожнім. Я вбачаю важливу виховну місію в тому, щоб син умів жаліти, оберігати серце матері, бо воно невичерпно щедре й нескінченне в своїй любові. Є в моєму зошиті кілька оповідань і казок про Материнське Серце.

«Мати щаслива тільки тоді, коли діти сплять» називається одно з оповідань. Це слова народної мудрості. Факти, про які йдеться в оповіданні, взяті з життя: навіть імена дітей не змінені. В однієї матері нашої трое дітей, восьмирічні близнята Юрко й Роман, семирічний Федько. Невгамовні сини. Часто материнське серце тремтіло від страху, як би із синами нещастя не трапилося. Завжди бачили сини в очах материнських тривогу, біль, докір, а нерідко й сльози. Одного разу Федько, катаючись на велосипеді, трохі під машину не потрапив. Схопила мати сина на руки, плаче, б'є, обіймає, цілує. В той самий день Юрко, купаючись у ставку, уламком скла розрізав ногу. Мати плакала

й докоряла: не бережете ви себе. Вона ні слова не говорила про те, що вони її не жаліють. Серед ночі прокинувся Юрко, розплющив очі й бачить: сидить мама біля стола, дивиться на дитячі ліжка й ласкаво всміхається. Ніколи не бачив Юрко таких спокійних, щасливих материнських очей. Заплющив очі Юрко й довго не міг заснути, думаючи: чому мати так щасливо усміхається? Вранці він не втерпів і запитав:

«Мамо, чому Ви вночі так дивились на нас?»

«Як же я дивилась?» — усміхнулася мати, але усмішка її була вже не така, як уночі... Одним оком вона усміхалась Юркові, а другим поглядала у вікно: куди пішли Роман і Федько?

«Ну, так щасливо Ви усміхались...»

«Мати щаслива тільки тоді, коли діти сплять».

У бесідах з вихованцями, особливо на межі дитинства й отроцтва, я вважаю дуже важливим донести ту думку, що мир і спокій, щастя й благополуччя матері залежать від її дітей. Материнське щастя твориться дитиною, підлітком, юнаком. Одна стара мати, єдиний син якої загинув на фронті, ось уже тридцять років по його смерті береже глибоке почуття радості, пригадуючи маленьку подію свого життя. От що вона, 80-річна мати, розповіла молодим матерям і вчителям, що зібралися порадитись про виховання дітей.

«Коли Сергійкові було три роки, він тяжко захворів. Лежав у гарячці, часто непритомнів. Коли ставало легше, він просив: мамо, розкажіть казку. Я плакала, не могла пригадати в ту хвилину жодної казки. А він усе просив і дивився на мене жалібно... Аж ось здорові сили перемогли хворобу. Сергійко, обливаючись потом, спокійно заснув. Я теж миттю заснула: перед цим кілька діб не змикала очей. Відчула, що синові вже не загрожує небезпека... Першим прокинувся Сергійко. Побачивши, що я сплю, він підвівся з ліжка, підійшов до мене... А я спала напівсидячи. Він обережно схилив мою голову на подушку, підняв ноги з підлоги, поклав на диван і, вкривши мене ковдрою, тихо повернувся на своє ліжко. Я все це відчувала серцем; не можна сказати, що була я в той час у напівдрімотному стані. Ні, я спала глибоким сном, але серце моє запам'ятало кожний рух, кожне доторкання рук сина; хоч очі мої були закриті, і зараз мені пригадується його тривожний, сторожкий погляд у ту мить, коли він, доторкаючись до мене, боявся розбудити мене. Спогад про це — щастя мого життя. Я прокинулася, і перше, що побачила, були усмінені очі сина.

«Спіть, мамо, спіть...», — почувла я ласкавий шепіт Сергійка.

«Що це — сон чи дійсність? — подумалося мені тоді.— Якщо сон, то хай триває ще хоч хвилину...»

Думаючи, що це щасливий сон, я лежала, затамувавши подих, знову заплющивши очі, немовби боячись пробудження.

«Скажи, синку, ще раз те, що ти сказав...» — прошепотіла я і, почувши свій голос, зрозуміла, що це не сон.

«Спіть, мамо, спіть...», — знову сказав Сергійко.

Любити своє дитя — це лише половина щастя. Справжнє щастя прийде до вас тоді, коли син ваш любить вас, дбайливо прикриває ваші ноги ковдрою, йде тихенько, бачачи що ви знемогли від втоми...»

Ми говоримо молодим матерям: повне материнське щастя ваше в тому, що син ваш щасливий, коли на душі у вас, матері, мир, спокій і впевненість у тому, що з дітьми все благополучно.

Ми переконуємо дітей: биття ваших сердець, радість вашого буття, висока мрія про ідеал, благородний порив до вираження себе в творчості, ваша любов, щастя людської відданості, творення нової людини, віра у власну несахитність і нездоланність у найтяжчі хвилини життя, радість подолання труднощів і усвідомлення власної мужності — *все це від матері*. Мати не тільки *родить*, а й *породжує*. Якби вона тільки народжувала, вона не була б творцем роду людського. Мати породжує наше буття, мати одухотворює живу крихітку духом твого народу, рідним словом, думкою, любов'ю й ненавистю, відданістю й непримиренністю. Мати творить твою неповторну людську особистість — ось у чому смисл, мистецтво й майстерність того, що ми називаємо словом *породити*. Завдяки матері своїй ти єдиний із своїм народом, ти крапелька крові в його жилах, але водночас і єдиний у світі. З молоком матері ти ввібрав у себе свою людську самобутність.

Берегти матір — означає дбати про чистоту джерела, з якого ти пив з першого свого подиху й питимеш до останньої миті свого життя: ти живеш серед людей і дивишся в очі інших людей лише постільки, поскільки ти назавжди лишаєшся сином своєї матері.

У тихому, затишному коридорі — куточок Матері. Тут портрети матерів, сини яких полягли на фронті — два, три сини... З хвилюванням і благоговінням дивляться наші діти на портрет Єпистини Федорівни Степанової, яка й нині живе на Кубані. Дев'ять її синів склали свої голови в боях за Радянську Вітчизну. У саму душу дітей дивляться скорботні материнські очі. В цьому материнському погляді — велика місія й високе, єдине в світі почуття — відданість святиням нашої Вітчизни, нашого народу. Вихователю, ваша місія в тому, щоб до найтонших, до найчутливіших куточків сердець Ваших дітей доторкнувся погляд цієї матері.

Поряд портрет ще однієї матері, нашої односельчанки. Троє її синів, два брати й чоловік загинули в боях за Вітчизну.

Вихователю, ваша місія — утвердити в дитячому серці почуття турботи про матір як про найдорожче в світі. Щоб навіть думка про втрату матері жахала. Щоб кожне її слово було святиною, а воля законом. Це сходження на одну з вершин моральності — поступове, але невинне. Треба використовувати кожну життєву обставину для того, щоб дитина осмислила, що таке мати. Одного почуття прихильності мало. Дитина повинна якомога раніше замислюватися, думати, міркувати. Чим зрілішою буде думка про матір, тим глибші будуть дитячі почуття. Як мати творить у своїй дитині самотність, неповторну людську індивідуальність, так і вчитель творить у своєму вихованцеві його індивідуальне ставлення до матері. Треба бачити все, що відбувається в дитячій душі.

Треба знайти до кожного серця такий підхід, щоб взаємини дитини із світом, з явищами й фактами, з людьми пробуджували в неї не тільки добрі почуття, а й тривожні, неспокійні роздуми, передусім думку про те, що втрата матері — ні з чим незрівнянне горе.

Восьмирічний Юрко (той самий, що запитував у матері: чому ви дивились на нас, сплячих, щасливими очима) прийшов до школи з рогаткою. До уроків було ще багато часу. Він сів під кущем бузку й став дивитись на синичок, що весело щebetали й перелітали з гілки на гілку. Зграйка синичок знялася й кудись полетіла: залишилась одна пташка. Вона щebetала тихо й ласкаво, потім стала чистити пір'ячко маленьким дзьобиком. Юрко прицілвся в синичку й пустив у неї гострий камінець. На листя бризнула кров, тіло синички каменем впало під кущ.

Юркові стало страшно. «Невже це зробив я?» — не вірилось йому. Він не думав, що ось зараз він може вбити. Хлопчик взагалі ні про що не думав. Велика це біда — бездумність вчинку. Раптом він відчув: хтось поклав руку йому на плече. Юрко побачив учителя.

Учитель відхилив гілку, і Юрко побачив на бузку маленьке гніздечко. З нього виглядали пташенята. Голі й безпомічні, вони жалібно пищали, розкриваючи дзьобики.

«Тепер вони лишилися без матері, — тихо сказав учитель. — Уяви собі, що б ти відчув, якби хтось прийшов до вас у хату з велетенською рогаткою і вбив твою маму.»

Юрко стояв блідий і мовчазний.

«Ну, що ж, іди на урок, — зітхнувши, сказав учитель. — Завтра прийдемо — подивимося на пташенят. Допомогти їм ніхто не зможе.»

Уночі Юрко майже не спав. Перед його очима стояли пташенята, які жадібно роззявляли дзьобики й пищали, чекаючи на матір.

«Ну що, підемо ще раз подивитися на пташенят? Чи живі вони...?»

Юрко заплакав.

Через багато років 30-річний Юрій, батько двох дітей, прийшов до учителя. Він сказав:

«Якби Ви покарали мене тоді, викликали матір, батька... якби на мене обрушився гнів...— це було б меншим покаранням, ніж те, що я пережив. Я чекав покарання, мені хотілось покарання — тоді не довелося б *думати*. А без покарання треба було думати самому про себе, про свій вчинок. Самому карати себе. А це важко... З тремтячим серцем думав я про матір. Мені хотілося підійти до неї і поцілувати її. Глибокої ночі, коли всі спали, я підійшов до неї, сплячої матері. Я знав, що доторкнутися до неї не можна — вона відразу прокинеться. І я поцілував краєчок її подушки...»

Ця бувальщина взята з історії нашої школи, справляє на дітей сильне враження. Вони *думають* про матір. Кожному з них *хочеться* піти додому й зробити для матері щось хороше.

Є в моїй «Етичній хрестоматії» казка-бувальщина про сім дочок.

Було в матері сім дочок. Поїхала мати в гості до сина, що жив далеко, повернулася додому через місяць. Коли вона ввійшла до хати, дочки одна за другою стали говорити, як вони скучили за матір'ю.

«Я скучила за Вами, як маковий цвіт за сонячним променем»,— сказала перша дочка.

«Я ждала Вас, як суха земля жде краплини води»,— промовила друга дочка.

«Я плакала за Вами, як пташеня плаче за пташкою»,— вуркотіла третя дочка.

«Мені тяжко було без Вас, як бджолі без квітки»,— сказала четверта дочка, цілуючи матір і заглядаючи їй в очі.

«Ви снились мені, як троянді сниться краплина роси»,— щебетала п'ята дочка.

«Я виглядала Вас, як вишневий сад виглядає соловейка»,— прошептала шоста дочка.

А сьома дочка нічого не сказала, хоч сказати їй хотілось дуже багато. Вона зняла з ніг матусі черевики і принесла їй води — помити ноги.

Я прагну пробудити в свідомості маленьких дочок і синів дорослі думи: для чого мені потрібна мати? Чому я дорожу нею?

Маковій квітці потрібний сонячний промінь, сухій землі — краплина води, безпомічному пташеняті — турботлива матуся-пташка, бджолі — квітка, троянді — ранкова роса, вишневому садкові — пісня соловейка... все це потрібно для того, щоб краще, легше, приємніше було мені. Як важливо утвердити в душі сина й дочки почуття того, що мати дорого мені не стільки як джерело моїх особистих радостей і благ, скільки як жива людина, яка любить мене — світ своїх почуттів і думок.

Можливо, в мого колеги-вчителя виникне питання, чому автор так мало говорить про батька? В мене свої погляди на ряд найтонших залежностей і закономірностей виховання. Я твердо переконаний, що мати — із своїм багатим духовним світом, своєю вихованістю, своїми широкими громадськими інтересами, своїм почуттям власної гідності і водночас з великою своєю виголівістю в любові до чоловіка, із своєю строгістю й несхитністю, своєю непримиренністю й нетерпимістю до зла — а великим злом в сім'ї поки що є духовне рабство жінки, її холопське підкорення міфічній владі рабовласника-чоловіка, — мати, жінка повинна бути духовним володарем і повелителем у сім'ї, до цієї місії їй треба готувати з дитинства. Про це — спеціально до дівчат — у нас ціла система етичних повчань і настанов. Уся виховна робота спрямована на виховання благородного ставлення до матері, — це наріжні камені, на яких стоїть авторитет батька. Справжня гармонія волі й любові, про яку йшлося вище, досягається в тих сім'ях, де в морально-етичних і духовно-психологічних взаєминах володарем є мати, де світло розуму, мудрості, що дивує дітей повсякденними відкриттями людської краси, випромінюється матір'ю, де духовну красу, благородство, відданість чоловіка дружині й сім'ї діти бачать саме завдяки цьому світлому, що йде від матері. Від материнської мудрості йде сила духу, що дисциплінує батька, утверджує в ньому почуття благородної відповідальності за сім'ю. В хорошій сім'ї — а хорошою сім'єю я називаю сім'ю, біля духовних джерел якої стоїть мудра, горда, з яскраво вираженим почуттям власної гідності мати, — все це здійснюється тонко, красиво, тактовно, непомітно; духовна влада жінки над чоловіком звеличує його. Я тисячу раз переконався: чим тонше, непомітніше відбувається те, що я уявляю собі як уміння жінки й матері бути духовним володарем, повелителькою сім'ї — тим більше поважають діти батька, тим відданіше люблять його, тим органічніше в їхній свідомості зливається мати й батько як щось єдине, що породило й творить їх.

Уміння матері тепло й красиво веліти й владарювати — одна з найважливіших передумов «батьківської влади», або «твердої

руки» батька. Тут трохи треба спинитися на одному наївному забобоні, що утвердився в свідомості частини педагогів і батьків. Дехто вважає, що «батьківська влада», «тверда рука» батька — це якась чарівна паличка, яка діє вже тому, що з дитиною має справу істота чоловічого роду. Висловлюються навіть побоювання з приводу того, що у школах, мовляв, відбувається фемінізація — посилення жіночого впливу за рахунок ослаблення впливу чоловічого. Дитині немовби не вистачає чоловічої «твердої руки», яка мусить тримати її, дитину... Наївність цього забобону розвіюється самим життям. Хіба можна протиставляти жіночий — материнський вплив чоловічому — батьківському? Це просто недоумкуватість — вважати, що від чоловіка немовби йде сильніший вольовий вплив, і в цьому немовбито полягає мужність виховної сили батька, а від жінки-матері — ніжніший, тонший, благородніший вплив, який мало не розслаблює людину. Не так, зовсім не так. Справжня жінка-мати й ніжна, як пелюстка троянди, й тверда, мужня, несхитна, непримиренна до зла й безпощадна, мов караючий меч. Життя дає благо дивовижних прикладів жіночої материнської мужності. В одній з моїх книжок є розповідь про матір, яка знайшла в собі силу волі примусити сина-зрадника, що став німецьким поліцаєм, покінчити життя самогубством: повною мірою змити цим пляму ганьби з усього роду. В народній пам'яті вічно житимуть й материнські подвиги. В одному селі на березі Дніпра під час фашистської окупації жила мати з п'ятирічним сином. В ті дні, коли її чоловік бився з ворогом далеко під Сталінградом, одного разу серед білого дня до неї в двір прибігли радянські солдати. Вони втекли з полону й просили в жінки схованки. Жінка сховала солдат у погребі недалеко від хати. Дитина бачила це. В ту мить, коли мати наказувала хлопчиккові: «Мовчи, нікому не розповідай...» на подвір'я вдерлися фашистські автомашини. Фашистський офіцер пригрозив матері: «Не скажеш, де полонені», — розстріляємо сина.

Жінка не видала радянських воїнів. На очах у матері фашисти вбили сина, а потім розстріляли її й спалили хату. Вночі радянські солдати переправились через Дніпро, дійшли до лінії фронту, дісталися до своїх, стали в стрій тих, хто бився за Батьківщину. Через кілька місяців з наступаючими радянськими військами один з солдатів, що лишився живий, переправився через Дніпро в тому самому селі, де врятувала його й двох його друзів мужня жінка. На місці героїчної смерті матері й сина радянські солдати поклали великий камінь. І нині лежить той камінь, нагадуючи новим поколінням про життя й смерть справжньої людини.

Але все-таки роль батька у вихованні дітей, у тому складному оркестрі, який називається духовними відносинами матері й батька, в тій єдиній силі, що веде дитину на шляху життя,— особлива. Роль батька визначається його *відповідальністю*. Батько, який уміє бути відповідальним, зобов'язаним, повинним — справжній мужчина, його воля стає силою, здатною дисциплінувати думку, почуття, бажання дітей. Взаємини в сім'ї історично склалися так, що праця батька, який має на меті турботи про здоров'я, благополуччя, життя дітей, стає осередком його моральності. Чим більша і радісніша ця праця для мужчини, тим благородніше його моральне обличчя як Чоловіка і Батька. Радісний і бажаний труд батька робить істоту чоловічої статі справжнім Мужчиною.

Мужність Мужчини, Чоловіка, Батька полягає в умінні захищати, оберігати дітей і дружину. Моральний обов'язок і відповідальність мужчини вимагають від нього бути головним годувальником сім'ї; обставини можуть складатися так, що в певні періоди праця матері має полягати тільки у вихованні дітей.

З цього починається місія Мужчини, Чоловіка, Батька. Якщо ми говоримо про громадянське обличчя батька, про його здатність бути взірцем для дітей, то громадянськість мужчини визначається передусім його здатністю бути відповідальним. Відповідальним за людину, народжену тобою,— це твоя перша школа служіння Батьківщині. Стежинка до служіння Вітчизні для справжнього мужчини проходить через сім'ю, через обов'язок у сфері відносин з дружиною й дітьми, через відповідальність за людину. Тільки йдучи цією стежинкою, він здатний піднятися до вершини патріотичного служіння Батьківщині.

Такі моральні настанови, з яких ми виходимо, виховуючи в дітей, підлітків і юнацтва любов і повагу до батька. Ми вчимо своїх вихованців:

Батько — найрідніший, найдорожчий для тебе мужчина, в образі якого виражається людська відповідальність за твій прихід у світ, за кожний твій крок і вчинок, за весь твій життєвий шлях. У батьківстві — велика місія продовження роду людського, творення нової людини, наступності поколінь, морального удосконалення особистості й роду людського в новій, створеній батьком і матір'ю особистості. Мати родить і породжує, батько — породжує й виражає, продовжує, розвиває себе в сині й дочці, зливаючи своє духовне начало з началом матері. Батька треба поважати за те, що він відповідальний і зобов'язаний. Мірою відповідальності й зобов'язаності батька визначається міра твоєго синівського підкорення.

Батько — громадянин, трудівник, найближчий й найдорожчий друг твоєї матері. Служіння твого батька народові, його вірність і відданість соціалістичній Батьківщині, ідеалам комунізму — твоя гордість. Умій бути спадкоємцем твого батька — дорожи тим, що він віддав і віддає народові, що він залишив від своєї душі, свого розуму в матеріальних і духовних цінностях Вітчизни.

Бути гідним свого батька — твоя особиста честь. З уміння дорожити добрим іменем, славою, працею батька ти починаєшся як громадянин — пам'ятай це. Честь і гідність батька треба берегти й множити, але не ставитися до них як до капіталу, на який можна жити, як до розмінної монети, за яку можна придбати блага й привілеї. Твій корінь іде в батьківську честь, але тобі — пам'ятай це як один із заповітів народної мудрості — треба мати свій власний корінь. На батьківському корені, якщо в тебе не буде власного, може вирости чортополох. Чим яскравіше світять заслуги батька перед суспільством, тим необхідніше тобі власне світло.

Батько твій — захисник Батьківщини. Він відслужив у Радянській Армії і пішов у запас. Він воїн у запасі. Він володіє зброєю, необхідною для того, щоб стріляти по ворогові, якщо той нападе на нашу країну. Якщо спалахне полум'я війни, батько твій піде в бій. Він своїми грудьми захистить тебе, матір, бабусю й дідуся, всю твою сім'ю, весь наш народ. Пам'ятай, що мільйони батьків загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, захищаючи соціалістичну Вітчизну. Бути хоробрим, мужнім воїном — обов'язок кожного чоловіка.

У любові до батька, яку ми, вчителі прагнемо утвердити, поєднується повага з вимогливістю. Дитині хочеться, щоб її батько був яскраво вираженою прекрасною особистістю. Чим більше ми дбаємо про те, щоб у школі панував культ матері, тим сильніша потреба в батькові.

У першокласниці Наталочки немає батька. Коли дівчинка ще не ходила до школи, вона запитувала в мами, де їхній батько. Мама мовчала, а одного разу розплакалась. Ставши школяркою, Наталочка більше не запитувала про батька.

У її подруги Натусі — і мама, й татко. Одного разу прийшла в гості Натуся до Наталочки й запитала:

— Де твій татко?

Наталочці було соромно сказати, що в неї немає батька. Вона відповіла:

— Татко мій — льотчик. Він усе літає й літає. Далеко, за синє море, літає й дома дуже рідко буває.

З грошей, які мама давала на обід, Наталочка щодня відкладала по три копійки. Минуло кілька місяців. Вона сіла в поїзд, поїхала у велике місто й купила кашкет льотчика. Коли Натуса прийшла в гості, вона запитала, побачивши кашкет:

— Це татко твій прийшов?

— Тихо... Він відпочиває... В сусідній кімнаті...

Вони розмовляли пошепки.

Ця історія сталася в 1952 році. Наталочка вже доросла жінка, в неї чоловік і дві доньки. Пригадуючи цю хвилюючу історію, молода мати говорить:

«Як хотілось мені, щоб у мене був татко... В моїх очах це має бути суворий, вимогливий чоловік. Хотілося, щоб він узяв щоденник і сказав: ну, що в тебе, дочко. Особливо боляче було в ті дні, коли я хворіла. Хотілося, щоб підійшов до ліжка сильний, мужній чоловік, поклав руку на голову й сказав: нічого, дою, видужаєш...»

Я знав багатьох дітей, батьки яких загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Хлопчики й дівчатка багато років берегли, як святиню, яку-небудь річ, що лишилася від батька: зірочку, ручку, кисет, хусточку, пояс, польову сумку...

Чотирирічний Сергійко не дїждався батька. Полїг батько в Карпатських горах. Довго ридала мати, одержавши похоронне сповіщення. Плакав Сергійко: тепер у нього ніколи не буде батька... Коли закінчилася війна, Сергійкові минуло п'ять років. Поверталися солдати додому. Одного разу в гарячий літній день на подвір'я до Сергійкової мами прийшов сивовусий солдат. Він розповів про смерть Сергійкового батька.

«Розірвало снарядом твого батька-кулеметника, — сказав солдат. — Знайшов я на могилі тільки ложку мого вірного друга». І сивовусий солдат дав хлопчикові алюмінієву ложку. Поклала мати ложку батькову в скриню. Йшли роки. Виріс Сергійко, став струнким чорнооким солдатом. Пішов в армію, взяв із собою батьківську ложку. Три роки служив і була алюмінієва ложка його нерозлучною супутницею. Відслужив службу, повернувся додому. Одружився, народила дружина трьох синів, і сини вирости. А ложка батьківська лежить у старовинній бабусиній скрині й лежатиме вічно.

Ці живі, трепетні сторінки народної історії — безцінне моральне багатство, без якого не можна уявити виховання. Ми прагнемо до того, щоб кожна дитина бачила, відкривала в своєму батькові ті риси, які створюють неминущі людські цінності — честь, гордість, гідність сім'ї. Пізнання моральних багатств у власному батькові — це уроки громадянської честі, які ні чим не можна замінити. Ось два таких уроки:

У Пилипка, маленького другокласника, батько воював з фашистами. У нього медаль «За бойові заслуги». Зимого вечора, коли надворі мете хуртовина, Пилипко просить:

«Розкажіть, татку, про битви з фашистами».

В котрий раз розповідає батько про важкі дороги, люті морози й глибокі сніги, про криваві рани.

«Яка ж це трудна медаль...» — сказав Пилипко одного разу ввечері, лягаючи спати...

Закінчився навчальний рік. Пилипко приніс з школи велику книжку з яскравими малюнками: його нагородили за успішне навчання. Мама радіє, розглядаючи книжку, а Пилипко мовчить, не усміхнеться.

— Чому нагорода тебе не радує? — з подивом запитала мама.

— Тому, що не було важко... — задумливо відповів хлопчик.

Другий урок. Коли закінчився навчальний рік, батько сказав Петрикові:

— Сьогодні поїдемо, сину, на моє поле.

— Хіба у Вас є своє поле? — запитав здивований син.

— Є, — сказав батько.

Їхали довго: спочатку приміським поїздом, потім автобусом. А від автобусної зупинки ще й пішки йшли. Прийшли до лісу. Вздовж узлісся широке, рівне поле, на ньому колоситься пшениця. Над полем — небо блакитне, в небі — жайворонок співає.

— Це моє поле, — сказав батько.

— Чому ж воно Ваше? — з подивом запитав Петрик.

— Тут я бився з фашистами. Вибив звідси ворога, і на цій землі — моя кров...

У Петрика в очах спалахнула гордість. Він охопив поглядом широке поле й стояв задумливий, строгий... У ці хвилини хлопчик наочно уявив, що означає служити Батьківщині.

Петрик дивився тепер на батька закоханими очима. Йому хотілось, щоб татко сказав: «Ну, синку, давай щоденник, глянемо, що там у тебе...»

Виховуючи почуття любові й поваги до батька, треба володіти великою чутливістю й тактом. Є діти, в яких навіть слово батько викликає біль. От що я бачив на одному уроці.

— Діти, зараз ми напишемо наше улюблене слово, — сказала вчителька першокласникам. — Хто здогадається, яке це слово?

Діти замислились. Піднімають руки: здогадались.

— Мама! — ось наше улюблене слово.

Написали слово мама.

Учителька запитує:

А ще яке слово ви хочете написати?

— Тато! — говорять діти, і в очах їхніх — радість.

Тільки маленький синьоокий Сашко не усміхається. Всі пишуть слово тато, а він не пише. В його очах — біль і страждання. Хлопчик розплакався й вибіг з класу...

Якою чутливістю, душевною пильністю, уважністю й завбачливістю треба володіти вчителеві, щоб не завдати болю жодному серцю...

Було ще й таке. Марія Михайлівна сидить за столом. Поряд з нею відкритий класний журнал. Вона по черзі запитує в першокласників: де працює батько? Діти відповідають, учителька записує в журнал... На останній парті сидить Петрик Ягода. Як тільки хлопчик почув, про що треба говорити вчительці й що записується в журнал, він зблід. Петрикові стало соромно... адже всі знають, який у нього батько. Вчора він, повертаючись додому, побачив біля «чайної» батька. Його, п'яного, вивели на вулицю. Схилившись на паркан, він дивився на дорогу каламутними очима.

«Тату, ходімо додому», — сказав Петрик, узяв батька за руку і повів його. Батько слухняно йшов за сином. Та раптом він упав. Ідуть люди... дивляться на батька й на сина. Хто похитає головою, хто підійде, зітхне й піде мовчки, а хто з таким жалем подивиться на Петрика, що в хлопчика сльози: кап-кап... У полі гуде трактор. На фермі доять корів; чути, як молоко тоненькими струмками дзвенить по дну дійниць... Світить сонце, в синьому небі співає жайворонок; чути веселу дівочу пісню... У дитячому садку поруч граються, сміються хлопчики — дівчатка... Здається, світ спокійний і щасливий. Та це тільки здається. Не може бути щасливою в світі ні одна людина, поки Петрик Ягода стоїть і плаче над п'яним батьком, а батько лежить у багнюці...

І ось зараз одного за одним викликають дітей і запитують: де працює батько? Петрик обливається холодним потом... Якби добре було опинитися зараз поруч з матір'ю...

Хочеться порадити вчителям: коли мова йде про батька (як і про матір) — ви доторкаєтесь до тонкого, чутливого, легко вразливого куточка дитячого серця. Умійте доторкнутися так, щоб куточок цей не кровоточив чи, навпаки, не огрубів. Розповім про одну дуже повчальну історію.

Це було зовсім недавно, в дошкільній підготовчій групі діти малювали. В класі було тихо. За вікном ішов дощ, діти малювали осінь.

А Дмитриків татко в тюрмі..., раптом почулося в класі.

Мене мовби хто водою облив. Ці слова сказав Павлик, сусід Дмитрика. Дитина не могла берегти таку цікаву новину: мама

вчора розповідала, що Дмитрикового батька засудили на три місяці.

— Він там сидить під замком, он що, — продовжував Павлик. Дмитрик зблід; олівець, яким він малював дощ, тремтів у його руці. Він звів на мить очі й благально подивився на мене, а потім схилив голову. На папір капнула сльоза.

— Нічого дивного немає, — сказав я дітям. Усі уважно прислухалися до моїх слів. — Дмитриків татко — скляр. Пам'ятаєте, він у школі склив вікна. У тюрмі багато побитих шибок, Дмитриків батько поїхав туди склити вікна. Не така швидка це робота. Треба й засклити й пообмазувати.

В очах Дмитрика засвітилися вогники вдячності.

— А що таке тюрма?

— А хто побив шибки у тюрмі? — посипалися запитання. Та на них відповіді було вже легше...

Хочеться порадити вихователям: ваша місія — захищати дитячу душу. Бувають такі обставини, коли перед дитиною немовби гостре лезо ножа; маленькою дитиною оволодіває жах, вона закриває очі, все в ній завмирає. Таке почуття переживається в хвилини оголення тих інтимних родинних взаємовідносин, які дитині хочеться приховати. Батько схибнув, навіть скоїв злочин — це не означає, що син має ненавидіти чи зневажати батька. Навіть до закоренілого злочинця приходять життя під впливом думки про те, що його діти переживають його падіння як своє глибоке особисте горе.

Бережіть дитячу любов до людини й віру в людину, творіть ці високі, чисті почуття. Сім'я — школа справжньої людської любові — любові відданої й строгої, ніжної й вимогливої.

Публікується вперше.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

СІМ'Я І ШКОЛА

РОБОТА З КОЛЕКТИВОМ БАТЬКІВ

Протягом ряду років ми вели роботу з батьками так само, як її ведуть у більшості інших шкіл: періодично скликали батьківські збори, проводили бесіди з батьками в школі і вдома; за визначеним планом працювали члени батьківського комітету. Але все це, разом узятє, не створювало батьківського колективу. Батьки наших учнів працюють не в одному місці, отже, батьківський колектив не може бути створений безпосередньо на підприємствах, в установах. Зустрічаються батьки один з одним лише на зборах, причому в цих випадках кожний батько або мати цікавиться, головним чином, успішністю і поведінкою своєї дитини і меншою мірою всіма іншими питаннями загальнокласного або загальношкільного значення.

Відсутність батьківського колективу призводить і до відсутності єдиної громадської думки батьків при здійсненні єдиних вимог школи і сім'ї у вихованні дітей. Ось чому ми поставили перед собою завдання — організувати дружний цілеспрямований батьківський колектив. Нам було ясно, що самими зборами і засіданнями такого колективу створити не можна. Треба, щоб батьківський колектив продовжував свою роботу і між зборами, щоб він жив таким же активним, творчим життям, як живе будь-який колектив заводу, колгоспу, установи.

Виховання дітей — це праця, причому праця дуже копітка. І якщо діти навчаються і виховуються в одній школі, значить, і в їхніх батьків знайдуться спільні інтереси, значить, на основі цих інтересів і можна організувати єдиний батьківський колектив.

Насамперед ми повинні були визначити роль і місце батьківського колективу в розв'язанні головного завдання, яке стоїть перед школою, — в підвищенні якості знань учнів. Вивчивши сім'ї, з яких діти приходять до школи, ми побачили, які величезні зміни відбулися в культурному рівні наших батьків. Лише 110 батьків і матерів мають початкову освіту. У більшості ж сімей у батьків, а також у старших братів і сестер наших

школярів вища або середня освіта. Серед батьків багато інженерів, техніків, агрономів та інших спеціалістів, які, безсумнівно, можуть допомогти нам, педагогам, у всій навчально-виховній роботі, треба лише залучити їх до активної і планомірної участі в цій роботі.

Ми вирішили провести батьківську конференцію, присвячену обговоренню методів контролю за виконанням учнями домашніх завдань. З цього головного питання, яке цікавить усіх, ми й хотіли почати організацію батьківського колективу. Перед скликанням конференції у нас уже склалось ясне уявлення про те, як батьки контролюють домашню роботу дітей. У цьому контролі переважав принцип — якщо учень сидить за книгами, значить, він учить уроки. Але як він учить, що саме він робить і як він вивчив урок — цим більшість батьків не цікавилась.

Педагоги побували вдома у 45 учнів у години, відведені для виконання домашніх завдань. Виявилось, що школярі готують завдання лише з тих уроків, які будуть завтра. Якщо, наприклад, уроки геометрії в VII класі відбудуться у вівторок і суботу, то завдання з цих предметів готуються в понеділок і п'ятницю. Поза цими днями учень не заглядає в книжки, не береться і за виконання письмових завдань. Така ж сама картина спостерігається в підготовці всіх інших уроків. Учень зайнятий підготовкою до уроків щоденно, тому що завжди на завтра є уроки. Батьків не задовольняє, вони вважають, що їхні діти роблять усе, що треба і як треба.

На конференції ми ознайомили батьків з принципами побудови розкладу уроків. Завдання батька полягає не тільки в тому, щоб контролювати чим займається учень дома, але передусім в тому, щоб допомогти йому в застосуванні економних і раціональних методів виконання домашніх завдань. Ми розповіли про те, що найкраще запам'ятовування навчального матеріалу можливе лише тоді, коли учні будуть готувати уроки не тільки на завтра, а братися за виконання домашніх завдань з тих уроків, які були сьогодні. Тільки така підготовка уроків може бути ґрунтовною, глибокою. Підготовка на завтра стане значною мірою повторним відтворенням того, що пройдено на уроці і заучено дома у той же день, коли відбувся урок. Трудність тут буде тільки на початку, коли доведеться готувати урок і на завтра і на наступні дні, а потім поступово буде нагромаджено матеріал для наступних днів, і підготовка на завтра легко суміститься з підготовкою на більш віддалені дні.

На конференції батьки, в свою чергу, звернули увагу педагогів на ненормальності в розподілі домашніх завдань між окремими днями робочого тижня. На деякі дні дається надто багато

домашніх завдань. Критичні зауваження показали нам, що загальними зусиллями ми зможемо швидше усунути недоліки в навчальній роботі.

Конференція дала відчутні результати: батьки почали стежити за тим, щоб підготовка домашніх завдань школярами не робилась нашвидку, поверхово. Наступним кроком в організації батьківського колективу був «день батьків». До цього дня ми довго готувалися, бо хотіли, щоб до школи прийшли всі батьки і щоб вони на конкретних прикладах побачили, як треба і як не можна готувати уроки вдома.

У школі було обладнано спеціальну кімнату, в якій батьки знайомилися з учнівськими роботами і наочними посібниками, виготовленими самими учнями. Батьківський комітет випустив номер стіннівки «Сім'я і школа».

«День батьків» відбувся у всіх класах школи і в кінці жовтня. З дуже багатьох сімей прийшли і батьки і матері. У присутності дітей класні керівники розмовляли з батьками про успішність учнів, про те, як підготовка до уроків вдома відбивається на відповідях і письмових роботах учнів. Класний керівник VI класу М. А. Лисак докладно розповіла, як учениця Т. готує вдома уроки і які відповіді дає з географії, історії, фізики. Наприклад, уроки історії в VI класі — по вівторках і п'ятницях. Учениця Т. повторює хронологічні дати, проглядає заданий урок по підручнику у вівторок (зразу ж після уроку) і в середу, а в четвер вона готує повністю, використовуючи всі матеріали, які вона вже значною мірою підготувала. Багаторазове повторення сприяє твердому запам'ятовуванню.

Класні керівники повідомили, що педагогічна рада розробила розклад підготовки до уроків для кожного класу окремо. В основі цього розкладу — принцип неодноразового відтворення матеріалу, який задано додому. Учень повинен починати підготовку в той же день, коли урок задано, хоч до наступного уроку залишається 2—3 дні. Протягом цих днів учень знову повертається до заданого уроку і в основному, начорно підготовляє його. Напередодні уроку відбувається остаточна підготовка до нього.

Після цього повідомлення діти пішли додому, а батьки залишилися. Класні керівники продовжували розмову з батьками. Вони наводили нові приклади правильної і неправильної підготовки учнів до уроків, звертаючи особливу увагу батьків на те, що учень повинен звикнути виконувати завдання в одні й ті ж години. Саме в ці години хто-небудь із старших членів сім'ї має контролювати, щоб розклад додержувався і щоб урок готувався кожним школярем самостійно. Досвід показав, що

колективне виконання домашніх завдань, особливо з таких предметів, як арифметика, алгебра, геометрія, часто веде до механічного списування, до того, що деякі учні відучуються думати. Учителі навели переконливі приклади, як систематичне виконання домашніх завдань удвох і втрьох веде до зниження успішності тих учнів, які засвоюють матеріал повільніше від інших.

Ось один з прикладів. У сім'ї робітника М. дві учениці, обидві у VII класі. Одна з них, Марія, засвоює і вивчає матеріал швидше, а другій, Надії, для засвоєння треба більше часу, більше роздумування. Але сестри готували уроки весь час удвох. Це призводило до того, що Надія, не зрозумівши як слід змісту, не встигаючи розв'язувати, списувала у Марії. У Надії з'явилися двійки з алгебри і геометрії. Такі ж самі результати виходять там, де учні готуються з допомогою батьків або зібравшись у невеликі групи.

Учителі пояснили батькам, у чому полягає суть допомоги учневі: не у виконанні роботи за нього, а в організації його самостійної роботи, зокрема в розучуванні уроку вголос. Розповідаючи вголос, учень контролює себе — наскільки добре він засвоїв задане.

Після проведення батьківського дня всі учителі, директор і завідувач навчальною частиною школи почали систематичне — два рази на тиждень — відвідування учнів вдома в часи виконання ними домашніх завдань. У першу чергу вони йшли до тих учнів, які не вмiли працювати самостійно, часто не виконували домашніх завдань. Під час відвідання сім'ї учитель перевіряв, наскільки самостійно працює учень і які в нього труднощі, допомагав учневі планувати роботу так, щоб кожне завдання готувалося ретельно.

...Найважчою справою було привчити учнів виконувати завдання не тільки на завтра, а й із сьогоднішніх уроків. Учні дивувалися: як же вчити уроки, які були сьогодні, якщо потрібно виконувати завдання на завтра? Для «перебудови» було потрібно кілька тижнів, але зрештою нам вдалося добитися, щоб учні, повернувшись із школи і відпочивши, в належні години починали підготовку сьогоднішніх уроків. Спочатку виконувалися письмові роботи, потім усні. Учні швидко переконалися, що таке виконання завдань значно економить час. Усе те, що розповідалося на уроках, ще свіже в пам'яті, усе запам'ятовується набагато легше, і залишається достатньо часу, щоб естатично підготувати завтрашні уроки.

Щотижня кожний учитель відвідував дві сім'ї. 25 учителів

протягом тижня відвідували 50 сімей. За два з половиною місяці, таким чином, ми відвідали всіх учнів вдома і не тільки вивчили самотійну роботу кожного учня, а й побачили, що нам треба робити надалі для того, щоб вимоги всіх батьків до школярів були єдиними. У нас тепер склалося цілком конкретне уявлення про кожну сім'ю, про підхід кожного батька і матері до своєї дитини. Батьки поставилися до наших відвідувань з великим інтересом і готовністю зробити все, щоб підвищити успішність учнів.

Наприкінці першого півріччя навчального року ми вирішили скликати другу батьківську конференцію. Називаючи цю конференцію, як і першу, науковою, ми не перебільшували: ідейний і загальний культурний рівень наших батьків давав нам змогу вести роботу з батьками на рівні вимог сучасної, найпередовішої в світі радянської педагогічної науки. На цих конференціях ми висвітлювали питання навчально-виховної роботи в світлі вчення І. П. Павлова і творчої спадщини А. С. Макаренка.

На другу конференцію з'явилися майже всі батьки, і ми ледве змогли їх розмістити в селищному клубі. У доповіді директора школи було охарактеризовано перші успіхи спільної роботи вчительського колективу і батьків в напрямі прищеплення учням навичок самотійної праці. Більшість батьків уже знала педагогічні вимоги в підготовці домашніх завдань, і це дало можливість директорові основну увагу звернути на помилки окремих батьків.

У своїх виступах по доповіді батьки ділилися досвідом контролю за дітьми в підготовці домашніх завдань. Так, батько учня IV класу Б. заявив, що успішність його сина поліпшилась після того, як він почав готувати уроки самотійно. Мати учня V класу Л. говорила, як їй завдяки точному додержанню режиму дня вдалося виробити у дитини старанність і звичку вчити уроки в один і той самий час.

Виступали батьки й з критичними зауваженнями на адресу окремих батьків і вчителів. Тов. Ш. розповів, що в сім'ї службовця М. нескінченні подарунки дітям використовуються як стимул доброї успішності. Говорили і про вчителів, які занадто перевантажують учнів домашніми завданнями, розподіляють їх нерівномірно.

Виступи батьків на конференції показали, що батьківський колектив починає жити єдиними прагненнями з колективом педагогів. Батьків хвилювали тепер не тільки успіхи власних дітей, а й робота всієї школи в цілому.

Виникло питання про визначення спеціальних годин для консультацій батьків з питань виховання і навчання дітей.

До кінця навчального року відбулася ще одна конференція, присвячена питанням ідейно-політичного виховання в сім'ї. На цій конференції колгоспник Ш., батько двох учнів, зробив доповідь на тему: «Моя сім'я». Він розповів про те, як батьки привчають дітей з самого раннього віку до праці і взаємодопомоги, як знайомлять дітей із своєю роботою в колгоспі. Доповідь глибоко зацікавила батьків і викликала жваве обговорення. Думки всіх, хто виступав, зводилися до того, що батьки своєю повсякденною працею, особистою поведінкою повинні служити прикладом для дітей.

До кінця навчального року ми не випускали з поля зору головне — контроль батьків за виконанням дітьми домашніх завдань. Відвідування педагогами учнів дома стали не такими частими, — у цьому тепер не було необхідності, — але вони залишалися систематичними.

Підбиваючи підсумки навчального року, ми відзначили значне підвищення успішності учнів з усіх основних предметів.

З допомогою батьківського колективу ми поліпшили і постановку політехнічної освіти в школі. Батьки допомогли нам установити тісний зв'язок з машинно-тракторною станцією, електростанцією і колгоспом. Викладачі фізики провели ряд екскурсій, під час яких учні наочно ознайомилися з двигунами внутрішнього згоряння, електромоторами, сільськогосподарськими машинами. Батьківський комітет допоміг нам організувати зустрічі з передовиками сільськогосподарського виробництва.

На спеціальній конференції батьків було обговорено питання про ті вимоги, які висуває соціалістичне сільське господарство до наших випускників. Ця конференція ще більше згуртувала, об'єднала обидва колективи — вчительський і батьківський.

І в цьому навчальному році ми продовжували роботу щодо зміцнення батьківського колективу. Раз на чверть у школі проводилися конференції батьків з найважливіших питань виховання дітей. Щомісячно виходила стіннівка — орган батьківського комітету. Консультації для батьків стали традицією. Тепер кожний батько і кожна мати повсякденно знаходять час для того, щоб займатися дітьми, приділяють серйознішу увагу їх вихованню. Систематичний контроль за правильним виконанням домашніх завдань, приготування завдань того ж дня, коли їх задано, і наступне повторення значно полегшили і зробили продуктивнішою працю учнів.

«Семья и школа», 1952, № 6.

У Кіровоградський дитячий приймач міліції доставили чотирнадцятирічного підлітка. Рухливий, кмітливий, він, як з'ясувалося, вчився в п'ятому класі третій рік. Тепер ось втік з дому... Твердить одне: «Ні за що не повернуся додому. Не піду до школи!»

Дитприймач запросив з школи характеристику на хлопця. Директор зразу ж відповів приблизно таке. Учень Федір С. — невиправний, закінчений хуліган, нероба, глумиться з учителів, до того ж шалапут і тупиця. З'ясувалося, перед тим як утекти з дому, Федір на уроках пустував, нявкав, гавкав. По дорозі на станцію вийняв шибку в магазині сільпо, зняв з вітрини рюкзак, два кишенькових ліхтарики і кілька батарейок. «Ця кримінальна дія потребує покарання,— грізно закінчував свою характеристику директор.— Такого учня не можна залишати в нормальній школі».

До долі Феді ми ще повернемося. А поки що давайте, товариші батьки, хто б ви не були — робітники чи лікарі, вчителі чи інженери, партійні чи господарські працівники, а також молодь — завтрашні батьки і матері, замислимося над питанням: чому досі існує дитяча бездоглядність? Звідки це протиприродне для нашого суспільства явище? Причому воно небезпечне не тільки само по собі, а й тим, що частина підлітків ідуть у життя морально скаліченими. Бездоглядність у дитинстві — насіння, яке дає свої плоди в зрілі роки. У нашій країні є всі можливості звести нанівець причини, які породжують бездоглядність, правопорушення малолітніх, повністю ліквідувати це зло.

Головною причиною дитячої бездоглядності й правопорушень є, за моїм твердим переконанням, низька педагогічна культура сімейно-шкільного виховання. Пора і батькам, і вчителям глибоко усвідомити, що ні школа без сім'ї, ні сім'я без школи не можуть упоратися з найтоншими, найскладнішими завданнями становлення людини. А поки що виходить так, що сім'я і школа виховують дітей кожен за своїм розумінням.

Багато батьків зовсім не знають, як правильно виховувати юних, формувати їх характер, погляди, звички, у чому полягає цей процес. Безперечно, нема батьків, які б не хотіли, щоб їхні діти вирости хорошими людьми, чесними трудівниками, корисними суспільству. Але біда в тому, що не всі вміють це робити.

Ми в своїй практиці переконалися: самі діти є величезною виховуючою силою для дорослих. Справді, у домі, де є діти, для педагогів відкривається благодотворна можливість формувати осередок моральної чистоти, благородства, духовного багат-

ства, сердечних людських стосунків. Якщо з допомогою школи в молодій сім'ї закладено міцні основи високої педагогічної культури сімейно-шкільного виховання, дитина здатна творити чудеса: вона не допустить, щоб батько став п'яницею, утримує батьків від грубого слова, сварок і т. п. Ось чому, думається, найважливішим завданням педагогів є навчання батьків того, як виховувати дітей.

У нас у школі працює ось уже півтора десятки років постійно діючий батьківський університет. У ньому кілька груп. Перша — для молодого подружжя, у якого ще немає дітей. У другій вчать-ся батьки дошкільнят — дітей, які мають вступати в перший клас, а також створено спеціальні групи для батьків і матерів учнів різного віку.

Дитина вчиться в школі десять років, а її батьки вчаться в своєму університеті тринадцять років. Відвідують заняття і батько і мати, всі без винятку. Якщо той або інший з батьків не може з'явитися на лекцію, він просить у директора або класного керівника дозволу на це. Заняття в кожній групі проводяться два рази на місяць по півтори години. Ведуть їх директор школи, завуч, найкращі вчителі. Взагалі ж цю роботу я, як директор, вважаю найпотрібнішою і найважливішою серед інших обов'язків керівника школи.

Дехто може спитати: якщо в школі працюють сім батьківських груп і збираються вони двічі на місяць, то виходить, вчителі тільки й роблять, що говорять з батьками? Ні, перештатження ми не відчуваємо, бо звільнили себе від багатьох непотрібних, але широко побутуючих у школах форм спілкування з батьками. Ми не ходимо до дітей додому. Їхні батьки і матері йдуть до нас самі.

На заняттях педагоги прагнуть конкретно розібрати, що означає правильно виховувати дітей, підлітків, юнаків і дівчат. Не проголошують лозунгів і закликів, до яких, на жаль, інколи зводяться батьківські збори, а дають ділові поради батькам і матерям.

Так, на заняттях молодожонів — майбутніх батьків — розмова ведеться головним чином про культуру взаємовідносин подружжя, про вміння людини керувати своїми бажаннями, пристосовуючи і узгоджуючи їх з бажаннями інших людей. Якщо уважно проаналізувати те, що в життєвому плаванні зветься щастям і нещастям, удачею і невдачею, духовним багатством, яке створюється вдвох (а потім і сімейним колективом) — усе це ґрунтується на культурі людських відносин.

Обереігаючи недоторканність інтимного світу людей, ми разом з тим тактовно торкаємось найзаповітніших, можна сказа-

ти, заповідних куточків людських сердець. Саме це якраз і при-
ваблює молодих батьків і матерів. До речі, майже всі вони —
колишні наші учні.

Л. М. Толстой писав, що народження дитини створює для
батьків особливу «сферу уразливості». Батькам і матерям ми
прагнемо якомога яскравіше показати цю їхню уразливість пе-
ред дітьми і переконуємо, що кожним кроком свого життя вони
виховують дітей, залишають у них крихту свого власного розу-
му, моралі, своєї душі.

На заняттях з батьками, діти яких мають вступати до шко-
ли, ми вчимо їх, як розвивати розумові здібності й мову дітей,
виховувати почуття. Спеціальні лекції присвячуються темам:
«Батько і син»; «Мати і дочка»; «Сім'я як школа людських сто-
сунків»; «Перші норми моральної культури дітей» та ін.

Надзвичайно важливим елементом сімейного виховання є
трудова загартування дітей. Думається, ідеалом тут повинна
служити мудра заповідь народної педагогіки: дитині треба тру-
дитися з того моменту, як вона навчиться тримати ложку в ру-
ках і нести їжу з тарілки до рота. Праця в сім'ях наших учнів
стала основою культури людських стосунків. Червоною ниткою
тут проходить ідея праці для людини, для її щастя і блага.

Разом з батьками і матерями ми добиваємося того, що
з перших кроків свого свідомого життя і до змужнілого віку ди-
тина, підліток щось створює для людей: у сім років, тобто до
того часу, як іти в перший клас, кожний обов'язково вирощує
на своєму подвір'ї яблуню матері і несе їй перші плоди з дерева,
яке вирощене власними руками.

Виховання було б одностороннім, якби маленька людина, яка
прожила на світі 11—12 років, оглянувшись на дитинство, не по-
бачила перші результати свого трудового життя, не сказала собі
із задоволенням: цей зелений гай для відпочинку людей вирощу-
вав я; цей виноградник посадив я — для всіх!

Багаторічний досвід переконує в істинності дуже важливої
педагогічної закономірності: там, де джерелом радості дитини,
підлітка є праця для людей, суспільства, зовсім немає пока-
рань. У них просто немає потреби, питання про покарання на-
віть не виникає. А якщо немає потреби в покараннях, значить,
немає порушників дисципліни, дезорганізаторів.

Так, стверджую: учні нашої школи не знають покарань. І пе-
редусім тому, що джерелом їхньої радості є жадоба творити,
задоволення робити людям добро. У нас не практикуються не
тільки колективні «проробки» дітей у піонерському загоні, класі,
сіні, Ремінець, потиличник та інші покарання в сім'ях теж зовсім
зникли.

Без цього «досягнення» ми не уявляємо собі елементарної педагогічної культури сімейно-шкільного виховання. В. І. Ленін говорив, що завоювання революції може закріпити тільки школа. Так, виховання без покарань — це не вузько шкільна справа. Це одна з найважливіших проблем комуністичної перебудови суспільства, його найтонших і найскладніших сфер — людської свідомості, поведінки, взаємовідносин.

Можна ще нерідко почути міркування: щоб назавжди зникли злочини, треба жорстокіше, суворіше карати. Неправильно це! Злочинів не буде, якщо в дитинстві, отрочстві, ранній юності не буде покарань, точніше: якщо зникне необхідність, потреба в покараннях.

На початку нашої бесіди я розповідав про хлопчину Федора С., який утік з дому. З'ясувалося тоді: життя в школі й у сім'ї стало для нього справжнім пеклом. Дитина не могла осилити навчальних завдань, їй було важко вчитися, а вчителі без кінця писали в щоденнику батькам: «Ваш син не хоче вчитися, вживіть заходів...», «Погано поводить, вживіть заходів». Батько і мати били хлопця. Зненавидівши школу і сім'ю, він почав навмисно не виконувати завдань, порушувати дисципліну.

Усім треба пам'ятати: якщо дитина зазнала потрясіння, пов'язаного з покаранням, в її душі послаблюються внутрішні сили, які самою людською природою призначені для самовиховання. Чим більше покарань і чим вони жорстокіші, тим менше самовиховання.

Покарання, тим більше, якщо справедливість його сумнівна (саме так буває у переважній більшості сімейних конфліктів) огрубляє людську душу, озлоблює її. Людина, яка зазнала покарань у дитинстві, в підліткові роки не боїться ні дитячої кімнати міліції, ні суду, ні виправно-трудової колонії.

Більше за будь-яку напасть ми, вихователі, боїмося саме грубості душі, моральної товстошкірості, несприйнятливості до добра, краси. Ця напасть теж зароджується в сім'ї, у роки раннього дитинства, і запобігти їй можна лише з допомогою найважливішого вогнища педагогічної культури — школи.

Звичайно ж, є важкі, дуже важкі сім'ї. Але я працював у школі не один десяток років, не зустрічав батьків невинуватих, не зустрічав людей, у душі яких не залишилося б доброї іскри. Перетворити цю іскру в яскравий смолоскип — ось у чому болісно важке, але благородне завдання педагогів.

Час висуває гострі, жагучі проблеми комуністичного виховання підрастаючої людини. Успішно розв'язувати їх не можна без високої педагогічної культури сімейно-шкільного виховання.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

**МИ ПРОДОВЖУЄМО СЕБЕ
В НАШИХ ДІТЯХ**

ЛИСТ ДО ДОЧКИ

Дорога доню, твій лист дуже схвилював мене. Сьогодні тобі чотирнадцять років, ти переступаєш ту межу, за якою народжується жінка. Ти питаєш: «Батьку, що таке кохання?»

Мое серце прискорено б'ється при думці про те, що я говорю сьогодні вже не з маленькою дитиною, а з жінкою. Будь же щасливою, переступаючи цю межу. А щасливою ти будеш тільки тоді, коли будеш мудрою.

Мільйони жінок — так, юних чотирнадцятирічних жінок з тремтінням серця думали про це: що таке кохання. Кожна пізнавала цю істину по-своєму. Думає про це і кожний юнак, коли в ньому пробуджується мужчина. Тепер, дорога донечко, мої листи до тебе будуть не такими, як раніше. Мое заповітне бажання — передати тобі ту життєву мудрість, яку називають умінням жити. Хочеться, щоб з кожного батьківського слова, як з малого зернятка, народжувалися ростки твоїх власних поглядів і переконань.

Мені теж не давала спокою ця думка: що таке кохання? Найближчою людиною для мене в роки ранньої юності була бабуся Марія — дивовижна людина, якій я завдячую всім, що увійшло в мою душу красивого, мудрого і чесного. Вона померла напередодні війни у віці ста семи років. Вона відкрила переді мною світ казки, рідного слова і людської краси. Мені було шістнадцять років, коли в тихий вечір ранньої осені, сидячи з нею під гіллястою яблунею і дивлячись на відлітаючих у теплий край журавлів, я спитав: «Бабусю, що таке кохання?»

Кожну істину вона вміла роз'яснити казкою. Її чорні очі зробилися задумливими і тривожними. Вона глянула на мене якимось по-особливому, не так, як раніше.

«Що таке кохання... Коли бог створив світ, він навчив усіх живих істот продовжувати рід свій — відтворювати собі подібних. Поселив бог чоловіка і жінку в полі, навчив їх будувати курінь, дав чоловікові в руки лопату, а жінці — жменю зерна. Живіть і продовжуйте рід свій, — сказав бог, — а я піду по господарству. Прийду через рік, подивлюсь, як тут у вас.

Приходить бог до людини з архангелом Гавриїлом рівно через рік. Приходить рано-вранці, на сході сонця. Бачить, сидять чоловік і жінка біля куреня, перед ними дозріває хліб на ниві, поряд з ними — колиска, а в колисці дитина спить. А чоловік і жінка дивляться то на червоне небо, то в вічі одно одному. У ту мить, коли очі їхні зустрічалися, бог бачив у них якусь невідому силу, незбагненну для нього красу. Ця краса була прекраснішою від неба й сонця, землі й пшеничного поля — прекраснішою за все, що зліпив і змайстрував бог, прекраснішою за самого бога. Ця краса до того приголомшила, здивувала бога, що його божа душа затремтіла від страху й заздрості: як же це так, я створив землю, зліпив з глини людину і вдихнув у неї життя, але не міг створити цієї краси; звідки ж вона взялася і що воно таке — ця краса?

— Це кохання, — сказав архангел Гавриїл.

— Що таке — кохання? — запитав бог. Архангел знизав плечима.

Бог підійшов до людини, торкнувся до його плеча старечою рукою своєю і почав благодіяти: навчи мене кохати, Людино. Чоловік навіть не помітив дотику божої десниці. Йому здалося, що на плече сіла муха. Він дивився в очі жінці.

Бог був немічним, але жорстоким і мстивим дідуганом. Він розлютився і загримав:

— Ага, так, значить, ти не хочеш навчити мене кохати, Людино? Будеш ти ж мене пам'ятати. З цієї миті — старій. Кожна година життя нехай забирає по крихті твою молодість і силу. Перетворюйся в руїну. А я прийду через п'ятдесят років і подивлюся, що залишиться в твоїх очах, Людино.

Прийшов бог з архангелом Гавриїлом через п'ятдесят років. Бачить, замість куреня стоїть хата рублена, на пустирі сад виріс, на нивах достигає пшениця, сини поле оруть, дочки пшеницю жнуть, а онуки на лузі граються. Під хатою сидять старий і старенька, дивляться то на червону ранкову зорю, то одно одному в очі. І побачив бог в очах у чоловіка і жінки красу ще могутнішу й вічну. Побачив не тільки Кохання, а й Вірність. Розлютився бог, руки тремтять, з рота краплі слини летять.

— Мало тобі старості, людино? То ж вмирай, вмирай у муках і йди у землю, перетворюйся в прах і тлій. А я прийду і подивлюся, на що перетвориться твоє кохання.

Прийшов бог з архангелом Гавриїлом через три роки. Бачить, сидить чоловік над маленьким надгробним горбком, очі в нього сумні, але в них ще могутніша, незбагненна й страшна богові людська краса. Уже не тільки Кохання, не тільки Вірність, а й Пам'ять Серця побачив бог. Затремтіли у бога руки від

страху й безсилля, підійшов він до людини, впав перед нею на коліна і почав молити:

— Дай мені, Людино, цю красу. Що хочеш проси в обмін на неї,— але тільки дай мені її.

— Не могу,— відповіла людина.— Вона дістається занадто дорого. Її ціна — смерть, а ти, кажуть, безсмертний.

— Візьми безсмертя, візьми молодість, але тільки віддай мені кохання,— заволав бог.

— Ні, не треба. Ні вічна молодість, ні безсмертя не можуть зрівнятися з коханням — відповіла Людина.

Бог піднявся, затиснув у кулачку свою борідку, відійшов від старого, який сидів біля маленького горбка, повернувся лицем до пшеничної ниви і червоної ранкової зорі й побачив: коло золотого колосся стоять молоді чоловік і жінка й дивляться то на червоне небо, то один одному в вічі...

Схопився бог руками за голову і пішов із землі на небо. З того часу богом на землі стала Людина.

Ось що таке кохання, мій внучку. Кохання — воно вище від бога. Це вічна краса і безсмертя людське. Ми перетворюємось у жменю праху, а кохання залишається».

Ось що таке любов, донечко. Живуть, розмножуються, продовжують свій рід тисячі живих істот, але кохає тільки Людина. І тільки тоді, коли вона вміє кохати по-людськи — лише тоді вона і Людина. Не вміє кохати, не змогла піднятися до цієї вершини людської краси — значить, вона лише істота, народжена людиною, але не Людина.

Люба моя донечко, як добре, що ми тепер будемо говорити з тобою як доросла людина з дорослою людиною. Як добре, що ти замислилась над цією першою і найтруднішою сторінкою людської мудрості — що таке кохання. Якби всі, всі без винятку молоді люди — і жінки, і чоловіки — зрозуміли цю мудрість до кінця — у нас було б гармонійне суспільство; щастя було б долею і багатством усіх. Від того, як оволодіватимуть молоді покоління цією великою мудрістю, донечко, залежить не тільки особисте щастя. Від цього залежить краса, моральна чистота і щастя всього нашого суспільства. Людина може навчитися зводити величні споруди — гідроелектричні станції й палаци, космічні кораблі й атомні підводні човни, але якщо вона не навчиться по-справжньому любити, вона залишиться дикуном. А освічений дикун у сто разів небезпечніший за неосвіченого.

Є в нашому житті дві сторони: одна — це праця людини на виробництві, її суспільне обличчя і громадянська творчість, її обов'язок перед народом і суспільством... друга — це сфера духовно-психологічних і морально-естетичних відносин: сім'я, діти,

обов'язок батьків перед дітьми, дітей перед батьками. Це сфера, в якій, на жаль людина нерідко ще залишається невігласом, рабом або негідником — кожна з цих бід — так, це страшні біди — є соціальним злом. Невіглас, раб або негідник у сфері духовно-психологічних і морально-естетичних відносин не може бути справжнім громадянином, справжнім творцем, справжнім патріотом. Людина наскільки багатогранна, безкінечна в своїх багатствах і проявах, настільки ж і єдина: одна біда обов'язково тягне за собою іншу біду.

Дорога донечко, я одержую безліч листів: і від твоїх ровесниць, і дівчат трохи старших. Приїдеш додому — почитаєш, їх уже кілька тисяч. Це волення людське, але разом з тим це тривожне нагадування про те, що любов людську треба творити, виховувати, вона не передається в спадщину, як передається в спадщину інстинкт продовження роду.

Ось одне з таких волян. Пише сімнадцятирічна дівчина, студентка технікуму. Познайомилася вона з хлопцем. Дружили. Хлопець любив випити, грубив. Говорив дівчині: «Не удавай із себе недоторкливу...» Дівчина плакала, страждала, але прощала хлопцеві всі його грубощі і — по суті — підлоту прощала: «Адже я його любила». Трапилося те, чого не повинно було трапитись. Дівчина завагітніла. Вона віддалась йому не стільки через кохання, скільки через страх: боялася, що коли вона відхилить його вимоги (страшно говорити про ці речі — вимоги, але саме так було в цьому випадку і часто буває в багатьох інших випадках), то він піде, знайде більш поступливих і зговірливих дівчат... Коли дівчина сказала хлопцеві: у нас буде дитина, він здивувався: як це у нас? У тебе, а не в нас. — І побив її... Побив не тільки її, а й подругу, яка стала на захист. Дівчина залишила технікум, переїхала до іншого міста. Життя її було скалічене. Через якийсь час вона дізналася, що батька її дитини виключили з технікуму...

А інша дівчина пише: він приходив п'яний, він б'є мене, але я люблю його, боюся втратити його...

Гарячими, вогняними листами металу здаються мені листи, в яких звучить відчай та розгубленість: він мене кохає, але не поважає... Що зробити, щоб він не тільки кохав, а й поважав?

Як бачиш, донечко, не дарма я згадав мудру бабусину казку, не дарма завів розмову про те, що таке кохання. Я хочу застергти тебе від помилок, яких припускаються багато дівчат і за які їм доводиться дуже, дуже дорого розплачуватися. Щастям, радістю, здоров'ям, а інколи й життям. Кохання людське повинно бути не тільки красивим, відданим, вірним — а й мудрим і обачливим, пильним і розбірливим. І лише тоді, коли воно буде мудрим і обачливим — воно може бути красивим і щасливим, пам'я-

тай це, донечко. Пам'ятай, що в житті є не лише краса і благородство. Є, на жаль, і зло, і підступність, підлота. У тебе повинно бути не тільки відкрите, добре серце. Воно має бути строгим, рішучим і вимогливим. Легковажність у будь-якій сфері людського життя дуже шкідлива, у сфері ж духовно-психологічних і морально-естетичних відносин вона згубна і смертельна.

Звідки йде ця рабська філософія, безсловесна бабська покірність: «Він мене б'є, а я його люблю?» Страшно, боляче й образливо за Людину, коли зустрічаєшся з такою філософією в житті. Одного разу мати першокласниці розповіла мені — як про велику таємницю — про те, що чоловік, підозрюючи її в подружній невірності, б'є, а якщо і не б'є, то знущається іншими способами, принижує. І про все це жінка говорить з почуттям гордості та захоплення: «Якби не любив, не бив би... Значить, дорога я йому...» Коли я сказав молодій матері, що про це треба кричати, це страшне зло треба ненавидіти, вона, злякавшись, як би я не розголосив її таємниці, покvapливо розсталася зі мною, заявивши на прощання: «Нічого цього я вам не казала, так і знайте...» Скільки доводиться мені носити в душі чужих таємниць — зла, горя, страждань, образ — про які молоді жінки навіть бояться сказати вголос, а якщо й говорять, то оглядаючись і пошепки...

Звідки ж усе це береться? А. Бабель писав: «Жінка зробилась рабою раніше, ніж з'явився раб». І, мабуть, останнім притулком духовного рабства в світі людському буде серце жінки. Бійся цього як вогню, донечко, — бійся стати освіченою, інтелектуально багатою рабинею.

Я не перебільшую анітрохи, твердячи, що в сфері духовно-психологічних і морально-естетичних відносин людина в багатьох випадках поки що залишається невігласом, рабом або негідником. У духовному рабстві зливаються і невігластво і підлота. Звідки це взялося: «Він любить, але не поважає...», «Як зробити, щоб він не тільки кохав, а й поважав?» Від елементарного невігластва, від дрімучого безкультур'я у сфері духовно-психологічних і морально-естетичних відносин. Ніби ці дві речі існують окремо: ось це — кохання, а це — повага; сьогодні він кохає, але не поважає, завтра — поважає, але не любить...

Дорога донечко, мені хочеться сказати тобі по секрету про свої погляди і переконання, які стосуються місії школи і сім'ї в цій тонкій, ніжній, крихкій і, я б сказав, тендітній сфері людського життя — в сфері духовної підготовки до шлюбу, сім'ї, дітородження, виховання дітей. Мені здається, що середня школа не робить найголовнішого, що має робити, — не вчить жити. Вважається, що, коли юнак склав іспити і одержав атестат, — він уже готовий до життя; якщо дівчина навчилася керувати трактором

або працювати біля токарного верстата — вона почуватиме себе рівною з чоловіком і ця рівність забезпечить моральну незалежність і щастя. Яке це все наївне й убоге... Адже головне в житті тих, кого ми десять років учимо і виховуємо в школі, — це творення людини. Це головна праця всіх, адже всім доведеться бути чоловіками й жінками, батьками й матерями. Учителі ж дивляться на вихованців своїх лише як на дітей своїх батьків. Так і йдуть вони із стін школи — сімнадцяти- і вісімнадцятирічними дітьми, зрілими фізично для того, щоб народжувати дітей, але незрілими духовно для того, щоб кохати і виховувати. Так, любити і виховувати — тільки в єдності цих двох речей і полягає творення людини — найскладніша і найрадісніша, найболісніша і найщасливіша праця.

Місія школи полягає в тому, щоб виховувати людину в її гармонічній єдності: громадянина і трудівника, люблячого й вірного чоловіка і батька — матір. Я вважаю головним екзаменом не те, що людина відповіла на всі питання екзаменаційних білетів, а головним торжеством школи не вручення атестатів. Головний екзамен — бути справжнім громадянином, трудівником, жити в любові й вірності із своїм чоловіком чи жінкою, а головним торжеством школи, по-моєму, є той день, коли мати і батько — наші колишні вихованці — привели до нас у школу свою дитину і ми, педагоги, переконуємося, що наші вихованці в своєму виступі зуміли не тільки повторити себе, а й підняти на вищий ступінь людської краси і моральної доблесті. Ось тут і виявляється, що кохання — це могутня сила, велика мудрість, ні з чим не порівнянне мистецтво, здатні творити чудо — чудо творення людини. Кожного разу, коли до мене приходять мати і батько — наші колишні вихованці — і приводять за руку своє дитя, я ще і ще раз переконуюсь, що треба говорити про любов людську як про великий, нелегкий труд. Ось вона перед нами, ця праця, — у вигляді малюка, який дивиться на світ широко відкритими очима. Так, найскладніший, болісно напружений, щасливий, благородний, одухотворяючий високими спонуканими труд — це любов до людини. Є в М. Ю. Лермонтова прекрасні слова: я любив усіма силами своєї душі. Щоб по-справжньому любити, треба мати могутню духовну силу. І місія школи, сім'ї, місія старших поколінь полягає в тому, щоб вдихнути в людину цю мудру силу. Усе шкільне виховання — це, по суті, виховання любові і непримирності, любові і людської гордості, любові і ненависті — любові до Вітчизни і рідного народу, ненависті до її ворогів, любові до матері і батька, любові до людини, з якою ти будеш не тільки продовжувати рід, не тільки повторити себе і, як співається в пісні «все почнеться спочатку...» — з цією людиною ти ста-

неш єдиною істотою, зіллеш з нею свої погляди і переконання, духовні поривання й устремління.

Коли в присутності юнака або навіть при думці про нього в тебе прискорено заб'ється серце, коли тобі захочеться, щоб юнак дивився на тебе із зачудуванням і захопленням, вважаючи тебе єдиною в світі — це значить, у тобі прокинулась жінка, прокинулась Мати — творець нового життя. З цієї миті для тебе почалося нове життя, дорога донечко. Пам'ятай, що з цієї миті ти відповідаєш уже не лише за себе, а й за ту майбутню людську істоту, яка живе в твоїй плоті, яку ти носиш із собою в душі — так призначено природою, але природа — це лише будівельний матеріал для творення прекрасного — майбутнього людського життя, — а творити ж тобі, майстром-скульптором бути тобі разом з тією людиною, яка покохає тебе і яку покохаєш ти.

Пробудження Матері — це віковичний статевий потяг — бажання з'єднатися з людиною протилежної статі для творення нового життя, для продовження роду людського. Це нездоланна інстинктивна сила, що тягне юнака до дівчини, а дівчину до юнака, але це ще не людська любов. Уяви собі шматок благородного каменю — мармуру. Майстер-скульптор може вирізьбити з цього шматка прекрасне творіння рук своїх — кам'яну квітку, троянду, яка не поступається красою перед живою, запашною квіткою з крапелькою роси і відблиском ранньої зорі. Майстер-скульптор бачить квітку в безформному, красивому, але мертвому камені. Він починає вирізьблювати, він трудиться в поті чола, і ось із глибин мертвої матерії виступають обриси живої краси — краси рукотворної, краси, створеної людиною. Ця краса — з мармуру, але мармур залишається мертвим шматком каменю до тих пір, поки до нього не доторкнуться одухотворені руки — одухотворені внутрішньою красою людини, її талантом, генієм. Ось ця рукотворна краса і є людська любов. Треба бути великим майстром, щоб добути її з глибин дикого каменю — щоб бути гідним високої людської любові — почуття, яке підносить, облагороджує людину. Людина, яка не пізнала цього великого труда — труда любові, — здається мені вдягнуеною в звірячу шкуру первісною істотою, яка притягла в свою печеру шматок мармуру і милується ним, не підозрюючи, що в таємничих глибинах цього шматка прихована чудова краса.

Біда саме в тому й полягає, що багато молодих людей не йдуть далі цієї первісної убогої праці: відколупав шматок мармуру і милується ним. Відчув статевий потяг і вже прагне задовольнити його, вважаючи, що це і є любов. Якщо немає нічого, крім статевого потягу, то в подружньому житті буде лише вміння народжувати дітей — для цього ж великої мудрості не треба,

квочка теж виводить курчат, цього її навчила природа... Але діти — не курчата, і якщо вони народжуються істотою, мудрість якої не сягає далі мудрості квочки, то вони нещасні.

Пам'ятай же, дорога донечко, що пробудження в тобі Жінки (так само як і пробудження Мужчини в хлопчиківі, в юнакові) можна порівняти з тим, що ти приходиш на каменоломню, де навкруги лежать шматки прекрасного мармуру. Справжньою жінкою, умудреною могутньою людською любов'ю (так, любов людська — це воїстину мудрість) ти станеш лише тоді, коли в дикому шматку мармуру побачиш квітку, яку треба здобути, створити, вирізьбити.

Пам'ятай, що ти людина. А людина відрізняється від тварини тим, що вона піднімає голову і дивиться на зірки. Людина відрізняється від прекрасної лані — адже вона теж прекрасна, хіба ні? — тим, що нею рухає не тільки прагнення з'єднатися з подібною до себе для продовження роду людського, а й глибоко людське прагнення дивитися в вічі собі подібній — це прагнення, яке виявилось недоступним богам, яке піднесло людину над богом.

Отроцтво і рання юність — це зоря людського життя; на зорі людина повинна творити духовні сили для мудрої і мужньої людської любові. Так, замислися над цим, донечко, — творити свої власні сили, сили своєї душі для любові, яку треба пронести через усе життя, зберегти її до могили, зробити єдиною і неподільною, уникнути помилок і розчарувань. Я називаю любов мудрою і мужньою — тільки такою повинна бути справжня людська любов. Ще раз повертаюся до думки, вже висловленої: в сфері духовно-психологічних і морально-естетичних відносин людина, на жаль, ще буває нерідко невігласом, рабом або негідником. Ось лиет однієї сімнадцятирічної дівчини: «Я сама не розумію, чому не можу панувати над своїми почуттями... Він мене ображає, він просто знущається з мене, він дарує зневажливо мені крихти свого кохання, а я, як собака, дивлюся в його очі — віддано й ніжно. Що мені робити з своїм почуттям?»

Бути хазяїном свого почуття — ось що я відповів дівчині. Духовно-психологічне рабство йде від емоційного невігластва, від первісного безкультур'я почуттів. Підхопила дівчину хвиля статевого потягу — і дівчина вже віддалася на волю долі, пливе, сама не знаючи куди, думаючи, що почуття, яке вона переживає, вже і є справжнє кохання. Кохання дає щастя і насолоду, кожна з вас, дівчата, прагне до щастя, радощів, повноти свого духовного життя, але, якщо ви безвладно пливете на хвилі, яка підхопила вас і несе невідомо куди, якщо у вашому почутті нема людської мудрості й людської мужності, ніякого щастя не буде.

навпаки, вас може спіткати велике нещастя. Якщо статеий потяг зливається з бездумністю, з жагою скороминущої втіхи, скороминущої насолоди — це значить, що ти, люба донечко, в страшній небезпеці: квітка, яка з першого погляду здається прекрасною, чарівною, насправді чаїть у собі смертельну отруту. Статеий потяг, не одухотворений і не облагороджений мудрістю і мужністю, — це велике зло, яке підстерігає тебе в житті, — не будемо боятися цих слів і скажемо їх прямо. Зло це посилюється тим, що юнак, який вимагає від дівчини піти назустріч його бажанням, нібито і не збирається чинити зло. Він нібито й насправді кохає дівчину. Але біда в тому, що він духовно, морально не дозрів для кохання. Він за своїм фізичним розвитком може стати батьком, а за моральним розвитком він дитина. Але ця дитина не невинна, вона страшна. Страшна якраз тим, що, будучи дитиною, вона може стати батьком.

Це все одно що немовляті, яке лежить у колисці, дати погратися зарядженим пістолетом. Якби ви вміли зрозуміти, дорогі дівчата, скільки пустує таких немовлят з пістолетом поруч з вами... Те, що вони отримали таку небезпечну іграшку — велика біда, біда нашого суспільства, біда соціальна. Коріння цієї біди йде у невихованість почуттів, в емоційне невігластво — а від невігластва до підлості в сфері людського кохання менше ніж крок. Донечко, вдумайся в мою пораду: темний не тільки юнак, який прагне задовольнити свій статеий потяг і не усвідомлює, куди і навіщо він стріляє із смертельної іграшки. Темна і дівчина, яка безвладно пливе на хвилі «несвідомого» почуття і виправдовує своє невігластво тисячу разів відомим «і сама не знаю, чому, але кохаю і все тут». Якщо своїм невіглаством юнак чинить зло іншим, чинить зло суспільству, якщо він ще дуже далекий від усвідомлення того, що невігластво завдає зла і йому самому, — то ваше невігластво дівчата, завдає зло вам самим. Вам ніяк не можна бути темними. Сама природа наказує вам бути мудрими і мужніми, обачними і обережними, вимогливими і... вибач мені це слово, донечко, — *не всеїдними*. Будьте справжніми жінками з тієї миті, коли природа пробудила у вас жінку. Я б порадив дівчатам: будьте розбірливими і перебірливими — не бійтеся цього, якщо тільки ваша розбірливість поєднується з жіночою мудрістю і мужністю, якщо тільки вона не виливається у легковажність. У сфері духовно-психологічних і морально естетичних відносин настане загальна гармонія, якщо володарем у коханні стане жінка, яка мудро і мужньо живе в душі дівчини. Так, жінка в дівчині — ось як треба творити в собі духовні сили для кохання, щоб пронести кохання людське через усе життя, повторити себе в своїх діях, по-людськи зустріти старість і

смерть — про це теж треба пам'ятати, ця думка повинна одухотворювати людську любов.

Жінка — володар і повелитель у коханні — це могутня сила, яка виховує справжнього чоловіка. Я тисячу разів переконалий, що мужність жінки творить духовне благородство, красу, відданість, вірність чоловіка. Ти запитаєш: а як же зробитися жінці володарем і повелителем у коханні, як пізнати мудрість і мужність кохання? У чому коріння цієї могутньої сили?

Дівчинка, дівчина, жінка з молоком матері повинна увібрати в себе ту істину, що кохання — це відповідальність. У першу чергу відповідальність, а потім вже насолода, радість. І щастя кохання — у величезній відповідальності за людину. Я вважаю найважливішим законом виховання те, щоб у школі і в сім'ї панував дух відповідальності людини за благо, щастя, радість, долю і життя іншої людини. Щоб уже маленька дитина розуміла і серцем відчувала: кожний її крок, кожний вчинок відбивається, відлунюється в духовному житті того, хто поруч з нею: товариша, батька, матері, вчителя, зовсім незнайомої, «чужої» людини. Щоб спокійною і щасливою людина почувала себе лише тоді, коли вона не спричинила зла, кривди, турботи іншій людині. Щоб і маленька дитина, яка щойно переступила шкільний поріг, і підліток, і юнак не міг спати спокійно, знаючи, що він своїм необережним дотиком завдав болю будь-чому серцю. Це і є, дорога донечко, те, що я називаю творенням духовних сил для кохання. Творити ці сили в людині повинна інша людина — сильніша і багатша духовно, багатша і, можна сказати, сердечно щедріша. Але кожен повинен бути вихователем самого себе. Мудро й мужньо вміє кохати лише той, хто вміє примусити себе відчувати поруч із собою людину, відгукуватися на найтонші порухи її душі. Тільки емоційно тонка, чуйна, сердечна, добра людина може бути по-справжньому вимогливою і непримиренною, нетерпимою до зла, безжалісною до легковажності, духовно-психологічного рабства і підлоти. Дух відповідальності людини за людину — це ціла сфера шкільного життя, про це я коли-небудь напишу тобі...

Моє серце розривається від болю, коли я бачу, як безвідповідальність у маленькому породжує безвідповідальність у великому. Пам'ятай, дорога донечко, що кохання — це діти. Сором'язливий закоханий погляд, обійми, поцілунки — це перший крок до творення нового життя. Від того як ти уявляєш собі щастя свого кохання, що ти в ньому шукаєш і що знаходиш, залежить щастя дитини, залежить доля цілого людського світу. Я знаю дітей, яких можна назвати дітьми легковажності. Саме так: ніякого кохання не було, ніяких думок про народження нового життя не

було, воно з'явилося ніби ненароком. Діти легковажності — нещасні діти.

Похмурий осінній день. Накрапає дощик. Біля воріт автобазу стоїть семирічний Миколка. Чому він сюди прийшов? У нього тільки мама. Від мами і від людей він довідався, що його батько працює тут, на автобазі, шофером. Добрі люди одного разу показали: он той чоловік — твій батько. Хлопчик запам'ятав риси батькового обличчя, і тепер йому хочеться просто глянути ще раз на нього. Десь у глибині душі Миколки жевріє надія: може, батько зупинить машину, підійде до нього, запитає: ну, як справи, сину? А може, і в кабінку посадить — дитяче серце завмирає від думки про це... Але батько проїжджає мимо, Миколка помітив, що він пізнав сина, але навіть виду не подав... Біль і гнів, обурення й озлоблення несе в серці дитина, йдучи додому. Маленька дитина не вірить ні в що. Для неї немає нічого святого. А ти знаєш, донечко, яка це велика біда для суспільства — зло, озлоблення в серці дитини? Як болісно важко виховувати маленьку людину, яка, усвідомлюючи себе, пережила гірку думку: я нікому не потрібен, я з'явився на світ випадково, я — горе і покарання для матері... Суспільство наше не може бути щасливим, якщо в нього будуть такі нещасливі сини й дочки. Є речі, які нічим не замінюються і нічим не відшкодовуються.

Кохання людське — це висока людська культура. По тому, як людина любить, можна зробити безпомилковий висновок про те, яка вона людина. Тому що в коханні найбільш яскраво виявляється відповідальність за майбутнє нашого суспільства, за його моральні підвалини.

Кожна людина в нашій країні повинна бути активним громадянським діячем. Щоб виконувати цю високу місію, не обов'язково посідати якусь посаду, виступати на зборах тощо. Достатньо бути хорошим батьком, хорошою матір'ю, хорошим чоловіком, хорошою жінкою — і ти стоїш біля коліски щастя і блага свого народу. А для цього треба вміти кохати — мудро, мужньо, чесно.

«Комсомольское знамя», 1969, 5, 8, 9 октября.

Я — ТВІЙ БАТЬКО

Розуміти життя, цінувати життя, дорожити життям, берегти життя від мерзот і приниження людської гідності, ставитися з презирством і ненавистю до цих мерзот — ось серцевина тієї педагогічної мудрості, яку я прагну передати матерям і батькам. Коли майбутні матері і батьки приходять на перше заняття батьківської школи, я розповідаю їм ось яку бувальщину.

Було це дуже давно. В одному селі на Україні дівчата і жінки вирішили показати свою майстерність. Домовилися, що в неділю всі прийдуть на сільський майдан, і кожна принесе найкраще, що вона створила своїми руками: вишитий рушник, мережива, полотно, скатертину. У неділю дівчата і жінки принесли на майдан безліч прекрасних речей. У старих, яким громада доручила назвати найуміліших майстерниць, очі розбіглися: так багато було талановитих робіт. Жінки і дочки багатіїв принесли вишиті золотом і сріблом шовкові простирадла, тонкі мереживні занавіски, на яких були вив'язані дивовижні квіти і птахи.

Але переможницею несподівано для всіх виявилась жінка бідняка Марина. Вона не принесла ні рушника, ні мережив, хоча усе це вона прекрасно вміла робити. Вона привела семирічного сина Петруся, а Петрусь приніс жайворонка, якого він сам вирівав з дерева. Припав хлопчик губами до жайворонка — і заспівала, защебетала пташка, як жива. Усі стояли на майдані, затамувавши подих, а над майданом, у блакитному небі, співав живий жайворонок, приваблений співом з землі.

«Той, хто творить розумну, добру, мужню людину, — найуміліший майстер», — таким було рішення старих.

Безвідповідальність і легковажність у батьківстві й материнстві — це вади особи, першопричина яких — у викривленому уявленні про щастя і радощі життя. Той, хто не зуміє продовжити себе в своїх дітях, забуває, що в старості його чекає самотність.

Самотність старості — найстрашніше горе людської особи, його можна зрозуміти, в думці й серцем своїм проникнувши в душевний світ людей, які в молодості пурхали з однієї солодкої квітки на іншу, а в старості зробилися жебраками. Прочитайте, безтурботні молоді люди, прочитайте, батьки, які несподівано для себе розлюбили кохану колись жінку, тому що на шляху вашому з'явилась нова запашна квітка, а стара трохи зів'яла над дитячою колискою... Прочитайте — це істинна подія, до якої мені довелося у свій час доторкнутися. Про все я розповідаю, як було, не називаю тільки імен.

Жили на світі мати, батько і син. Синові ще й року не було, коли батько залишив його матір. Залишив і пішов потай, не сказавши, куди він іде і чому.

Залишилися мати з сином самі. Нелегко було матері. Рано-вранці відносила вона сина в дитячі ясла, а сама йшла на роботу.

Син виростав. Мати вже не відносила, а відводила його, не в ясла, а в дитячий садок. Син дізнався, що в інших дітей є не тільки мати, а й батько. Це відкриття вразило дитячу душу. Маленький син спитав у матері:

— Чому в інших дітей є батьки, а в нас нема? Хлопці кажуть, що без батька не можна з'явитися на світ... Чи це правда?

— Так, без батька не можна з'явитися на світ.

— Значить, у нас був батько?

— Так, у нас був батько. Він пішов від нас...

— Чому пішов?

— Він не любить нас, тому й пішов...

— А що означає — не любить? — питав син.

Мати пояснила, як уміла; трирічному хлопчикові не все було зрозумілим, і мати сказала:

— Підростеш трохи — зрозумієш...

Минув ще рік, другий. П'ятирічний син питає в матері:

— Мамо, а себе наш батько любив?

— Себе він любив ще менше, ніж нас. Себе він не тільки не любив, а й не поважав...

— А що означає — поважати себе?

Мати пробувала пояснити, але п'ятирічний хлопчик ще не міг зрозуміти таких складних речей.

Минув рік, два роки минуло. Семирічний син питає в матері:

— Мамо, що ж це означає — поважати себе?

— Це означає залишити себе на землі в своїх дітях. Хто не хоче залишити себе в своїх дітях — той не хоче бути людиною.

— Але хіба він, батько, не розумів цього? — питав вражений син.

— Він зрозуміє це лише в старості.

Коли синові виповнилось сім років, мати вийшла заміж. Залишившись віч-на-віч з сином, мати сказала йому:

— Ця людина любить мене, і я його люблю. Якщо він полюбить тебе і ти полюбиш його, може, ти станеш його сином, а він — твоїм батьком. А поки що не називай його ні батьком, ні дядею — так негарно. Звертайся до нього просто на «ви».

Другий чоловік матері був доброю, сердечною людиною. Але хлопчик не відкривався перед ним, тому що не вірив йому. «Якщо людина, без якої не міг би народитися, не став моїм батьком, то хіба може стати батьком чужа людина?» — думав хлопчик, і від цих думок йому було важко.

Син захворів. Дні і ночі він лежав у забутті, і лише зрідка до нього поверталась свідомість. Одного разу вночі він відчув себе краще, відкрив очі і побачив перед собою вітчима. Той тримав у руці його слабеньку ручку. Хлопчик заплющив очі, йому хотілося, щоб ця мить тривала вічно. Минула хвилина, друга, третя. Серце хлопчика тремтіло від щастя: чоловік пестить його руку. Він відчував: чоловікові хочеться, щоб він видужав. Хлопчик не

міг більше лежати із заплющеними очима, він розплющив очі, усміхнувся і промовив:

— Я буду називати вас батьком, добре?

Минуло кілька років, і на щасливу сім'ю впало страшне горе: невиліковна хвороба прикувала матір до ліжка. Десять років вона хворіла, і всі ці роки про неї піклувалися чоловік і син. Коли йому минуло двадцять три роки, мати померла. Син одружився. У нього самого вже народився син. Вітчим став старою, слабою людиною. Син гаряче і віддано любив його. Без нього ніколи в сім'ї не починався обід, без його поради не вирішувалась жодна справа.

І ось одного разу, коли сім'я вечеряла, в хату хтось постукав. Увійшов старий.

— Пізнаєш мене?

— Ні, не пізнаю.

— Я твій батько.

Син згадав усе, відповів:

— Ось мій батько. А ви для мене просто стара людина.

— Але ти мій кровний син,— благав старий.— Дай мені притулок.

— Добре, живіть у нас,— сказав він.— Але я не можу ні любити вас, ні поважати, ні батьком називати.

Так і живуть вони у великому будинку, серед яблунь і вишень.

У теплі літні дні сім'я сідає за стіл у саду. Чуються жвава розмова, сміх. А старий сидить у своїй кімнаті біля вікна і, схиливши сиву голову, плаче.

Замисліться над цією історією, батьки. Замисліться й ви, юнаки, які збираються взяти шлюб. Сила, яка створює і зміцнює сім'ю — це любов. Взаємна, вірна, чесна, віддана любов батька і матері, батька і дітей, матері і дітей. Але любов — це не натхнення або осяяння, що приходить звідкись ззовні. Любов — це величезний труд. «Створюється ж сім'я невпинно трудом любові», — писав Ф. М. Достоевський. Труд любові — це і є свідоме прагнення до того, щоб у дітях утвердити самого себе, продовжити свою внутрішню, духовну красу. Якщо ви по-справжньому любите своїх дітей, якщо віддані і вірні їм, ваша любов до жінки з роками не тільки не слабшає, а стає глибшою і єдиною. Любов — ніжне, крихке, капризне дитя мужності. Продовжувати себе в дітях — це значить бути мужнім у коханні.

Публікується вперше.

Не хлібом єдиним живе людина — в цьому старовинному вислові — глибока думка: у людини багате і багатогранне духовне життя, широке і неповторне коло її думок, почуттів, інтересів, потреб, захоплень. Ми живемо у величезному людському світі, наповненому пристрастями, переживаннями, бажаннями, пошуками, устремліннями. З того моменту, як людина починає усвідомлювати себе як живу, розумну і обдаровану істоту, вона стикається з іншими людьми, завдяки безлічі цих найскладніших дотиків вступає в світ щастя і горя, радощів і прикростей.

Людина народжує людську істоту, але це ще не народження багатого і неповторного світу людського. Є люди, здатні тільки родити і не здатні по-справжньому народжувати. Повнокровна і гармонійна людська особистість народжується материнською й батьківською мудрістю, багатолітнім досвідом і культурою народу, втілених у знаннях, у моральних цінностях, у неминущих багатствах, які передаються від покоління до покоління. Народження Людини — велике і важке діяння, щаслива і болісно складна праця, яка називається багатозначним і безкінечно оновлюваним словом «виховання». Кожний з нас усе життя виховується і все життя виховує інших — у цій цілеспрямованості й направленості наших взаємовідносин — одна з найважливіших сторін світу людського.

...А людина, яка з'явилася на світ, потребує пелюшок і водночас прагне скоріше звільнитися від своїх пелюшок; виростаючи, вона переживає щастя любові, продовжує рід людський, повторює себе в своїх дітях. Вона пізнає великий світ суспільного життя — світ, в якому переживаються хвилюючі і ні з чим не порівнянні почуття любові до Вітчизни і вірності великим, святим ідеалам нашого народу, почуття готовності віддати свої сили в ім'я процвітання і могутності нашої любимої Радянської Батьківщини.

Але, крім цього великого світу, в кожного з нас є і свій глибоко особистий світ — сім'я, любов, юність, старість, творчий злет і згасання, надії і розчарування, зустрічі і розлуки, усмішки і сльози. Без цього світу неможливо уявити наше життя; від того, чим він наповнений — радощами чи безконечними терзаннями, — залежить у кінцевому підсумку наше щастя. Велика мудрість людського буття і людського виховання полягає в тому, щоб уміло і тонко побудувати цей світ. Біди і нещастя, сльози і страждання, тюрми і злочини — все це існує великою мірою лише тому, що багато громадян нашого суспільства не вміють побудувати цей світ і берегти його чистоту, благородство, порядність.

Чернишевський правильно зазначив: у кожного є куточок життя, куди ніхто ніколи не повинен залазити і кожен повинен мати «особливу кімнату» тільки для себе одного. Але місія умудреного життям старшого покоління якраз і полягає в тому, щоб, не заглядаючи в чужі вікна, оберігаючи недоторканність «особливої кімнати» особистості, допомогти кожній людині зробити свій куточок морально красивим, чистим, щасливим. Тому що куточок цей, яким би відособленим і усамітненим він не був, тисячами ниток зв'язаний з великим світом суспільного життя. Людина не може вести два життя. Той, у кого свій власний куточок темний і нечистий, ніколи не може бути справжнім громадянином, патріотом, не може одухотворюватися нашими високими ідеалами — вищою правдою нашого буття — комуністичною ідеологією, комуністичною свідомістю.

Торкаючись глибоко особистого світу людського, ми маємо справу з тонкими, крихкими, ніжними і водночас могутніми силами. В цьому світі є речі протилежні й непримиренні, такі, що взаємно виключаються. Є добро і зло, правда і брехня, честь і безчестя, справедливість і несправедливість. Є в цьому світі щастя і нещастя. Щастя в усіх своїх проявах більш одноманітне, нещастя ж багатоліке. Різне буває горе: війна, смерть дорогої нам людини; зрада, віроломство, зрада того, кому ми вірили; і погані діти. Горе буває неминуче, але життя роду людського, життя нашого суспільства, нашого народу було б у сто разів повнішим і щасливішим, якби горе, якому можна запобігти, відверталось.

Є в цьому внутрішньому людському світі краса і потворність, прямодушність і підступність, обов'язок і безвідповідальність, чуйність і безсердечність, моральна доблесть і мерзота, гордість і ганьба, мужність і боягузтво, щедрість і жадність, користолюбство і безкорисливість, великодушність і дрібне тиранство, мудра свобода і невміння користуватися цим величезним благом нашого суспільства — свободою.

Є малодушна мовчазність, коли треба говорити, коли слово — і зброя, і мужність, і сила.

Є недостойна чесної людини балакучість, коли треба мовчати.

Є голос чистої, благородної совісті, яка наказує людині забути про особисте благо і діяти в ім'я щастя інших людей, і є кар'єризм, який інколи прикривається гучними фразами.

Є пам'ять серця, і є ганебна безпам'ятність.

Є мужні сльози, і є посмішка, яка викликає жах.

Усе це і є світ людського.

Він складний, часом його важко збагнути. Сім разів відміряти треба, перш ніж відрізати тонку і сувору істину. Стати героєм

у дуже тонкій сфері кохання і вірності не легше, а Інокли й значно важче, ніж у праці та боротьбі.

...Було це навесні тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року у великому придніпровському селі. Усі чоловіки на фронті. Далеко, вже на німецькій землі, йшла битва з ворогом. Майже кожного дня пошта приносила то один, то два синіх конвертики. Поштар — дев'яностолітній дід Юхим — приносив ці конверти жінкам. Як тільки конверт розпечатували, чулися стогін і плач: у ньому була похоронна.

Про сині конверти — вісники смерті — знали не тільки дорослі, а й діти. В одній матері було четверо дітей. Найстаршій — шість років, найменшому — три роки. Рано-вранці, коли мати збиралась на роботу, а діти вже поснідали, в хату увійшов дід Юхим. Він витяг з торби синій конверт і дав його матері. У матері стиснулось серце від горя, вона заридала, а діти, оточивши її, з жахом дивилися на синій конверт. Потім старша дівчинка, Марія, взяла у матері з рук конверт і, притиснувши його до грудей, сказала — спокійно і розсудливо, як доросла:

— Мамочко, рідна, не відкривайте синій конверт. Сховайте його в скриню — на самий спід. Може, тут не похоронна. Може, командир пише, що тата поранено або нагороду одержав.

Троє молодших теж притиснулися до матері і наперебій простили її:

— Покладіть синій лист у скриню.

Мати перестала плакати. У неї самої десь у кутку душі зародилася надія: а може, насправді тут не похоронна. Вона сховала синій конверт у скриню. Мати і діти почали чекати. Минув тиждень, місяць минув, листів від батька не було. Прийшов день перемоги. Додому почали повертатися переможці. І ось мати, яка вже не раз підходила до скрині з наміром відкрити її й розпечатати синій конверт, одержала листа, цього разу в білому конверті, — лист від чоловіка. Його було поранено за два місяці до перемоги. Уся в радісних сльозах, мати розпечатала синій конверт: звичайно, там була похоронна. Вона цілувала дітей. Це їхня безмежна любов до матері і батька наповнила її душу надією, і ця надія збулась...

Замислилось над цим випадком, матері і батьки. Любов дітей до батьків — це величезна сила духу, яку вкладає в дитячу душу материнська і батьківська мудрість. Мудрість любові батька і матері до дітей, вміння любити так, щоб діти були вам безмежно відданими, — навряд чи є щось більш складне, більш хвилююче і більш мудре в світі людському. Діти не тільки наша любов і надія. Діти. — безсмертя народу.

З глибини століть прийшла до нас утверджена з народної моралі істина: хороші діти — це честь батька і матері, їх щастя і достоїнство, погані діти — це горе, нещастя, страждання. У віковичному прагненні до батьківства і материнства виражається духовне, моральне поривання, яке людина збagnула як найвище щастя. Це поривання до того, щоб залишити себе в своїх дітях, продовжити своє буття, утвердити моральні цінності, пізнані, здобуті попередніми поколіннями, примножені крихтою власного досвіду, власного творення, творчості.

Багато років доводиться мені щодня розмовляти з батьками і матерями — і з тими, хто вражений, у захопленні приходить оповістити про народження сина, і з тими, у кого діти готуються стати матерями і батьками. Я дуже ціную те, що батьки приходять до мене із своїми радощами і печалями, довіряють таємниці, збереження яких є величезним трудом душі. З кожним роком я все більше переконуюсь, що батьківство і материнство — це друге народження людини. Я говорю без перебільшення, що, ставши батьком або матір'ю, людина, морально підготовлена до цього великого акту людського діяння, по-справжньому народжується.

Ніколи не забуду хвилюючої події, яка стала для мене почвальною. Учився в нас у школі хлопчик на ім'я Степан. Нестерпним пустуном і шибеником, але водночас доброю, сердечною людиною залишився він у пам'яті вчителів.

Минули роки, Степан став дорослою людиною, одружився, у пам'яті нашій поступово почав тьмяніти образ цієї яскравої, самобутньої особистості. І ось одного разу сидимо ми в учительській — чоловік п'ять учителів. Відчиняються двері, заходить схвильований, радісний Степан — тепер механізатор, хороший трудівник. Без шапки, з пляшкою шампанського. Вибачається за несподіване вторгнення, плутано пояснюючи його причину:

— У мене сьогодні велика радість. Везу з лікарні жінку з донькою. Повірте, дорогі вчителі, сьогодні мою свідомість ніби сонце осяяло. Я зрозумів, що справжня людина — та, яка відповідає за іншу людину. І від цієї думки пригадалися шкільні роки. Як тільки побачив я її маленьке личко, зразу ж перед очима з'явився я сам. Скільки прикростей завдав учителям... Вибачте мені, непутящому. Тепер я знаю, що таке ваша праця. Навчіть, як виховувати... Ви знаєте це...

Потім він сказав, що вони з дружиною домовились: дочці дадуть ім'я його першої вчительки — Ольги Петрівни. Ми вийшли з школи, поздоровили матір.

Минали дні, тижні. Степан часто приходив до мене з своїми сумнівами: чи правильно вони виховують Олю? Ось їй уже пів-

року, ось вона вже зробила свій перший крок, лепече своєю дитячою мовою... З Олі не спускають очей мама і прабабуся. Дитина, здається, вже розуміє, що і мамі і бабусі хочеться взяти її на руки, вона вже трохи вередує — до чого це може привести? Мене радували ці сумніви і хвилювання, але найбільше радувало почуття відповідальності. «Де б я не був, що б я не робив — мене тягне додому, до колиски Олиної. Ніби хто в серце стукає: якщо ти довго не будеш дома, щось трапиться недобре...»

Молодий батько приносить мені радощі, тривоги, турботи свої і материнські і кожного разу питає: як? Найбільшою радістю батька і матері стало те, що Оля полюбила бабусю Марію. Вони жили одними турботами, радощами, печалями. Щоб не робила бабуся в господарстві, Оля допомагала їй, і бабуся не тільки не перешкоджала цьому, але, навпаки, ставилася до допомоги правнучки як до дуже серйозної справи. Ми працюємо, ми зайняті справою, нам важко, ми стомилися, ми відпочиваємо — це перші слова, яких навчилася Оля. Вони несли в собі тонке емоційне забарвлення почуттів любові, довіри, радості спілкування з любимою людиною. Я придивлявся до виховання в цій сім'ї і з здивуванням доходив висновку, що дитина пізнає світ через працю, завдяки цьому одночасно з розумінням речей і явищ у дитячу душу приходить моральна оцінка. До всього, що її оточує, дитина певним чином ставиться, і в цьому ставленні з малих років чітко визначаються любов і непримиренність, презирство. Маленькій дитині нестерпними стали неробство, недбалість.

Оля піклувалась про здоров'я бабусі. Коли бабуся злягла в ліжку, Оля вперше пережила людське горе. Молодий батько прийшов одного разу рано-вранці дуже схвилюваний: що робити? Бабуся вмирає. Чи не краще буде, якщо п'ятирічна Оля не бачитиме любиму людину в передсмертні години?

Я порадив: не можна виключати дитину із світу людського. Пізнання життя починається з пізнання людини. Перше, що дитина бачить перед собою, — це материнські очі, усмішка, радість, сонце. Дорожити радощами життя — це означає берегти його, розуміти його як ні з чим не порівнянну цінність. У мудрих і згасаючих очах того, хто дав життя своєму дідові або батькові, від кого походить корінь твого буття, дитина пізнає джерела і сенс життя. Якщо ви, батьки і матері, хочете, щоб син ваш був хорошою людиною, дорожив своєю гідністю, щоб слово і воля батьківські й материнські були для нього незаперечним законом, — навчіть його в дитинстві бачити все дерево життя — від найтонших корінців до відмираючих гілок, що зникають у небуття. Хотіти бути хорошим — це здатність, яка стає доступною тому, хто вміє радіти красі життя.

І ось прабабуся Олі, бабуся Марія, так називала її дівчинка, вмирала. Їй було за дев'яносто, багато шляхів виходила вона своїми ногами, виростила трьох синів і п'ятьох дочок, винявчила тринадцять онуків і п'ять правнуків. До її смертного одра приходили один за одним сини, дочки, онуки і правнуки. Приходили прощатися.

Бабусине ліжко стояло біля вікна. За вікном співали птахи, пурхали метелики, дзизчали бджоли. Коло самого вікна зліпила своє гніздо ластівка. Вона годувала своїх пташенят. Бабуся Марія розповідала Олі, як ластівка будує гніздечко, виводить пташенят, відлітає на зиму в теплий край. Оля весь час питала:

— А чи скоро пташенята будуть виглядати з гнізда?

— Скоро... Через кілька днів...

І ось мама навчила Олю, як прощатися з бабусею, і пояснила, що бабусі більше не буде. Оля розуміла, але змириться з тим, що любі їй людини більше не буде, було над її сили, і вона тихо плакала.

— Прощайте, бабусю,— вимовила Оля слова, яких навчила її мама, і поцілувала суху, зморщену руку.

І в цю мить, коли Оля це сказала, з ластівчиного гнізда виглянуло жовтороте пташеня, глянуло цікавим оком на людей і дзвінко запищало. Здавалося, ось зараз воно впурхне у відчинене вікно.

Оля підвела голову, і очі її, з яких текли сльози, усміхнулися.

— Прощай, Олю,— тихо мовила бабуся.— Люби життя.

Олі зараз тринадцятий рік. По-справжньому пізнаєш мудрість виховання, коли на твоїх очах відбувається повільний круговорот поколінь. Виростає жінка, в яку батько і мати зуміли вкласти дорогоцінну людську рису — вміння цінувати життя як найвищу, ні з чим не порівнянну цінність. Олі тринадцятий рік, ще не закінчилось її отрочтво, але в свідомості цієї людини вже зріє переконання в тому, що вона, людина, є сама творцем свого щастя і щастя залежить від того, чим будуть наповнені дні буття.

«Я боюся проспати цікаве,— говорить Оля мамі.— Щасливою почуваю себе тоді, коли багато зробила і багато знала». Вона прокидається рано, коли село ще спить, сідає в своїй маленькій кімнаті і читає.

Радість життя вона вимірює тим, що вдалося зробити; дуже засмучує Олю день, коли довелось байдикувати... «Для неї це справжня біда»,— говорить мама.

У сім'ї, в найтонших дотиках батька і матері до дитячого серця і розуму пишеться наймудріша, найскладніша і водночас — найпростіша — тому що вона доступна кожному батькові, кожній матері — сторінка книги, яку всі ми називаємо Суспільним

вихованням. Суспільство — це величезний дім, споруджений з маленьких цеглинок — сімей. Міцні цеглинки — міцний дім, крихкі цеглини — о, це небезпечно для суспільства явище...

А крихкість ця полягає найчастіше в безвідповідальності. Якщо у вас немає дітей — ви просто людина. Якщо ж у вас є діти, ви тричі, чотири, тисячу разів людина, — цю думку ми прагнемо зробити головною в усій виховній роботі з батьками. Даючи життя новій людській істоті, ви немовби вписуєте своє ім'я в літопис свого народу, тому що продовження роду людського — це і є жива історія народу.

«Семья и школа», 1970, № 11.

З М І С Т

Проблеми сімейного виховання у педагогічній творчості В. О. Сухо- млинського	3
Слово до батьків	20
 Розділ перший	
Що ми залишаємо в серцях своїх синів, батьки?	23
Нехай попіл героїв стукає в серцях дітей	25
Чи знають наші діти, якою ціною здобуті їхні радощі?	25
Піонерська клятва біля могили героя	30
Мій загін створив живий пам'ятник герою	34
Попіл героїв стукає в серце дитини	41
Діброва Пам'яті Героїв	44
Везсмертні зерна	48
У пошуках героїчного	49
Музей Вічної Слави	51
Кому віддає тепло свого серця твій син?	56
Чи знає серце твого сина радість піклування про дитину?	56
Куточок мрії	61
Ім, важким дітям, не вистачає головного — турботи, ласки, доброти. Дайте їм це — і вони перестануть бути важкими	64
Червоний галстук — прапор юного будівника комунізму	67
Щоб дитина дорожила червоним галстуком, як власною честю	67
Загін носить ім'я героя	72
Нехай увійде в серце твого сина краса праці	75
Відкрий перед дитиною цю красу	75
Праця й хліб	77
Свято першого хліба	79
Нехай усі наші діти будуть юними захисниками природи	81
Наші свята праці	85
Золота Книга Комуністичної Праці	89
Виклик стихійним силам природи	91
Юні чабани	93
Пташина лікарня	94
Свята квітів	95
Нехай живе в серцях наших синів краса пізнання світу	97
Велике чудо — книга	97
Юні мандрівники у невідоме	99
Нехай суспільне стане для наших синів глибоко особистим	105
Піонерський ліхтарик	105
Зелений патруль	109
Піонерська скарбничка	110

Нехай у твого сина буде багато друзів	111
Наші друзі — діти різних народів	111
Нехай буде у вашого сина добре серце	113
Добре почуття — джерело людяності. Нехай чистим й щедрим буде джерело в серці вашого сина	113
Товаришуйте з дітьми, товариші дорослі	117
Сад матері героїв	120
Не забудь, що твій син через кілька років стане головою сім'ї — батьком і чоловіком	121
Свято дівчаток	124
Розділ другий	
Батьківський авторитет	129
Батьківська любов і воля	131
Важливий бік батьківського авторитету	149
Розділ третій	
Виховувати і навчати	155
Що звеличує вас в очах ваших дітей	157
Бережіть людську любов	163
Золота бібліотека дитинства і юності	169
Вашій дитині через рік іти до школи	173
Навчайте дитину мислити	176
Розділ четвертий	
Батько — двічі громадянин	181
До материнського і батьківського обов'язку людину треба готувати чи не з коліски — ось у чому проблема	183
Якщо батько — двічі громадянин	188
У чому щастя наших дітей	194
Праця і обов'язок	205
Виховання майбутніх матерів і батьків	209
Розділ п'ятий	
Сім'я і школа	227
Робота з колективом батьків	229
Виховання без покарань	235
Розділ шостий	
Ми продовжуємо себе в наших дітях	239
Лист до дочки	241
Я — твій батько	251
Ми продовжуємо себе в наших дітях	255

Сухомлинський В. О.

С91

Батьківська педагогіка (Підгот. до вид. текст і написав вступ. статтю В. Ф. Шморгун).— К.: Рад. школа, 1978. ©.— 263 с.

В опр.: 70 к. 145 000 пр.

Книга присвячена питанням сімейного виховання, розробленим видатним радянським педагогом В. О. Сухомлинським. До неї увійшли: незакінчена і неопублікована праця «Батьківська педагогіка» (перший розділ «Що ми залишаємо в серцях своїх синів, батьки?»), а також статті, написані в 1965—70 роках, частину з яких не було опубліковано (розділи II—VI). Висвітлюються актуальні проблеми виховання дітей у сім'ї, питання спільної роботи школи, сім'ї і громадськості. Розрахована на батьків, учителів, працівників органів народної освіти і всіх, кого цікавить проблема виховання молодого покоління.

Держ. респ. б-ка
УРСР ім. КПРС

371.018

Василий Александрович Сухомлинский

РОДИТЕЛЬСКАЯ ПЕДАГОГИКА

Подготовил к изданию текст и написал вступительную статью
доцент Василий Фёдорович Шморгун

(на украинском языке)

Издательство «Радянська школа» Государственного комитета Украинской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли

Редактор Г. М. Гончарук. Літредактор Н. П. Сідаш. Художній редактор І. О. Савчук. Обкладинка художника Л. О. Дікарева. Технічний редактор Н. К. Вазкова.
Коректор К. І. Зубченко

Информ. бланк № 1194

Здано до набору 11.04.78. Підписано до друку 05.09.78. БФ 10375. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друк. № 2. Гарнітура літературна. Спосіб друку високий. Умовн. арк. 15,35. Обл.-видавн. арк. 15,53. Тираж 145 000. Видавн. № 25252. Зам. № 8-139. Ціна 70 к.

Видавництво «Радянська школа» Державного комітету Української РСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, 252053. Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5. Темплан 1978 р.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидав УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

